

Ἄν σοῦ φανεῖ χρήσιμο αὐτὸ τὸ βιβλίον,
ἀγόρασέ το στήν ἔντυπη μορφή του.

ΚΙΒΩΤΟΣ

ISBN: 978-0-359-53551-4

ELPENOR IN *print*

information: *www.elpenor.org*

© Γιώργος Βαλσάμης

Γιώργος Βαλσάμης

Κιβωτός

ELPENOR

Άθήνα 2019

Περιεχόμενα

Πρόλογος	11
Τὸ μόνο τέλειο	17
Καλή βία;	29
Ποιά εἶναι τὰ ὅρια τῆς αὐτοάμυνας;	35
Χρειαζόμαστε ἔθνη;	39
Ποιοὶ σνομπάρουν τὴν Μακεδονία;	47
Δώδεκα ἄστρα σὲ μπλὲ φόντο	53
Ἡ Σαπφῶ καὶ ἡ νύχτα	57
Ἄναζητῶντας τὴν Φράνυ καὶ τὸν Ζοῦι	61
Ἐξοχὴ τοῦ Σιμπέλιους	65
Κάνε ὅ,τι θέλεις	71
Ἄξιες τοῦ γάμου	81
Παράδεισος χωρὶς παράδεισο	97
Πτώση	107
Ἀποτέφρωση καὶ ταφή	111
Ὁ λόγος τοῦ Ντράγιερ	115
Ποιά εἶναι ἡ φύση τῆς γλώσσας;	119
Τὸ Εὐαγγέλιο κινδυνεύει ἀπὸ ἐξωγήινους;	127
Προβλήματα τοῦ Δαρβίνου	129
Ἡ σοφὴ ἀγνωσία	133
Ἄρμονιὴ ἀφανῆς	143
Προσευχὴ	149
Δούλου μορφὴν ἐπτώχευσας	153
Σημειώσεις γιὰ τὴν μυστικὴ σκέψη τῆς Δύσης	167
Κιβωτός	187

*Ἡ πιὸ βασικὴ ἐρώτηση δὲν εἶναι τί εἶναι καλύτερο ἀλλὰ
ποιὸς θὰ ἀποφασίσει τί εἶναι καλύτερο.*

Thomas Sowell

Πρόλογος*

Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ επανάσταση, ή γαλλική επανάσταση, μιὰ Δύση πού ἀνακαλύπτει τὸν δυναμισμό τῆς κοινωνίας ὡς ἐλεύθερου χώρου τῆς συνεργασίας, πρωτοβουλίας καὶ δημιουργικότητας τοῦ ἀτόμου, ἐνέπνευσε τὴν ἑλληνικὴ επανάσταση καὶ τὴν στήριξε καθοριστικά, ἀποσπῶντας ἐπιτέλους τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὰ μουσουλμανικὰ σκοτάδια. Σήμερα ὁ φιλελευθερισμὸς ἐμπνέει πλανητικὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ μεταμορφώνει τὶς κοινωνίες. Εἴμαστε φιλελεύθεροι ἀκόμη καὶ χωρὶς νὰ τὸ γνωρίζουμε. Γιὰ παράδειγμα, ὁ ἐρευνητὴς πού ἀπαιτεῖ νὰ σκέφτεται χωρὶς νὰ λογοδοτεῖ στὸ κράτος καὶ φυσικὰ νὰ δημοσιεύει τὴν ἐρευνά του ἀνεμπόδιστα, εἶναι φιλελεύθερος, καὶ ὅσο λιγότερο τὸ γνωρίζει τόσο κινδυνεύει νὰ ὑπονομεύει τὴν ἐπιθυμία του γιὰ ποιοτικὸ ἔργο καὶ γιὰ ἐλευθερία, ὑποστηρίζοντας ἀλόγως παρεμβάσεις τοῦ κράτους πού ὀδηγοῦν στὴν καταπίεση, τὴν ἀναποτελεσματικότητα καὶ τὸν μααρασμό.[†] Μεγάλοι καὶ διαφορετικοὶ πολιτισμοὶ

* Σὲ πρώτη μορφή τὰ περισσότερα κείμενα πού συγκεντρώνονται ἐδῶ ἔχουν δημοσιευθεῖ στὶς δικτυακὲς σελίδες τοῦ Ἑλλοπου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Σοφὴ Ἀγνωσία, πού δημοσιεύθηκε στὸ περ. *Κριτικὰ* τοῦ Παν/μίου Θεσσαλονίκης, τὴν Ἐξοχὴ τοῦ Σιμπέλιους, πού δημοσιεύθηκε στὸ περ. *Ἐποπτεία*, καὶ τὶς Σημειώσεις γιὰ τὴν Μυστικὴ Σκέψη τῆς Δύσης, πού δημοσιεύθηκαν στὴν Πλατωνικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Ἰδρύματος Μείζονος Ἑλληνισμοῦ.

† “Νὰ εἶσαι φιλελεύθερος σημαίνει νὰ φροντίζεις γιὰ τὴν ἐλευθερία ὅλων. Σημαίνει νὰ σέβασαι τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων, ἀκόμη κι ἂν οἱ πράξεις ἢ τὰ λόγια τους μᾶς δυσαρεστοῦν. Σημαίνει νὰ ἀπέχεις ἀπὸ τὴν χρῆση βίας καὶ ἀντίθετα νὰ ἐπιδιώκεις τοὺς σκοποὺς σου, εἴτε τὴν προσωπικὴ σου εὐτυχία, εἴτε τὴν βελτίωση τῶν συνθηκῶν τῆς ἀνθρωπότητας, ἢ τὴν γνώση, ἢ ὅλα αὐτὰ ἢ κάτι ἄλλο, ἀποκλειστικὰ μέσα ἀπὸ τὴν ἐκούσια καὶ εἰρηνικὴ δράση, εἴτε στὸν ‘καπιταλιστικὸ’ κόσμο τῆς ἐλεύθερης ἐπιχείρησης καὶ συναλλαγῆς, εἴτε στὴν ἐπιστήμη, τὴν φι-

ὅπως ὁ Κινεζικὸς καὶ ὁ Ἰνδικὸς ἀνακαλύπτουν τὶς δυνατότητες τοῦ ἀτόμου νὰ δώσει στὸν βίον του τὴν ἰσχὺ καὶ τὸ νόημα ποὺ θέλει, ἀσθένειες ἀφανίζονται, ἡ φτώχεια μειώνεται, ἡ καινοτομία φέρει στὸν βίον μας νέες δυνατότητες ἐπικοινωνίας, δύναμης καὶ δημιουργίας.

Ὁ φιλελευθερισμὸς ἔχει διαμορφώσει ἤδη πολὺ βαθειὰ τὸν σύγχρονο κόσμον. Σὲ μεγάλο μέρος τοῦ κόσμου πολλὰ μάχες ἤδη ἔχουν δοθεῖ καὶ σὲ πολλὰ μέρη ἔχουν κερδηθεῖ: διαχωρισμὸς ἐκκλησίας καὶ κράτους, περιορισμὸς τῆς ἐξουσίας μέσω θεσμῶν, ἐλευθερία τοῦ λόγου, ἀπόρριψη τοῦ μερκαντισμοῦ καὶ ἀντικατάστασή του μὲ τὸ ἐλεύθερο ἐμπόριο, κατάργηση τῆς δουλείας, προσωπικὴ ἐλευθερία καὶ νομικὴ ἀνοχὴ γιὰ τὶς θρησκευτικὲς, ἐθνικὲς, γλωσσικὲς, ἢ σεξουαλικὲς μειονότητες, προστασία τῆς περιουσίας, νίκη ἐναντίον τοῦ φασισμοῦ, τῶν νόμων Τζιμ Κρόου, τοῦ ἀπαρτχάιντ, τοῦ ἐθνικοσοσιαλισμοῦ καὶ τοῦ κομμουνισμοῦ. Εἶναι τόσο ὑπερβολικὰ πολλοὶ οἱ διανοούμενοι καὶ οἱ ἀκτιβιστὲς ποὺ ἔκαναν δυνατὲς αὐτὲς τὶς νίκες, ὥστε δὲν γίνεται νὰ τοὺς ἀναφέρω, ὅμως ἔκαναν τὸν κόσμον καλύτερον — πιὸ δίκαιον, πιὸ εἰρηνικόν, καὶ πιὸ ἐλεύθερον. Ἔκαναν τὴν φιλελεύθερη ἀποψη σὲ αὐτὰ καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα θέματα τὴν βάση γιὰ μιὰ λογικὴ πολιτικὴ συζήτηση.[‡]

Τὴν ἔκρηξη αὐτὴ πρωτοφανοῦς γονιμότητος θεμελιώνει ἡ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀρχαῖο ἐλληνικὸν λόγον, καὶ αὐτὸ κάνει ἀκόμα πιὸ θλιβερὴ τὴν σημερινὴ ὑπόσταση τοῦ ἐλληνισμοῦ, ἀγόμενου καὶ φερόμενου ἀπὸ ἰδεολογίες ποὺ κανονικὰ δὲν παίρνει στὰ σοβαρὰ οὔτε μαθητῆς τοῦ γυμνασίου, καὶ οἱ ὁποῖες καταλήγουν, ὅπως εἶναι ἐπόμενο, σὲ ὅ,τι πιὸ παρωχημένο, ἀνελεύθερον καὶ ἀσήμαντον, ἀπὸ τὴν Βενεζουέλα τοῦ Μαδοῦρο ὡς τὴν Β. Κορέα τοῦ Κίμ. Εἶναι εὐκόλον νὰ ἀποδίδουμε τὴν καθυστέρησή μας σὲ ἐξωτερικοὺς παράγοντες, ὅπως στὰ τετρακόσια χρόνια τῆς ἰσλαμικῆς δουλείας, ποὺ ὅμως βρῖσκονται πιά δύο αἰῶνες πίσω, ὅταν ἄλλοι λαοί, μὲ λιγότερα

λανθροπία, τὴν τέχνη, τὸν ἔρωτα, τὴν φιλία, ἢ ὅποια ἄλλη ἀνθρώπινη προσπάθεια πλαισιωμένη ἀπὸ κανόνες ἐκούσιας συλλειτουργίας”: Τὸμ Πάλμερ (ἐπιμ.), *Why Liberty*, Arlington 2013, σ. 8.

[‡] Κλὰρκ Ράπερ, «Ὁ φιλελευθερισμὸς ὡς ἀκραῖα κεντρῶος», εἰς *Why Liberty*, ὁ.π., σ. 19.

πλεονεκτήματα, δὲν χρειάστηκαν πάνω ἀπὸ μία δύο δεκαετίες γιὰ νὰ προχωρήσουν θεαματικά. Ἡ ἐλευθερία μας ἐπιλέγει ἂν θὰ ἀξιοποιηθεῖ ἢ ἀχρηστευθεῖ ἢ ἴδια ἢ παράδοσή μας. Αἴτημα γόνιμης ἐπαφῆς μὲ τὴν Δύση καὶ μὲ τὸ ἴδιο τὸ παρελθόν μας ἀναδιατυπώνεται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ, καὶ σήμερα ἀκόμη περισσότερο χάρις στὴν ἰσχύ τῶν φιλελεύθερων ἰδεῶν, ποὺ προτάσσουν τὴν ἐμπιστοσύνη στὴν ἀξία καὶ τὶς δυνάμεις τοῦ ἀτόμου καὶ μεταδίδουν παγκοσμίως ὀρμὴ δημιουργικότητας, ἀλληλεγγύης, συνεργασίας, καινοτομίας καὶ εὐημερίας. Δυστυχῶς ἓνα μεγάλο μέρος τῆς κοινῆς γνώμης στὴν Ἑλλάδα φαίνεται νὰ προτιμᾷ τὴν στειρότητα, τὴν μετριότητα καὶ τὸν ἐπαρχιωτισμό.

Εἰδικὰ ὅσοι νομίζουν πὼς ἡ ἀπελευθέρωση τοῦ ἀτόμου καὶ ἡ ἐκρηκτικὴ δημιουργικότητα ποὺ ἐμπνέει ὁ φιλελευθερισμὸς ἐνδέχεται νὰ ζημιώσει τὶς ἀσκητικὲς παραδόσεις τῆς Ὁρθοδοξίας, χρειάζεται νὰ γνωρίζουν πὼς ἡ σχέση μὲ τὸν Θεὸ δὲν οἰκοδομεῖται στὰ συντρίμια τῆς κοινωνίας. Ἀδιαφορῶντας γιὰ τὴν δημιουργία καὶ μαραζώνοντας ἢ κοινωνία δὲν κατορθώνει ἀσκήση τοῦ πνεύματος, ἐπίγνωση ἢ ἀρετὴ, ἀλλὰ ἀπελπισία, ἀδράνεια, στειρότητα, διαφθορὰ καὶ ἀνοησία. Ἡ κοσμικὴ ἀνάπτυξη ἔχει τοὺς δικούς της κανόνες ἀλλὰ ὁ μοναχισμὸς φθάνει ὡς ἐκεῖ ποὺ δὲν ὑπάρχουν κανόνες, γι' αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἐνωθεῖ μὲ ὅτιδήποτε κάνουμε. “Εἶναι ὅπως μὲ τὸν ἄνθρωπο ποὺ ἔχει διψήσει πολὺ. Μπορεῖ νὰ κάνει ἄλλα πράγματα καὶ νὰ μὴν πίνει νερό, καὶ ἀκόμη νὰ σκέφτεται ἄλλα πράγματα, ὡστόσο, ὅ,τι κι ἂν κάνει καὶ μὲ ὅποιους ἂν βρίσκεται μαζί, σὲ ὅ,τι κι ἂν θέλει ἢ σκέφτεται ἢ κάνει, ὅσο διψάει ποτὲ δὲν χάνει τὴ σκέψη του νὰ πιεῖ νερό. Κι ὅσο μεγαλύτερη ἢ δίψα, τόσο πιὸ μεγάλη, βαθειά, ἐπιτακτικὴ καὶ ἐπίμονη θὰ εἶναι ἡ λαχτάρα του γιὰ νερό”.[§] Σχεδιάζοντας μιὰ ἐφαρμογὴ γιὰ τοὺς ὑπολογιστὲς χρησιμοποιοῦ τὶς γλῶσσες τῶν ὑπολογιστῶν καὶ ὄχι προσευχές, καὶ τόσο πιὸ σωστὰ τὸ κάνω ὅσο περισσότερο συναρπάζομαι. Ἡ ζωὴ στὸν κόσμο, ἂν ἀποφεύγει τὴν ἀντίστοιχη δημιουργικότητα, συναρπαγὴ καὶ ἰκανότητα, καταλήγει νομοτελειακὰ στὴν ἀπογοήτευση καὶ τὴν διαφθορά. Συνεπῶς τιμῶ ἔμπρακτα τὴν ὀρθόδοξη παράδοση ἂν καταλαβαίνω παντοῦ δωρεὰ θείας δύναμης, καὶ προσφέρω ἀμέσως, τελείως καὶ συνεχῶς, αὐτὸ ποὺ μοῦ προσφέρεται, δηλαδὴ ὅτιδήποτε. Ὅσο ἢ ἴδια ἢ ζωὴ

[§] Μάιστερ Ἐκκαρτ, *Κατηχήσεις*, DW V, σ. 206.

δὲν ἔχει γίνεи εὐχαριστία, δὲν προσεύχομαι πραγματικά. Ἡ τεχνική τῶν τυφλῶν ἐλπίδων, ἡ ἄγνοια τοῦ Θεοῦ, εἶναι τέτοια, ἐπειδὴ ἐνισχύει τὸν χρόνο ἔχοντας ἀφαιρέσει τὴν τελευταία στιγμή, ὅμως οὔτε ἡ τεχνική τῆς τελευταίας στιγμῆς σώζει, γιατί δίνει ἰδεολογία ἀντὶ γιὰ πίστη. Σωστά τὴν ὀνόμασαν ὄπιο τοῦ λαοῦ, καὶ σωστά ὁ λαὸς τὸ ἐγκαταλείπει ὅποτε παρουσιάζονται ἰσχυρότερα παυσίπινα.

Ἡ καχεξία τῆς κριτικῆς σκέψης στὴν χώρα μας ἐμποδίζει νὰ ἀντιμετωπίζονται τὰ προβλήματα ὅσο ἀποτελεσματικά χρειάζεται. Ἀκόμα πιὸ ἀξιοθρήνητο εἶναι ὅτι συχνὰ ἡ συζήτηση ὀδηγεῖται σὲ πλήρη ἀσυνεννοησία, ὁπότε ἀφήνονται νὰ κυβερνοῦν ἐμπάθειες καὶ προκαταλήψεις. Ὁ δογματισμὸς ἀπεχθάνεται πάνω ἀπ' ὅλα τὴν διερεύνηση τῶν ἀρχῶν, ἐπειδὴ χάρη στὶς πρῶτες ἐννοιες διαμορφώνονται μέτρα καθολικῆς ἀποδοχῆς καὶ ἐπιβάλλεται ἡ ἀναγνώριση τῶν σφαλμάτων καὶ τῆς ἀπάτης. Γι' αὐτὸ προέχει ἡ ἐργασία στὶς ἀρχές, νὰ μὴ γίνεται δεκτὴ καμμιά προϋπόθεση χωρὶς ἀνάκριση, νὰ ἐντοπίζονται οἱ κεντρικὲς ὑπεκφυγές, μεροληψίες, ἀνακρίβειες καὶ ἐλλείψεις.

Τὴν ἀκρισία ἐντείνει περαιτέρω ἡ ὑποταγὴ σὲ μεγάλες ἢ μικρὲς αὐθεντίες, ἀλλὰ κι ἓνας φαινομενικὰ διαφορετικὸς τρόπος, ἡ περιφρόνηση τῆς αὐθεντίας ἰδίως τῶν μεγαλύτερων μεγεθῶν, ὁπότε ἀχρηστεύεται μιὰ σημαντικὴ εὐκαιρία ποὺ ἔχει ἡ σκέψη νὰ δοκιμάζεται καὶ νὰ μεγαλώνει. Ἀκόμα χειρότερη εἶναι ἡ ὑποταγὴ σὲ αὐθεντίες 'ἀπὸ σπόντα', σημάδι πὼς ἡ ἀκρισία πιὰ ἐγκαθίσταται καὶ ἀπαγορεύει τελείως τὴν σκέψη. Ὁ τάδε εἶναι ἄριστος ἀθλητῆς, μουσικός, ἠθοποιός, δικηγόρος, γιατρός, φιλόλογος..., ἐπομένως ἄξιος νὰ κυβερνήσει! Μιὰ πολιτικὴ ἀποψη ἂν διατυπωθεῖ ἀπὸ διάσημους τραγουδιστὲς θὰ βρεῖ τὴν κοινὴ γνώμη πολὺ πιὸ πρόθυμη! Συμβαίνει κάτι σὰν μετάγγιση ἀξίας ἀπὸ μιὰ ταυτότητα σὲ ἄλλη, ἴσως ἐπειδὴ ἡ ἐνότητα τοῦ προσώπου προσλαμβάνεται ὡς καθολικὴ ἀκεραιότητα, ὁπότε ὁ ἱκανὸς σὲ κάτι θεωρεῖται κατ' ἀρχὴν ἱκανὸς σὲ ὅλα, καὶ πραγματικά ἱκανὸς σὲ ὅλα γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν σαφῆ κριτήρια μιᾶς ἀξιολόγησης οὔτε ἀποδείξεις τῆς ἀξίας του. Κι ἔτσι βασιλεύει ἀκόμα καὶ στὴν πολιτικὴ ὁ πουριτανισμὸς, μὴ τυχὸν συμβεῖ τὸ ἀντίστροφο, μετάγγιση ἀπαξίας, ὅταν τὸ ἠθικολογικὸ παράπτωμα προσλαμβάνεται ὡς κυβερνητικὴ ἀνικανότητα!

Ἡ ‘συγχώνευση’ τῶν ταυτοτήτων καὶ ἡ τυφλὴ ὑποταγὴ σὲ μιὰ αὐθεντία ποὺ ὑποτίθεται ὅτι ἔχει ἐνῶ δὲν ἔχει τὴν ἀξία γιὰ τὴν ὁποία θαυμάζεται, μειώνει δραματικὰ τὶς πιθανότητες ἐπαφῆς μὲ τὰ πράγματα. Ἄν ἀκολουθεῖς τυφλὰ τὸν Πλάτωνα, τουλάχιστον παραμένει ἐλπίδα νὰ ἀρχίσεις κάποτε νὰ ὠφελεῖσαι ἀπὸ μιὰ ποιότητα ποὺ πάντως ὑπάρχει κι ἂς μὴν τὸ γνῶρίζεις στὴν πράξη. Ρωτᾶει λοιπὸν ὁ Τόμας Σόουλ, ποῖός θὰ ἀποφασίσει τί εἶναι καλύτερο; Πρῶτα: ποιά εἶναι τὰ ὄρια τῆς ἀντικειμενικότητας; Ποῖός θὰ εἶχε δύναμη νὰ ἐνημερώσει γιὰ τὴν ἀξία τῶν κλασικῶν ὄσους διάβασαν τοὺς ἴδιους τοὺς κλασικοὺς καὶ δὲν κατάλαβαν τίποτα ἢ πολὺ λίγα; Ἐπειτα, ὅσοι ὑποτάσσονται στὴν ἐμπάθεια, ὅπως χαρακτηριστικὰ οἱ μουσουλμάνοι ποὺ τρέμουν μήπως παρασυρθοῦν ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ σκέψη καὶ ἐγκαταλείψουν τὸ Ἰσλάμ, ἀποφάσισαν πῶς ὅ,τι γνῶρίζουν δὲν χωράει ἀμφισβήτηση, ὅποτε δὲν ἀπομένει παρὰ νὰ μάθουμε κι ἐμεῖς τί σκοπεύουν νὰ κάνουν μαζί μας, ἀφοῦ δὲν ἐνδιαφέρονται νὰ συζητήσουν. Ἀλλὰ κι ἂν ἔστω προέκυπτε μιὰ πανίσχυρη ‘συλλογικότητα’ ἢ λαὸς ἢ πλῆθος λαῶν μὲ ὄντως βέβαιη γνώση τῆς ἀλήθειας, θὰ εἶχαν δικαίωμα νὰ ὑποτάξουν βίαια τοὺς ἀνόητους καὶ νὰ τοὺς ἀφαιρέσουν τὴν δυνατότητα διαφωνίας;

Τὸ μόνο τέλειο

ΔΕΝ ΕΙΜΑΙ βέβαιος ὅτι ἡ παροιμία πού ταυτίζει τὸ μὴ χειρόν μετὰ τὸ βέλτιστον γίνεται πράγματι ἀντιληπτή, μοῦ φαίνεται ὅτι συνήθως τὴν χρησιμοποιοῦμε συγκатаβαίνοντας σὲ ἄχαρες πραγματικότητες καὶ σχεδὸν προδίδοντας τὴν ἐλπίδα μας, ὡς ἐὰν ἡ παροιμία δὲν ἀναφερόταν πραγματικὰ στὸ βέλτιστον ἀλλὰ στὸ κακὸ πού ὑπομένει κανεὶς προσπαθώντας νὰ ἀποφύγει τὸ ἀκόμα χειρότερο. Χρειάζεται πρῶτα νὰ μὴν ὑποτιμᾶται ἡ διατύπωση. Ἄν ἐπρόκειτο γιὰ συμβιβασμὸ, ἡ παροιμία κάπως θὰ ταύτιζε τὸ μὴ χειρόν μετὰ τὸ σχετικῶς καλύτερο, τονίζοντας τὴν προσωρινότητα, τὴν ἀνεπάρκεια, τὸν συμβιβασμὸ καὶ τὴν ἀμφισημία. Ὅμως ἡ ὑπερθετική μορφή ἀναγνωρίζει σχετικὴ ἀξία στὴν ἴδια τὴν τελειότητα συνδέοντάς τὴν μονίμως μετὰ τὴν δυνατότητα καὶ τὴν αὔξηση. Τὸ μὴ χειρόν βέλτιστον μοῦ θυμίζει τὴν παρατήρηση τοῦ Ἐκκαρτ πὼς “μερικὲς φορές σκέφτεστε καὶ λέτε, θὰ ἦταν καλύτερα ἂν γινόταν ἀλλιῶς, ἢ, ἂν δὲν γινόταν αὐτό, τὰ πράγματα μπορεῖ νὰ ἦταν καλύτερα. Ὅσο σκέφτεστε ἔτσι, ποτὲ δὲν θὰ βρεῖτε εἰρήνη. Πρέπει νὰ καταλαβαίνετε πὼς ὅλα εἶναι τὰ καλύτερα”.⁵

Δὲν συγκρίνουμε πάντα μετὰ κάποιο ἀπόλυτο. Ἀκόμη συνθέςτερες εἶναι οἱ ἀναφορὲς σὲ ἄλλοῦ ἢ ἄλλοτε διαθέσιμες καλύτερες δυνατότητες καὶ εὐκαιρίες, ὅποτε ἡ ἀπογοήτευση δικαιολογεῖται περισσότερο, τὸ σημερινὸ βέλτιστο, τὸ μόνο ἐφικτὸ γιὰ μᾶς, μέσα ἀπὸ τὴν σύγκριση ὑποτιμᾶται καμμιά φορά τόσο πού μοιάζει ἀσήμαντο. Νομίζω πὼς εἶναι κανόνας μετὰ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ἂν χάσουμε τὸ ἓνα χέρι νὰ σκεφτόμαστε τὴν ἀπώλεια καὶ ὄχι ὅτι θὰ μπορούσαμε νὰ ἔχουμε χάσει καὶ τὰ δύο ἢ ἀκόμη νὰ ἔχουμε μείνει τελείως παράλυτοι, κ.λπ. Ἡ παροιμία ἀποκρούει

⁵ Ὅμιλία 4, *DW I*, σ. 62–64. Πρβλ. τὸν Μ. Βασίλειο, “Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός, *PG 31*, 332: “τίποτε ἀπ’ ὅσα παθαίνουμε δὲν εἶναι βλαβερό, ἢ ἔστω τέτοιο πού νὰ μπορούμε νὰ φανταστοῦμε κάτι καλύτερο”.

τὴν μικρόνοια εἰδοποιῶντας πῶς ἡ τελειότητα ὑπάρχει στὸ παρόν. Αὐτὸ δὲν ἰσοπεδώνει τὶς ἀξίες. Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στὸν Καποδίστρια καὶ τοὺς πολιτικάντηδες εἶναι βέβαιη ὅπως καὶ ἡ σταδιακὴ ἐξέλιξη τοῦ ἴδιου τοῦ Καποδίστρια, καὶ ὅμως ἡ ἐπιλογή τοῦ μὴ χείρονος δὲν ὀφείλεται σὲ ὑποτιθέμενη θλιβερὴ ἀνάγκη τῶν καιρῶν ἀλλὰ σημαίνει μιὰ γνήσια τελειότητα.

Στὴν σύγκριση μὲ τὸ ἄλλοῦ ἡ τελειότητα τοῦ παρόντος μπορεῖ νὰ μοιάζει παράδοξη, καὶ ἡ παροιμία συμβουλεύει αὐτὸ ἀκριβῶς, ὑπέρβαση τοῦ σκανδαλισμοῦ μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή στὸ ἐδῶ καὶ τὸ ἐφικτό, ὅταν ἡ σχετικὴ ἀξία ὡς μόνη διαθέσιμη ὑποστηρίζει ὀλόψυχες ἐπιλογές. Γιὰ νὰ τὸ ζήσω ὅμως προσωπικὰ ὡς βέλτιστο δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶναι τὸ καλύτερο δυνατό, χρειάζεται ἐπίγνωση πῶς ἀκριβῶς ἡ σχετικὴ ἀξία μετατίθεται στὴν τελειότητα, διαφορετικὰ τὸ βέλτιστο στερεῖται κυριολεξίας. Ἡ ἐπίγνωση αὐτὴ σπανίως εἶναι ἐφικτὴ, γιατί τὰ δεδομένα δὲν εἶναι ὅλα διαθέσιμα ἐνῶ οἱ συνέπειες, προσωπικὲς ἢ εὐρύτερες, συχνὰ χρειάζονται πολὺ χρόνο γιὰ νὰ φανοῦν. Ἐπομένως, ἡ παροιμία συμβάλλει νὰ προσεγγίζονται οἱ περιστάσεις ὄχι μόνον μὲ περίσκεψη ἀλλὰ κυρίως μὲ ἐμπιστοσύνη. Δὲν πρόκειται γιὰ ἐκ τῶν προτέρων αἰσιοδοξία, μιὰ ἰδιότυπη καὶ παντελῶς ἀυθαίρετη λήψη τοῦ ζητουμένου, ἀλλὰ γιὰ σεβασμὸ στὴν προσωπικὴ ἐμπειρία, ἐπειδὴ τόσο συχνὰ τὸ ἀντίξο ἀποκαλύφθηκε εὐεργετικό. “Πολλὲς φορές θὰ μείνουμε ἔκθαμβοι ἀπὸ τὴν μαθηματικὴ ἀκρίβεια τῆς Πρόνοιας τοῦ Θεοῦ γιὰ μᾶς”, εἰδοποιεῖ ὁ ἅγιος Σωφρόνιος.⁶

Ἡ παροιμία προέρχεται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα, ὅπως ἡ ἀντίστοιχὴ τῆς, ὅτι κανένα κακὸ δὲν εἶναι ἀπόλυτο ἀλλὰ περιέχει κάποιον καλόν, καὶ ἀπομένει στὸ χέρι καθενὸς νὰ οἰκαιοποιεῖται τὶς ἐξελίξεις μὲ τρόπο πού τουλάχιστον δὲν προσβάλλει τὴν νοημοσύνη του, ἀκόμη καὶ ἀρκούμενος στὴν ἀναμονὴ δεδομένων πού θὰ ἐπέτρεπαν ἀργότερα μιὰ ἐξήγηση, πάνω ἀπ’ ὅλα ἔχοντας ἐμπιστοσύνη. Αὐτὸ προϋποθέτει ὅμως πεποιθήση στὸν Χριστό, ἐπειδὴ τότε γίνεται συνειδητὸς ὁ κύριος σκοπός, ἐπομένως τὸ μέτρο γιὰ νὰ κρίνονται οἱ περιστάσεις, πού δὲν εἶναι οὔτε ἡ ὑγεία οὔτε ἡ εὐημερία οὔτε κανένα ἄλλο ἀγαθὸ παρὰ μόνον ἡ ἐπίγνωση τῆς ἀλήθειας.

⁶ Σωφρόνιος Σαχάρωφ, *Ὁψόμεθα τὸν Θεὸν καθὼς ἐστι*, μτφρ. Ἱερομ. Ζαχαρίας, Ἔσσεξ 1993², σ. 302–3.

Ὅσο σημαντικά κι ἂν εἶναι, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα ἔπονται. Τρέμ' ἡ ψυχὴ καὶ ξαστοχᾷ γλυκὰ τὸν ἑαυτὸ της, γράφει ὁ Σολωμός, καὶ ὁ Χριστὸς ἐξήγησε πὼς ὅλα γίνονται ἀκριβῶς γιὰ νὰ ἔρχεται ὁ ἑαυτὸς στὴ γνήσια φύση του. Χωρὶς τὴν παραδοχὴ αὐτὴ, ἀκόμη κι ἂν σέβεται κανεὶς τὴν παροιμία, μᾶλλον ἀδύνατο νὰ τὴν προσεγγίσει στὴν κυριολεξία της.

Ἄς προσεχθεῖ ἐπίσης ὅτι τὸ ἴδιο τὸ ἐφικτὸ εἶναι ὄρος συγκρίσεως. Ἀκόμη καὶ τὸ βέλτιστον νοεῖται ἐπειδὴ ἔχει συγκριθεῖ μὲ πραγματικὸ ἢ πιθανὸ κακό, ἐπομένως ἤδη στοὺς ὄρους τῆς τελειότητος ὑπάρχει ἡ κίνηση ποὺ ἐπιτρέπει ἐπόμενα βήματα. Τὸ γεγονός ὅτι εἶμαι ὀλόφουχα εὐγνώμων ἐπειδὴ τώρα γράφω αὐτὲς τὶς γραμμές, δὲν σημαίνει ὅτι δὲν σκέφτομαι τὶς ἐπόμενες ἢ ὅτι δὲν εἶμαι ἀνοιχτὸς στὸ ἀναπάντεχο. Ἄν ἡ ἀναγνώριση τοῦ ἐφικτοῦ σήμαινε ἀκίνησια, δὲν θὰ μπορούσα νὰ γράψω τίποτα, ἢ ἐπόμενη σελίδα δὲν θὰ ὑπῆρχε ποτέ, οὔτε κἂν αὐτὴ ἐδῶ. Ἀποδεχόμενος ὀλόφουχα τὸ παρὸν υἱοθετῶ κίνηση ὄχι στάση. Χαρακτηριστικὰ στὸ περίφημο ζήτημα τῆς 'χαμένης' ψήφου.

Γνώριζα ὅτι τὸ κόμμα ποὺ ψηφίζω δὲν θὰ φθάσει οὔτε κἂν στὸ 3%, ὅμως εἶναι ἱκανὴ ἀπὸ μόνη της ἢ μεγάλη ἐκλογικὴ δύναμη γιὰ νὰ ὑπάρξει σωστὴ κυβέρνησις; Πῶς κερδίζεται ἡ ψῆφος ὅταν ὁ νικητὴς εἶναι ἀνίκανος ἢ ἀπατεώνας; Μήπως εἰδικὰ τότε εἶναι χαμένη καὶ ἄσκοπη; Καὶ ὄχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ ὑπονομεύει τὴν δημοκρατία ἐνθαρρύνοντας ὑποταγὴ στὴν ἰσχὺ καὶ ὑποτιμῶντας τὴν εὐθύνη ποὺ ἔχει κάθε πολίτης ἀπέναντι στὸ βέλτιστον. Ἐκτὸς βέβαια ἂν δὲν ἐνδιαφέρει παρὰ μόνον ἡ ἄνοδος στὴν ἐξουσία τοῦ κόμματος—συμμορίας, ὅπου ἀνήκει καθαρὰ γιὰ ἀτομικὰ ὀφέλη εἰς βάρος τῆς χώρας. Ἡ θεωρία τῆς χαμένης ψήφου προϋποθέτει ἐπίσης ὅτι ἡ πλειοψηφία ὡς τέτοια ἐργάζεται γιὰ τὸ κοινὸ συμφέρον. Ὅμως δὲν ὑπάρχει λαὸς ἀλάθητος, κι ἔτσι ψηφίζουμε μικρὰ κόμματα ἀκόμη κι ὅταν ἀποκλείεται ἢ σχεδὸν ἀποκλείεται νὰ ἐπηρεάσουν τὴν διακυβέρνηση, ἐπειδὴ τότε ἡ ψῆφος δίνει εὐκαιρία νὰ συνταχθεῖ κανεὶς μὲ δυνάμεις γιὰ τὶς ὁποῖες πιστεύει πὼς ὑπηρετοῦν καλύτερα τὴν χώρα, ἐπιθυμῶντας νὰ ἀποκτήσουν ἀργότερα μεγαλύτερη ἰσχὺ, καὶ πάντως ἀρνούμενος νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πραγματικότητα.

Φυσικά, ἂν δὲν ὑποστηρίζεται τὸ σημερινὸ ἀνίσχυρο δὲν θὰ γίνεῖ ποτὲ ἰσχυρό, καὶ πάλι ἂν προωθεῖται τὸ ἰσχυρὸ ἀνίκανο ἢ ψῆφος θὰ ἔχει

άρνητική απόδοση, όμως δὲν εἶναι κυρίως αὐτὸς ὁ ρεαλισμὸς ποὺ μὲ ἐνδιαφέρει, τῆς ἀπλῆς σύνεσης. Ἄν τὸ σημερινὸ ἀνίσχυρο εἶναι ὄντως ἀπαράιτητο, ἢ ψῆφος δικαιώνεται ἀπόλυτα γιὰ μένα, ἀνεξαρτήτως ἐκλογικοῦ ἀποτελέσματος, ἐπειδὴ μὲ κατευθύνει στὴν πραγματικότητα. Ἡ ψῆφος τῶν πολλῶν κάνει τὴ δική μου ‘χαμένη’, κι ἂν συναινοῦσα στὴ λαοπρόβλητη ἀπαξία θὰ τὸ ἔκανα συμβάλλοντας νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ πολιτεία ποὺ εἶναι στὴ φύση της νὰ μὴ μὲ ἀφορᾷ καὶ νὰ μὴ μὲ περιέχει ὅσο θὰ ἤθελα. Μέσα ἀπὸ τὴν ἐμπιστοσύνη στὸ βέλτιστον κερδίζω τὴν ‘χαμένη’ ψῆφο καὶ ὡς τρόπο νὰ ἀποσύρομαι μετέχοντας, νὰ παραμένω ἐλεύθερος στὴν ἀνάγκη καὶ αἰσιόδοξος στὴν ἀπογοήτευση.

Σκέφτομαι τὴν παροιμία τοῦ μὴ χείρονος βελτίστου καὶ ὅποτε διαβάξω ἀστόχαστες ἐπικρίσεις τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὅτι δῆθεν φέρει ἐκμετάλλευση, μισθοὺς πείνας, ἀλλοτρίωση, ἀνεργία, οἰκολογικὴ καταστροφή, καὶ ὅλες τὶς πληγές τοῦ Φαραώ! Βεβαίως ἀποσιωπᾶται ἢ διαστρεβλώνεται, ὄχι μόνο τὸ γεγονός τῆς ἀνόδου τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου ὅλων χάρη στὴν φιλελεύθερη ‘βαρβαρότητα’⁷ ἀλλὰ τὸ ἀκόμη πιὸ γνωστό, ὅτι οἱ καπιταλιστικῶς πεινασμένοι, ἀλλοτριωμένοι, κ.λπ., οὔτε ἂν διανοήθηκαν νὰ μεταναστεύουν σὲ ἀριστερὲς χῶρες, ἐνῶ τὸ ἀντίθετο συνέβη σὲ τόσο μεγάλο βαθμὸ, ὥστε συχνὰ οἱ ‘παράδεισοι’ τῆς ἀνθρωπιᾶς ἔκλειναν τὰ σύνορά τους γιὰ τὸν ἴδιο τὸν λαὸ τους, δίνοντας στὶς ἀριστερὲς πολιτείες καὶ ἐπισημῶς τὴν ταυτότητα φυλακῆς. Καὶ φυσικὰ οἱ ἴδιοι οἱ ‘διανοούμενοι’ ἐπαναστάτες τοῦ γλυκοῦ νεροῦ προτιμοῦσαν πάντα νὰ βασανίζονται στὴν καταραμένη φτώχεια καὶ ἀπανθρωπιά τῶν φιλελεύθερων χωρῶν ἀντὶ νὰ μεταναστεύουν καὶ νὰ ἀπολαμβάνουν στὴν πράξη τὴν ἀριστερὴ πανδαισία.

⁷ Μὲ τὸ ‘καλημέρα σας’ ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση βοήθησε τοὺς πιὸ φτωχοὺς. Τὸν πρῶτο καιρὸ δὲν ἀμοίβονταν καλά, ὅμως εἶχαν ἓνα εἰσόδημα ἀντὶ τοῦ προηγούμενου μηδενός, καὶ ὅσο ἡ βιομηχανία ἀναπτυσσόταν τόσο βελτιωνόταν ἡ θέση τους. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ συνδικαλισμοῦ δὲν προσέθεσε τίποτα καλὸ, ἄρχισαν νὰ δημιουργοῦνται προβλήματα στὴ λειτουργία τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ στρεβλώσεις ἀπὸ μεροληψίες γιὰ ὁμάδες ἡμετέρων. Αὐτὸ βέβαια δὲν θὰ τὸ διαβάσεις συχνὰ καὶ ἀσφαλῶς ὄχι στὴν ἀριστερὴ διάνοηση, ἀλλὰ ἡ ἀνοδος τοῦ βιοτικοῦ ἐπιπέδου τῶν ἐργατῶν ὀφείλεται στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ στὴ σύνεση τῶν καπιταλιστῶν, ὄχι στὰ συνδικάτα, τὸ δὲ κράτος στὴν καλύτερη περίπτωση ψευτομπάλωνε κάπως προβλήματα ποὺ τὸ ἴδιο προηγούμενός εἶχε δημιουργήσει.

Πιὸ ‘προχωρημένοι’ ἀναθεωρητὲς παρουσιάξουν τὰ ὑποτιθέμενα καπιταλιστικὰ δεινὰ συγκρίνοντας μὲ ἰδεατὲς τελειότητες, μ’ ἓνα σοσιαλισμὸ ὁ ὁποῖος (τί σύμπτωση!) ποτὲ δὲν ἐφαρμόστηκε σωστά, κ.λπ. Φυσικὰ ἢ ἐπαφὴ μὲ τὴν πραγματικότητα περιέχει ἓνα ἐρώτημα ποῦ παριστάνουν ὅτι δὲν καταλαβαίνουν: πότε ὁ ἄνθρωπος ὑπῆρξε περισσότερο ἰσχυρὸς, δημιουργικὸς καὶ ἀνεξάρτητος ἀπ’ ὅσο στὶς φιλελεύθερες κοινωνίες; Ὅμως ἡ προθυμία νὰ ‘συνάγουν’ προκατασκευασμένα συμπεράσματα εἶναι θλιβερή, ὅταν γιὰ παράδειγμα ἀπορρίπτουν στὸν καπιταλισμὸ αὐτὸ ποῦ τοὺς μοιάζει ἐπιδίωξη ἀπεριόριστης ὀρθολογικότητας καὶ βούλησης γιὰ δύναμη, μιλῶντας ἀκόμη καὶ γιὰ γραφειοκρατία μάνατζερ καὶ τεχνοκρατῶν, προσβάλλοντας τὴν ἴδια τὴν ἐφιαλτικὰ ὀδυνηρὴ ἐμπειρία ἀπὸ τὴν γραφειοκρατία ὡς ἐγκάθετη κομματικά, αὐταρχικὴ, ἀναξιοκρατικὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ διοίκηση, καὶ παριστάνοντας πῶς ἀγνοοῦν ὅτι ἡ φιλελεύθερη ὀργάνωση ἐνισχύει συνολικὰ ὄχι μόνον τὴν οἰκονομία, ἀλλὰ ἐπίσης τὴν παιδεία, τὴν υγεία καὶ ὅλες τὶς πλευρὲς τοῦ βίου. Ὅχι μόνον δὲν ἀφισιώθηκε νὰ ὑπερπαράγει μὲ τὸν πιὸ μηχανικὸ καὶ ἀπάνθρωπο τρόπο ὅπως οἱ ἀριστερὲς ἀσχετοσύνες διατείνονται (πάντα ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, μὴν τὸ ξεχνᾶμε, καὶ συνήθως ἐκ τοῦ ἀσφαλεστέρου τῶν ἀσφαλῶν ποῦ εἶναι τὸ ἀκαδημαϊκὸ πόστο τῶν humanities, προορισμένο γιὰ νὰ ξεφουρνίζεις χωρὶς συνέπειες ὅ,τι σαχλαμάρα σοῦ κατέβει), ἀντιθέτως, ὁ φιλελεύθερος καπιταλισμὸς περιέχει ἀγάπη γιὰ τὴν αἰσθητικὴ ἀκόμα καὶ στὸ πιὸ ὠφελιμιστικὸ προϊόν, ὑπευθυνότητα, ἐνθουσιασμὸ γιὰ τὴν καινοτομία, ἐπαφὴ μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς κοινωνίας καὶ φιλανθρωπικὸ ἔργο, ἐνῶ ὑπόκειται σὲ συνεχῆ κρίση καὶ ἀξιολόγηση ἀπὸ τὴν κοινωνία, στὴν ἱκανοποίηση τῆς ὁποίας καὶ μόνον ἐπενδύει γιὰ νὰ ὑπάρχει.

Ἄραγε, γιὰ ποιὸ λόγὸ ὁ ‘ἐπαναστατικὸς’ κρατισμὸς δὲν ἐξηγεῖ τὴν δική του λύση, πῶς ἀκριβῶς θὰ γίνῃ νὰ ζοῦμε ὅλοι πλουσιοπάροχα κάνοντας ἀκριβῶς τὴν δουλειὰ ποῦ μᾶς ἀρέσει μὲ τὸν ἀκριβῆ τρόπο ποῦ μᾶς ἀρέσει; Στὴν πράξη καὶ αὐτὸ οἱ φιλελεύθερες καπιταλιστικὲς κοινωνίες τὸ προσεγγίζουν ἀσυγκρίτως περισσότερο, μὲ τὸ πλῆθος τῶν εὐκαιριῶν ποῦ δημιουργοῦν γιὰ ὅλους. Χάρη στὸν ἀπάνθρωπο φιλελευθερισμὸ ἀκόμα καὶ στὶς ἄκρες τῆς Ἀφρικῆς ἀνακαλύπτουν τὴν αὐτονομία τους μὲ τὴν διάθεση τῶν προϊόντων τους μέσα ἀπὸ μιὰ ἀπλὴ σύνδεση στὸ ἴντερνετ μὲ τὸ τηλέ-

φωνό τους, όμως οι 'έπαναστάτες' κλαίγονται έπειδή δεν κατήλθε ο παράδεισος επί τής γής ή έπειδή τάχα ο άνθρωπος από άκρως άλτρουϊστικό όν που ήταν προηγουμένως διεφθάρη και έγινε καταναλωτής! Βέβαια, αν ο φιλελευθερισμός φέρει φτώχεια, πώς σέ μετατρέπει σέ καταναλωτή; Αν δημιουργεί καταναλωτισμό, τότε μάλλον φέρει πλούτο. Ανίκανοι να μοιράσουν δυο γαιδάρων άχυρα αλλά γνωρίζουν τά πάντα για τήν ιδανική κοινωνία, τήν όποία βέβαια ποτέ δεν οικοδόμησαν ούτε κατά προσέγγιση!

Η ταύτιση του φιλελευθερισμού με τήν έπιθυμία του κέρδους (ώς εάν οι έπικριτές είχαν όνειρό τους τή χασούρα!) ύποτιμάει τόν προσανατολισμό του πριν άπ' όλα και πάνω άπ' όλα στή σκέψη και τήν έλευθερία, άπ' όπου μόνο προέρχεται και γνήσια άλληλεγγύη. Ο άνθρωπος που σέβεται τήν έλευθερία είναι αδύνατο νά καταλήξει σέ μονομέρεια. Έτσι ένα μέρος του κεφαλαίου συχνά επενδύεται ακόμη και σέ ζημιογόνα προγράμματα που έχουν μιá διαφορετική αξία, στήν κοινωνική πρόνοια, τήν ύγεία, τήν παιδεία, κ.λπ. Όπως είναι γνωστό, οι 'φιλάργυρες' φιλελεύθερες κοινωνίες έχουν αναπτύξει μέριμνα για τους αδύναμους και προσπάθεια για ίσες ευκαιρίες σέ όλους, καλλιέργεια των έπιστημών, φροντίδα για τó κοινωνικό σύνολο, κι ένα σεβασμό για τήν πολυδιάστατη ανθρώπινη ύπαρξη που πάντα περιφρόνησε ο σοσιαλισμός. Όπως σημειώνει ο Τόμ Πάλμερ, "οί μοντέρνες άγορές προέκυψαν από και πυροδοτούν έναν άνεμοστρόβιλο θεσμικής, τεχνολογικής, πολιτιστικής, καλλιτεχνικής και κοινωνικής καινοτομίας που υπερβαίνει τó μοντέλο ανθρώπων που ανταλλάσσουν αύγά για βούτυρο [...] Νά έπιθυμείς τόν καπιταλισμό των έλεύθερων άγορών σημαίνει νά έπιθυμείς τήν έλευθερία νά αλλάξεις, νά καινοτομείς, νά ανακαλύπτεις. Σημαίνει νά ανοίγεις στήν άλλαγή και νά σέβεις τήν έλευθερία των άλλων νά κάνουν τήν περιουσία τους ό,τι θέλουν. Σημαίνει νά κάνεις χώρο για νέες τεχνολογίες, νέες έπιστημονικές θεωρίες, νέες μορφές τέχνης, και νέες ταυτότητες και νέες σχέσεις. Σημαίνει νά ασπάζεις τήν έλευθερία νά παράγεται πλούτος, που είναι ο μόνος τρόπος νά καταργείται ή φτώχεια. [...] Σημαίνει νά γιορτάζεις τήν άπελευθέρωση του ανθρώπου και νά πραγματοποιείς τις δυνατότητες τής ανθρώπινης φύσης".⁸ Όμως αν δεν σου άρέσουν αυτά, ως έξηγεϊς τουλάχιστον γιατί τó

⁸ *The morality of capitalism*, Arlington 2011, σ. 8 και 10.

δικό σου ὄραμα περιέχει ὡς ἀναγκαῖο στοιχεῖο τὴ φτώχεια, ὅπου πάντα κατέληγε, κάθε ἄλλο ἀπὸ ἀνεξήγητα, ἢ βίαιη ὑπαγωγή τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας σὲ ὑποτιθέμενα ἀγνὰ ἰδανικά, καὶ ἀκόμη πῶς ἀκριβῶς ἡ φτώχεια συνεργάζεται μὲ τὴν θετικὴ πλευρὰ τοῦ ‘φιλόανθρωπου’ ἀριστεροῦ ὁράματος ἀντὶ νὰ τὴν ὑπονομεύει. Τὴν ἀναγκαῖα ἀπάντηση σὲ κάτι τόσο κεντρικὸ καὶ ἀπλὸ δὲν ἔχω βρεῖ στὴν ἀριστερὴ ‘διανόηση’, καὶ φυσικὰ δὲν ἀποτελοῦν ἀπάντηση οἱ ἀστεῖες ‘θεωρίες’ περὶ ‘λιτῆς ἀφθονίας’ καὶ ὑποχρεωτικῆς ‘ἀπο-ἀνάπτυξης’! Τὸ μόνο ποῦ ἀξίζει νὰ προσέχει κανεὶς ἐδῶ εἶναι ἡ πάγια καταφυγὴ σὲ λεκτικὰς ἀπάτες.

Ὁ ἀριστερὸς καλεῖται νὰ βαφτίζει τὴν φτώχεια ἀφθονία ἀπλῶς ἐπειδὴ προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀγαθὴ ἀριστερὴ καὶ οἰκολογικὴ προαίρεση... Ἡ ἀφόρητὴ γελοσιότητα ἀποδεικνύει πῶς οἱ ‘θεωρίες’ αὐτὲς δὲν ἔχουν μέλλον παρὰ μόνον σὲ κοινωνίες ὑπανάπτυκτης νοημοσύνης. Κι ἐπειδὴ οἱ πολλοὶ εἶθισται νὰ μὴ διακρίνονται γιὰ εὐφυΐα καὶ κριτήρια οὐσίας, ἡ ἀριστερὰ πάντα ἔχει εὐκαιρίες, ἰδίως ὅταν ἡ μικρόνοια συνδυάζεται μὲ ὑπερβολὴ φθόνου καὶ ἀχαριστίας. Στὸ Ἅγιο Ὅρος λένε, *συγκρίνεσαι χωρίζεσαι*: “ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἄρνησὴ του νὰ νοῆσει τὸ ἀγαθόν, κατανόησε τὸ ἀντίθετο στὸ ἀγαθόν, καὶ αὐτὸ εἶναι ὁ φθόνος”.⁹ Τὸ μόνο σωτήριο εἶναι ἡ ἐκτυφλωτικὴ ἀποτυχία τῶν ‘προοδευτικῶν’ παντοῦ, ὅποτε καὶ οἱ μᾶζες τείνουν νὰ ἀναγνωρίζουν τὴν ὑποκρισία καὶ νὰ ἀναπτύσσουν κάποιες ἀντιστάσεις.

Στὸν χῶρο τῆς μετριοπαθοῦς εἴτε ἀκραίας ἀριστερᾶς ὑπάρχουν ἀπατεῶνες ποῦ συνειδητὰ ἐκμεταλλεύονται τὰ κατώτερα ἔνστικτα τῶν μαζῶν γιὰ νὰ φέρουν τὶς συμμορίες τους στὴν ἐξουσία καὶ νὰ ρημάξουν τὶς κοινωνίες οἰκονομικὰ καὶ ἠθικά,¹⁰ καὶ ὑπάρχουν ἄλλοι μὲ πραγματικὴ πεποίθηση στὶς ἰδέες τους, ἀπὸ κακὴ σκέψη ἀνίκανοι νὰ ἀντιληφθοῦν τὴν καταδικαστικὴ προβληματικὴ αὐτῶν τῶν ἰδεῶν. Προσωπικὰ μὲ ἐντυπωσιάζει μιὰ τρίτη κατηγορία, ὅπου ἀνήκουν εὐφρεῖς σὰν τὸν Καστοριάδη ἢ

⁹ Γρηγόριος Νύσσης, *Μέγ. Κατ.*, ἐν. 6, στ. 82–83.

¹⁰ Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι δικαιολογοῦν καὶ τὴ μεγαλύτερη ἀπάτη ὡς ἀναγκαῖο ‘στρατήγημα’ γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐξουσίας. Μὲ κυνισμό καὶ πώρωση, δὲν διστάζουν νὰ παραδεχτοῦν, ὅχι φυσικὰ δημοσίως, ὅτι δὲν ἔχουν πραγματικὴ ἰδεολογικὴ ἀρχὴ καὶ δὲν τοὺς ἐνδιαφέρει ἡ προοπτικὴ μιᾶς χώρας, ἀλλὰ μόνον ἡ ἀναρρίχσή τους στὴν ἐξουσία.

τόν Τσόμσκυ, τούς όποιους χαρακτηρίζει και μιὰ συνέπεια, δυστυχῶς ἀνάμικτη μὲ ὑποκρισία, ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι πιστεύουν ὄντως σὲ ὅσα λένε ἀλλὰ δὲν τὰ ἐφαρμόζουν οἱ ἴδιοι στὸν ἑαυτὸ τους και τὶς οἰκογένειές τους. Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Τσόμσκυ ἀπολαμβάνει περιουσία ἑκατομμυρίων, τὴν ὁποία διαχειρίζεται μὲ καπιταλιστικὴ ἀποτελεσματικότητα, φροντίζοντας νὰ ἀποφύγει τὴν φορολογία και ἄρα στερῶντας πόρους ἀπὸ τοὺς πιὸ ἀδύναμους (ὅπως δὲν κάνει, γιὰ παράδειγμα, ὁ Μπίλ Γκαίητς), προσπαθῶντας νὰ μεγιστοποιήσει τὶς ἀποδόσεις τοῦ κεφαλαίου του, κ.λπ. Ὅταν ρωτήθηκε γιὰ τὴν ἀσυνέπεια αὐτὴ ἀπάντησε μὲ ἐντυπωσιακὴ ὠμότητα, ὅτι προνοεῖ γιὰ τὰ παιδιὰ και τὰ ἐγγόνια του!, ὡς ἐὰν οἱ καπιταλιστὲς ποὺ κατηγορεῖ ἦταν ἄκληροι! Ποῦ πῆγε ἡ μέριμνα γιὰ τὸ σύνολο, ἡ ἀρχὴ τῆς γενικῆς δικαιοσύνης, κ.λπ.;

Ὅσο κι ἂν προσβάλλουν τὴν νοημοσύνη μου αὐτά, προσωπικὰ δὲν θέλω νὰ ἐπιμένω στὴν ὑποκρισία, ἐπειδὴ μὲ ἐνδιαφέρει ἡ πεποίθηση στὶς ἀριστερές ἰδέες, ποὺ μπορεῖ νὰ ὑπάρχει και νὰ εἶναι θεωρητικὰ εἰλικρινῆς σὲ πείσμα τῆς ἔμπρακτης ὑποκρισίας. Ὅμως βαθειὰ ὑποκρισία περιέχει ἡ ἴδια ἡ θεωρία ὡς θεωρία κατ' ἐξοχὴν αὐταρχικὴ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ κοινωνία ἀλλάζει μὲ τὴν βία τῆς ἐξουσίας, και μόνον ἔτσι τὸ ἄτομο ὑποτασσόμενο! Ζῶντας λοιπὸν σὲ φιλελεύθερη καπιταλιστικὴ πολιτεία ἀπολαμβάνω καπιταλιστικά, και ὅταν μὲ τὸ καλὸ γίνεῖ ἡ Ἐπανάσταση θὰ ἀπολαμβάνω ἀκόμα περισσότερο μὲ τὴν δικαιοσύνη και ὄλο τὸν παράδεισο ποὺ θὰ ἐπιβληθεῖ ἐπὶ τῆς γῆς ἀπὸ τὴν σοσιαλιστικὴ σοφία και ἀποφασιστικὴτητα... Ἔτσι δὲν αἰσθάνομαι οὔτε ὑποχρέωση νὰ δοκιμάζω τὶς θεωρίες μου στὸν ἑαυτὸ μου προτοῦ τὶς σερβίρω στὴν κοινὴ γνώμη.

Προσπαθῶντας ὅμως νὰ ὀδηγηθῶ στὴν πιὸ θετικὴ δυνατὴ ἐξήγηση, παραμερίζοντας ὅ,τι θὰ καταδίκαιζε τὴν σκέψη αὐτῆς τῆς κατηγορίας τῶν διανοομένων, παρατηρῶ πρῶτον, μιὰ θεώρηση ἀρκετὰ ἰκανὴ νὰ περιγράψει ἓνα μέρος τῆς πραγματικότητας σωστά, και ἀρκετὰ μικρὴ γιὰ νὰ τῆς διαφεύγει ἓνα ἄλλο περισσότερο σημαντικό, και δεύτερον, διάθεση νὰ ὑποτιμοῦν τὸ ὑπαρκτὸ και τὸ ἐφικτὸ πρὸς ὄφελος κάποιας ἰδεατῆς τελειότητας, οὐτοπικὴ τάση και διάθεση στὴν ὁποία ὅμως δὲν παραδίδονται ὅταν πρόκειται γιὰ τὸν προσωπικὸ τους βίο, ὅπου οἱ ἰδέες ἔχουν ἄμεσες συνέπειες γιὰ τοὺς ἴδιους.

Εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ Τσόμσκυ δὲν βρίσκει καλὸ λόγο νὰ πεῖ γιὰ τὴν Ἀμερικὴ, τὴν ὁποία περιγράφει περίπου ὡς αἰτία ὄλων τῶν δεινῶν τῆς ἀνθρωπότητας,¹¹ ὅπου ὅμως ἐξακολουθεῖ νὰ ζεῖ καὶ νὰ ἐργάζεται, ἀπολαμβάνοντας καὶ ὄχι ὑποφέροντας. Ἡ προσωπικὴ ἐπαφή του μὲ τὴν πραγματικότητα εἶναι φανερὸ ὅτι δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ τὸν μεταφέρει ἀπὸ τὸν ἰδεατὸ κόσμο σὲ ἱκανὴ ἐκτίμηση τῶν ὑπαρκτῶν ἀγαθῶν, ἀπ' ὅπου θὰ κέρδιζε εὐγνωμοσύνη καὶ θὰ σκεφτόταν νὰ βελτιῶνει τὰ κεκτημένα ἀντὶ νὰ τὰ διαβάλλει. Στὸν πραγματικὸ κόσμο διορθῶνεις τὴν στέγη ἀντὶ νὰ γκρεμίσεις τὸ σπίτι καὶ νὰ τὸ ξαναχίζεις ὅποτε βάζει νερά. Ἄραγε οἱ φιλελεύθερες κοινωνίες εἶναι τόσο ἀπόλυτα καὶ ἀνιάτα ἀποτυχημένες, ὥστε νὰ χρειάζονται ὀλοσχερῆ ἀνατροπή; Ἀντιθέτως, εἶναι ἐντυπωσιακὰ αποτελεσματικές, δημοκρατικές, πλούσιες καὶ ἐξισωτικές σὲ σύγκριση μὲ τὸ πλῆθος τῶν κοινωνιῶν ὅπου ἔγιναν τὰ διάφορα ἀριστερὰ πειράματα καταλήγοντας, καθόλου τυχαῖα, σὲ αὐταρχισμό μέχρι κτηνωδίας, θεαματικὴ ἀνισότητα, ἐκμετάλλευση καὶ ἐξαθλίωση τῶν πολλῶν πρὸς ὄφελος τῆς πιὸ ἄχρηστης δυνατῆς καὶ διεφθαρμένης κομματικῆς νομενκλατούρας. Ὅταν

¹¹ Ἄς μὴ νομίσει κανεὶς πὼς ὁ ἀντιαμερικανισμὸς, καὶ μάλιστα ἀπὸ ἀμερικανό, ἀπαιτεῖ κάποιου εἶδους ἡρωϊκὴ αὐταπάρνηση! Τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς, πρόκειται γιὰ τὴν πιὸ κομφορμιστικὴ ἐπιλογή: “εἶναι ἀξιοπερίεργο ὅτι αὐτὸς ὁ ἀντιαμερικανισμὸς ἄρχισε στὰ 1945 στὴ Γαλλία, ἀκριβῶς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς χώρας ἀπὸ τοὺς Ἀμερικανούς ἢ μὲ τὴ δυναμικὴ βοήθεια τῶν Ἀμερικανῶν. Ἀπὸ τὸ 1945 ὄντως τὰ θεατρικὰ ἔργα τοῦ Σάρτρ, τὰ μυθιστορήματα ὅπως ‘Ἡ Εἰκοστὴ Πέμπτη Ὁρα’, κ.ἄ., ἐξέφραζαν ἓνα ἄγριο μῆσος ἐνάντια στὴν Ἀμερικὴ ἀλλὰ δὲν ἔλεγαν τὸ παραμικρὸ ἐνάντια στοὺς Ρώσους ποὺ εἶχαν ὑπογράψει τὴ συμφωνία μὲ τὸ Χίτλερ στὰ 1939, πρᾶγμα ποὺ τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐπιτεθεῖ στὴ Δύση. Ὅταν ἄνθρωποι σὰν τὸν Κραβτσένκο ἢ τὸν ἐκπληκτικὸ Ἄρθουρ Καῖσλερ [...] προσπάθησαν νὰ βάλουν τὰ πράγματα στὴ θέση τους δηλώνοντας πὼς οἱ ΗΠΑ δὲν ἦσαν ἐχθροὶ οὔτε τῆς Γαλλίας οὔτε τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης, τοὺς ἐβρίζαν. Ἐμεῖς οἱ ἄλλοι ὅμως ἤδη τὰ γνωρίζουμε ὅλα αὐτά. Οἱ Ἀμερικανοὶ δὲν θέλουν νὰ τὰ γνωρίζουν. Δὲν δέχονται νὰ μὴν εἶναι ἀντιαμερικανοί. [...] Τὸ νὰ τοὺς συκοφαντοῦν, νὰ τοὺς βρίζουν, τοὺς εἶναι ἀνακούφιση. [...] Γιὰ νὰ σὲ ἐκτιμήσουν στὴν Ἀμερικὴ πρέπει, πάνω ἀπ' ὅλα, νὰ λὲς ὅτι οἱ Ἀμερικανοὶ εἶναι οἱ πιὸ μεγάλοι ἐγκληματίες τῆς ἀνθρωπότητας”: Ἰονέσκο, *Ἀναζητήσεις*, μτφρ. Μ. Σκάρα, Ἀθήνα 1986, σ. 171–3.

ἔχεις πολιτισμὸ πού κατόρθωσε τόσο σημαντικὲς ποιότητες ὅσο ὁ φιλελεύθερος καπιταλιστικός, σκέφτεσαι πῶς θὰ βελτιώσεις τὰ στραβά, ὅχι πῶς θὰ τὸν διαβάλεις καὶ καταστρέψεις. Ἡ βλακώδης μονότονη ἐπανάληψη ὅτι ὅσο κι ἂν ἔχει καλυτερεύσει ἡ ζωὴ τῶν πολλῶν, ὑπάρχει ἓνα μικρὸ ποσοστὸ ὑπερβολικὰ πλούσιων, πού συνεπῶς ἐμποδίζει τὴν ἀκόμα μεγαλύτερη βελτίωση τοῦ βίου τῶν πολλῶν, ἀπλῶς ἱκανοποιεῖ τὰ αἰσθήματα φθόνου καὶ προετοιμάζει τὸν δρόμο γιὰ τὴν καταστροφικὴ ἐπικράτηση κρατικιστικῶν συμμοριῶν.

Ἔστω ὅτι τὸ κράτος δημεύει τὴν περιουσία τῶν πλουσίων καὶ τὴν μοιράζει. Θὰ κέρναγε λοιπὸν κάθε φτωχὸ μιὰ τυρόπιτα, ἐνῶ φυσικὰ ἡ οἰκονομία θὰ εἶχε καταστραφεῖ, γιὰ λόγους πού καθέννας καταλαβαίνει εὐκόλα, ἐλπίζω. Ἡ ἔστω ὅτι ἀποσπᾶ ἀπὸ τοὺς ἰδιῶτες τὶς ἐταιρεῖες τους, νομίζοντας ὅτι ἔτσι θὰ ἔχει τὸ Δημόσιο ὅλα τὰ κέρδη ἀντὶ γιὰ τοὺς κακοὺς φιλάργυρους, καὶ βάζει λοιπὸν δημοσίους ὑπαλλήλους νὰ διευθύνουν τὴν παραγωγή. Καὶ ἡ ἐπιλογή αὐτὴ ἀναγκαῖα ὀδηγεῖ στὴν ἐξαθλίωση, καὶ πάντα ἐκεῖ ὀδήγησε ὅποτε υἰοθετήθηκε. Ἀκόμη καὶ πολιτικοὶ μὲ καλὴ προαίρεση δὲν μποροῦν νὰ ἔχουν ἀποτέλεσμα, ἐπειδὴ δὲν λύνονται ὅλα τὰ προβλήματα μὲ ἓνα νόμο καὶ ἓνα ἄρθρο. “Ἀντιθέτως”, παρατηρεῖ ὁ Τζὼν Στόσελ, “ἡ κυβέρνηση δὲν μπορεῖ οὔτε νὰ μετρήσει τὶς ψήφους σωστά. Κι ὅμως, ὅποτε ὑπάρχουν προβλήματα οἱ ἄνθρωποι στρέφονται στὴν κυβέρνηση. Σὲ πείσμα τοῦ μακροῦ ἱστορικοῦ τῆς ἀποτυχίας τῶν κεντρικῶν σχεδιαστῶν, λίγοι μεταξὺ μας θέλουν νὰ βγάλουν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ κυβέρνηση πού κάθετα ἀπὸ πάνω μας καὶ ἐμφανίζεται ὡς ἡ αἰτία γιὰ ὅλα, μπορεῖ νὰ εἶναι πράγματι τόσο σάπια. Ὁ σημαντικὸς αὐτὸς φιλελεύθερος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, ὁ Χ. Μένκεν, θρηνοῦσε, ‘μιὰ κυβέρνηση σὲ τελευταία ἀνάλυση δὲν εἶναι τίποτα παραπάνω ἀπὸ μιὰ ὁμάδα ἀνθρώπων, καὶ πράγματι οἱ περισσότεροι εἶναι κατώτεροι [...] Κι ὅμως, ἀπὸ διανοητικὴ τεμπελιά πού ἔχουν συνήθως οἱ ἄνθρωποι, αὐτὲς τὶς ἀσημαντότητες [...] αἰσθάνονται καθῆκον τους νὰ τὶς ὑπακοῦν [...] νομίζοντας ὅτι ἔχουν κάποια σοφία πού ξεπερνάει τὴν συνηθισμένη σοφία’. Δὲν ὑπάρχει τίποτα πού μπορεῖ νὰ κάνει ἡ κυβέρνηση καὶ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ κάνουμε καλύτερα

ὡς ἐλεύθερα ἄτομα καὶ ὡς ὁμάδες ἀτόμων ποὺ συνεργάζονται ἐλεύθερα. Χωρὶς μιὰ μεγάλη κυβέρνηση, οἱ δυνατότητές μας εἶναι ἀπεριορίστες.”¹²

“Ὅταν ἐπιχειρεῖ τὸ κράτος καὶ οἱ κρατικοὶ παρατρεχάμενοι, μὲ ἀριστερὲς ἢ δεξιὲς κυβερνήσεις, ἐπειδὴ παρακάμπτουν τὴν ἀξιοκρατία καὶ τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία στηριζόμενοι στὴν βία τῆς ἐξουσίας καὶ ὄχι στὴν ποιότητα τοῦ ἔργου καὶ τὴν καινοτομία,¹³ μὲ μαθηματικὴ ἀκρίβεια ὁδηγοῦνται στὴν διαφθορά, τὸν κυνισμό, τὴν καταπίεση, κι ἐν τέλει στὸν μαρρασμὸ καὶ τὴν ἐξαθλίωση τῶν κοινωνιῶν.¹⁴ Μὰ ὄχι, λέει ὁ ‘ἐκσυγχρονισμένος’ ἀριστερός, ἀρκεῖ ἀπλῶς νὰ ὑπάρχει πολὺ μεγάλη φορολογία, νὰ μὴν ἀφήνει τοὺς ἰδιῶτες νὰ πλουτίζουν. Ποιὸς θὰ ἀποφασίσει τὸ ὄριο τοῦ πλουτισμοῦ; Κι ἂν τὸ κράτος, ἀγνοῶντας ὅτι καταστρέφει τὴν οἰκονομία, διατάξει πόσα ἀκριβῶς ἀρκοῦν γιὰ νὰ ζῶ καὶ νὰ δημιουργῶ, ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς δικαιοσύνης ἀρπάζοντας τὰ ὑπόλοιπα μαζί μὲ τὴν ἐλευθερία μου, γιατί δὲν θὰ μεταφέρω τὴν ἐπιχείρηση σὲ ἄλλη χώρα ἢ γιατί θὰ διανοηθῶ κἂν νὰ ἐπενδύσω καὶ νὰ δημιουργήσω στὴν χώρα αὐτή; Γιὰ νὰ μὴν ἀπολαμβάνει λοιπὸν ὁ Ὠνάσης μιὰ μεγάλη περιουσία, θὰ πρέπει νὰ ἐξαθλιωθεί ἡ χώρα. Προτιμότερο νὰ μὴν ἔχω τίποτα, παρὰ νὰ ἔχω πολλὰ, ἂν τὰ

¹² “There ought not to be a law”, εἰς Tom Palmer (ἐπιμ.), *Why Liberty*, ὁ.π., σ. 15.

¹³ Ἄς μὴν παραβλέπει κανεὶς τὸ πιὸ στοιχειῶδες. Ἐφόσον τὶς τιμὲς δὲν καθορίζει ὁ ἀνταγωνισμὸς, τὸ κράτος τιμολογεῖ αὐθαίρετα ὑπολογίζοντας πόσα χρειάζεται γιὰ νὰ χρηματοδοτήσῃ τὶς ζημιολογῶντες ἐπιχειρήσεις του. Γρήγορα γίνεται ἀντιληπτὸ ὅτι μόνη ἐλπίδα τοῦ καθεστώτος εἶναι ὁ στρατός, ὅπου καὶ στρέφεται ὅλη ἡ μέριμνα, ὁπότε ἡ κατὰπτωσις τῆς οἰκονομίας διαρκῶς ἐπιταχύνεται.

¹⁴ “Νὰ εἶσαι φιλελεύθερος σημαίνει [νὰ ἔχεις ἐπαφή μὲ τὴν πραγματικότητα κι ἔτσι ἐπίσης] νὰ κατανοεῖς πῶς δημιουργεῖται ὁ πλοῦτος, ὅτι δὲν δημιουργεῖται μὲ διαταγὰς τῶν πολιτικῶν ἀλλὰ ἀπὸ ἐλεύθερους ἀνθρώπους ποὺ συνεργάζονται, ἐπινοοῦν, δημιουργοῦν, ἐξοικονομοῦν, ἐπενδύουν, ἀγοράζουν καὶ πωλοῦν, πάντα μὲ σεβασμὸ στὴν περιουσία τῶν ἄλλων, δηλαδὴ στὰ δικαιώματά τους [...] Σύμφωνα μὲ τὴν παρατήρησις τοῦ Τζαίημς Μάντισον, τοῦ κύριου συγγραφέα τοῦ Συντάγματος τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν, ὅπως ἓνας ἀνθρώπος λέγεται πῶς ἔχει δικαίωμα στὴν περιουσία του, ἐξίσου μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ πῶς ἔχει τὴν περιουσία τῶν δικαιωμάτων του”: *Why Liberty*, ὁ.π., σ. 9.

πολλά είναι όμως πολύ λιγότερα από τοῦ Στήβ Τζόμπς! Θλιβεροὶ διανοούμενοι ὅπως ὁ Τσόμσκι, περιφρονῶντας τὶς ποιότητες τῶν φιλελεύθερων οἰκονομιῶν, χάρη στις ὁποῖες ἔχουν καὶ οἱ ἴδιοι ὄχι μόνο τὴν ἐργασία τους καὶ τὴν περιουσία τους ἀλλὰ καὶ δικαίωμα νὰ ἀσκοῦν ὅποια κριτικὴ θέλουν, δικαίωμα ποὺ θὰ ἔχαναν ἀμέσως σὲ ἀριστερὲς χῶρες, ἀντὶ νὰ ἀγωνίζονται νὰ βελτιώνεται κάτι πολύτιμο, παραδίδονται στὴ 'λογικὴ' τῆς μικρόνιας, τῆς ὑποκρισίας καὶ τοῦ φθόνου.

Καλή βία;

ΚΑΘΕ ΚΟΙΝΩΝΙΑ δημιουργεί και αναδημιουργεί αξίες, και κάθε μέλος της συμμετέχει στη διαμόρφωση των αξιών λιγότερο ή περισσότερο, ακόμη και όταν νομίζει πως δεν είναι δικές του ή της κοινωνίας του αλλά θεόδοτες, επιβεβλημένες από νόμους της ιστορίας ή με οποιοδήποτε τρόπο απόλυτες.

Έστω πως υφίσταται θεολογική ή φυσική ή ιστορική τάξη, όπου έχουν την αρχή τους ορισμένες αξίες απόλυτου κύρους. Και πάλι, οι αξίες αυτές είναι δυνατό να μη γίνουν σεβαστές ατομικά, ομάδαδικά, ή κοινωνικά. Αν είχαν ικανή δύναμη για να υποχρεώνουν, δεν θα υπήρχε δυνατότητα παρά μόνο για ένα και μοναδικό αξιακό σύστημα. Η δυνατότητα απόρριψης ή αποδοχής ακόμα και (θεωρούμενων ως) απόλυτων ιδανικών, άμέσως μεταφέρει όλες τις σημασίες στην ενδεχομενικότητα της κοινωνικής και προσωπικής τάξης, όπου καθίστανται τόσο προαιρετικές, όσο ακριβώς αν δεν ήταν δυνατή με κανένα τρόπο ή απόλυτη θεμελίωσή τους.

Η σημασιοδότηση της βίας υπάγεται στην απόφαση των προσώπων και των κοινωνιών, προϋποθέτει ελευθερία, όμως ή επίγνωση και υπεύθυνη ανάληψη της κοινωνικής και ατομικής ελευθερίας αναδύεται ως αξία και μάλιστα θεμελιώδης και αδιαπραγμάτευτη, μόνο στον λεγόμενο 'δυτικό' πολιτισμό, όπου όλα τίθενται υπό διερώτηση και αποφασίζονται, παραμένουν, τροποποιούνται, αντικαθίστανται, ξανά αμφισβητούνται, κ.λπ. Μάλιστα όσοι τείνουν να φέγουν την 'Δύση', ως μην υποτιμούν ότι μόνο στο πλαίσιο που περιφρονούν, δηλαδή στις φιλελεύθερες 'δυτικές' κοινωνίες, που θεμελιώνονται σε διάφορους βαθμούς στην αρχαία ελληνική σκέψη απ' όπου και αντλούν συνεχώς εμπνευση, έχουν δικαίωμα για ανοιχτή κριτική των πάντων.

Πέρα από την περίπτωση της αυτοάμυνας, όπου ή συμφωνία έχω την έντύπωση πως είναι σχετικά άνετη, μήπως μπορούν να γίνουν αποδεκτά

ἀκόμη και περιθωριακά είδη βίας ὅπως εἶναι γιά παράδειγμα ἡ τρομοκρατία, ἡ βία δῆθεν ‘ἀντεξουσιαστικῶν’ ὀργανώσεων,¹⁵ κ.λπ.;

Ἡ δημοκρατία προτάσσει τὴν βούληση τῆς πλειοψηφίας, ἀν και εἶναι γνωστὸ πὼς καμμιά πλειοψηφία δὲν ἔχει τὸ ἀλάθητο. Τί θὰ τὴν ἀντικαθιστοῦσε ὅμως πιὸ ἀποτελεσματικά, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ἀσφαλῶς τῆς συναίνεσης σχεδὸν ὅλων, ἀποτρέποντας ἔτσι, ὄχι μόνο ἐμφύλιους σπαραγμούς, ἀλλὰ και τὸν κυνικὸ ὀλοκληρωτισμὸ ‘πεφωτισμένων’ ομάδων; Ἄν μή τι ἄλλο ἢ πλειοψηφία ἐξ ὀρισμοῦ δὲν ὑποφέρει ἀπὸ ὑπερβολὴ μεροληψίας, και ὅταν ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ συγκροτημένους καθολικῆς ἀποδοχῆς τρόπους ἐξασφαλίζει και τὴν συναίνεση μιᾶς ἡττημένης μειοψηφίας. Ἄλλωστε προτάσσοντας τοὺς πολλοὺς ἢ δημοκρατία πραγματοποιεῖ χωρὶς ἀναστατώσεις τὸ ἴδιο τὸ ἀριστερὸ αἴτημα γιά τὴν ἀνοδο τῶν μαζῶν στὴν ἐξουσία.

Στὴν συζήτηση ποὺ χαρακτηρίζει τὴν δημοκρατία οἱ καλύτερες και οἱ χειρότερες ομάδες μποροῦν νὰ πείσουν τοὺς ὑπόλοιπους, ὥστε σιγὰ σιγὰ ὅλη ἡ κοινωνία κάνει βήματα πρὸς τὸ καλύτερο ἢ τὸ χειρότερο. Ἡ διαδικασία αὐτὴ εἶναι ἀργὴ και περιέχει ἀβεβαιότητα, ἀλλὰ εἶναι θεμελιωμένη στὴν ἐλευθερία και τὴν συνεννόηση. Τὴν βραδύτητα τῆς δημοκρατίας ἐκμεταλλεύονται διαβάλλοντας τὴν ἴδια τὴν ἐλευθερία ομάδες ποὺ προκρίνουν τὴν ἀμεσότητα τῆς βίας ὡς ἀποτελεσματικότερη και προσβλέπουν στὴ μόνιμη κατοχὴ τῆς ἐξουσίας, συνήθως ὑπὸ τις εὐφημιστικὲς ὀνομασίες τῆς ‘λαϊκῆς’ κυριαρχίας, κ.λπ. Ἀντὶ νὰ ἐκλέγεις κάθε τρεῖς και λίγο ἀντιπροσώπους, θὰ σὲ ἀντιπροσωπεύουν οἱ τέλειοι μιὰ γιά πάντα θέλεις δὲν θέλεις. Ὅσο μεγαλώνει ἡ ἀπήχηση τέτοιων συμμοριῶν στὸ ἐκλογικὸ σῶμα, ἔχεις βέβαιο σημάδι ὅτι μιὰ κοινωνία ξέπεσε ὑπερβολικά, ἔκανε πολλὰ ἐσφαλμένες ἐπιλογὲς και ἐτοιμάζεται νὰ παραδοθεῖ στὸν φασισμό.

Προστατεύοντας τὴν ἐλευθερία τοῦ συνόλου ἀπὸ τὴν αὐθαιρέσια τῶν ‘πεφωτισμένων’, ἡ δημοκρατία δέχεται μόνο ὅποια βία προβλέπουν οἱ νόμοι μιᾶς ἀδιάβλητα ἐκλεγμένης πολυκομματικῆς Βουλῆς. Ὅμως ἔστω

¹⁵ Δῆθεν, ἀσφαλῶς, μιὰ ποὺ ἡ βία εἶναι μορφή ἐξουσίας και μάλιστα ἀπὸ τις πιὸ ἰσχυρές. Οἱ ἀντεξουσιαστές εἶναι οἱ πρῶτοι ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν βία, ἀλλὰ εἰθισται νὰ μὴν ἔχουν καλὲς σχέσεις μὲ τὴ σκέψη και τὴ σοβαρότητα.

πώς υπήρχε μιὰ ομάδα ἀληθινῶν σοφῶν. Θὰ ἦταν σωστό μὲ ποιά κριτήρια νὰ ὑποχρεώσει τοὺς ὑπόλοιπους νὰ ἀκολουθήσουν τὸ ὕψιστο ἰδεῶδες; Ἡ παροιμία εἰδοποιεῖ ὅτι μὲ τὸ ζόρι δὲν γίνεται παντρεία: ὅσο πιὸ σημαντικὴ εἶναι μιὰ ἀλήθεια τόσο χρειάζεται τὴν ἐλευθερία. Καὶ μόνο τὸ γεγονός ὅτι οἱ ‘πεφωτισμένοι’ θέλησαν νὰ ἐπιβληθοῦν μὲ τὴν βία, δείχνει ὅτι τὸ ὄραμά τους δὲν ἦταν ἀρκετὰ σπουδαῖο ἢ δὲν τὸ κατανόησαν ἀληθινά.¹⁶

Ἀκόμη καὶ ἡ βία ποὺ δὲν ἐπιβάλλεται ἀπὸ ομάδες ‘πεφωτισμένων’ ἀλλὰ ἔχει πίσω της τὸν πολὺ λαό, εἶναι φυσικὰ δυνατὸ νὰ κάνει τὰ πράγματα χειρότερα γιὰ ὅλους, ὅπως συνέβη στὴ Ρωσία τὸ 17 — καὶ πάλι μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ καλὰ ἀποτελέσματα ἀκόμη κι ἂν μεσολαβήσουν σκοτεινὲς περίοδοι, ὅπως συνέβη μὲ τὴν τρομοκρατία καὶ τὴν δικτατορία ποὺ ἔφερε ἡ γαλλικὴ ἐπανάσταση, ἡ ὁποία ὅμως εἶχε πίσω της ὄχι μόνο τὴν εὐρύτερη συμφωνία τῆς κοινωνίας ἀλλὰ καὶ ἓνα φιλελεύθερο πολιτισμό. Ἡ ἐλληνικὴ ἐπανάσταση, ἡ ἀμερικανικὴ ἐπανάσταση εἶναι γνωστὲς περιπτώσεις θετικῶν ἐξεγέρσεων γιὰ παρόμοιους λόγους. Ὁ πολιτισμὸς, οἱ κουλτοῦρες, οἱ κυρίαρχες νοοτροπίες ἀποφασίζουν τὸ ἀποτέλεσμα ἀργὰ ἢ γρήγορα — ὁ γαῖδαρος δὲν θὰ γεννήσει ἄνθρωπο, ὅσοδῆποτε βίαιη ἢ εἰρηνικὴ κι ἂν εἶναι ἡ μαμή. Ἐπομένως κάθε κρίσιμη ἀλλαγὴ πάντα καὶ μόνον ἔχει ἐσωτερικὲς ἀφορμές.

Μιὰ κοινωνία δημιουργεῖ γιὰ τὸν ἑαυτὸ της δυνατότητες ἐλευθερίας, εἰρήνης καὶ δημιουργικότητας στὸν βαθμὸ ποὺ διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία γιὰ γνώση, ἀπὸ τὴν ὑπευθυνότητα, τὴν βούληση γιὰ συζήτηση καὶ πειθῶ, ὅπου ἀναθέτει ἐπίσης τὶς ἀποφάσεις γιὰ τὴν χρῆση βίας. Χρει-

¹⁶ Ἄς μὴ λησμονοῦμε ἐπίσης τὴν εἰδοποίηση τοῦ Χάγιεκ (Ὁ δρόμος γιὰ τὴν δουλεία, Ν.Υ. 2006, σ. 142), ὅτι ἡ λογοκρισία εἶναι τὸ ἀγαπημένο ἄθλημα ὅσων δὲν ἔχουν πραγματικὴ πεποίθηση σὲ ἀξίες καὶ εἶναι ἀνίκανοι νὰ ἀντιληφθοῦν τὶς προϋποθέσεις τῆς δημιουργίας ἀξιῶν: “ἂν ἀπαιτεῖται μιὰ πολυάριθμη ομάδα ἀρκετὰ ἰσχυρὴ γιὰ νὰ ἐπιβάλλει τὶς ἀπόψεις της γιὰ τὶς ἀξίες τῆς ζωῆς σὲ ὅλους τοὺς ὑπόλοιπους, δὲν θὰ εἶναι ποτὲ ἐκεῖνοι ποὺ ἔχουν ἄκρως διαφοροποιημένες καὶ ἀνεπτυγμένες προτιμήσεις, ἀλλὰ ἐκεῖνοι ποὺ σχηματίζουν τὴν ‘μᾶζα’, μὲ τὴν ὑποτιμητικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, οἱ λιγότερο αὐθεντικοὶ καὶ ἀνεξάρτητοι, αὐτοὶ θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ βάλουν τὸ βᾶρος τῶν ἀριθμῶν τους πίσω ἀπὸ τὰ ἰδιαίτερα ἰδανικά τους.”

άζονται πολίτες με άνεπτυγμένη κρίση, γι' αυτό προφανώς τὸ φιλελεύθερο στοίχημα κινδυνεύει, καὶ ἔχει τόσο περισσότερες πιθανότητες νὰ κερδηθεῖ ὅσο ἡ ἐκπαίδευση ἀναζητεῖ ὅλους τοὺς δυνατοὺς τρόπους καλλιέργειας τῆς κριτικῆς σκέψης. Ἡ λεγόμενη 'ἐπανάσταση' τῆς ἀριστερᾶς, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ὁπαδῶν της εἶναι ἓνας τρόπος νὰ παραχωρήσουν τὴν ἐλευθερία τους, προτιμῶντας τὴ μίζερη καὶ ἀπάνθρωπη ἀσφάλεια τῆς ἀνευθυνότητας, στὴ θέση τῆς παλαιότερου τύπου βασιλικῆς οἰκογένειας βάζοντας τὸ κράτος πατερούλη.¹⁷ Στὴν θλιβερὴ χώρα μας οἱ φασιστικὲς νοοτροπίες τῆς ἀριστερᾶς ἔχουν μολύνει ὅλους τοὺς χώρους με ἀποτέλεσμα καθολικὴ παρακμῆ. Ἄς θυμηθοῦμε τὴν δήλωση αὐτῆ τοῦ 'ἀναρχοδεξιῶ' Μάνου Χατζιδάκι, μετὰ τὴν ἀθώωση τοῦ ἀστυνομικοῦ Ἀθανάσιου Μελίστα πὺ εἶχε πυροβολήσει ἓνα δεκαπεντάχρονο σὲ διαδήλωση / ἐπίθεση 'ἀντεξουσιαστῶν' στὰ Ἐξάρχεια.

Ὅταν ἔχω νὰ κρίνω ἀνάμεσα σ' ἓνα παιδί 15 χρόνων, πὺ πετάει μολότοφ κι ἓναν τριαντάρη ἐκπαιδευμένο ἀστυνομικό, πὺ κρατᾷ πιστόλι, ἐγὼ εἶμαι με τὸ μέρος τοῦ παιδιοῦ καὶ ὄχι τοῦ ἀστυνομικοῦ. Ἐκτιμῶ βαθύτατα ἓνα παιδί πὺ ἐξεγείρεται καὶ βγαίνει στοὺς δρόμους γιὰ νὰ διαμαρτυρηθεῖ, ἔστω κι ἂν ὑπερβάλλει, ἔστω καὶ ἂν κρατᾷ μολότοφ. Καὶ δὲν ἐκτιμῶ καθόλου ἓναν ἀστυνομικό πὺ τὸ πυροβολεῖ. Ὅ,τι καὶ ἂν ἔχει γίνει, ὅπως καὶ ἂν ἔχουν τὰ πράγματα, θεωρῶ

¹⁷ Ἡ σύγκρουση ἀσφάλειας καὶ ἐλευθερίας εἶναι πολὺ παλιὰ. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Πάλμερ, "ἐκεῖνοι οἱ πρωτοπόροι τῆς ἐλευθερίας [σὰν τὸν Τζὼν Μίλτον] πὺ ἐπέμειναν στὸν σεβασμὸ τῶν ἴσων δικαιωμάτων ἀνεξάρτητα ἀπὸ θρησκεία, φυλὴ, φύλο ἢ ἄλλα συμπτωματικὰ χαρακτηριστικὰ τῶν ἀτόμων, συνάντησαν μιὰ ἰσχυρὴ πρόκληση ἀπὸ τοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς ἀπολυταρχικῆς ἢ θεοκρατικῆς τάξης, οἱ ὁποῖοι ἀπάντησαν ὅτι ἂν κάθε ἄτομο εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ διευθύνει τὸν βίον του, δὲν θὰ ὑπῆρχε κανένα γενικὸ πλάνο γιὰ τὴν κοινωνία κι ἔτσι θὰ προέκυπτε χάος καὶ ἀταξία. Εἶναι ἀναγκαῖο κάποιον ἀφεντικό, ἰσχυρίστηκαν οἱ ἀπολυταρχικοὶ καὶ οἱ θεοκράτες, κάποιος με τὴν ἰσχὺ νὰ ὁραματίζεται καὶ κατόπιν νὰ ἐπιβάλλει τάξη σὲ μιὰ ἄτακτη μᾶζα. Διαφορετικὰ δὲν θὰ γνώριζες τί νὰ παράγεις ἢ τί νὰ κάνεις με τὸ προϊόν, ἢ πῶς νὰ λατρέψεις τὸν Θεό, ἢ τί νὰ φορέσεις, ἢ πόσα νὰ ξοδέψεις ἢ νὰ φυλάξεις": «Ἱστορία καὶ δομὴ τῆς φιλελεύθερης σκέψης», εἰς Tom Palmer (ἐπιμ.), *Why Liberty*, ὁ.π., σ. 34.

τραγικό λάθος τήν ἀθώωση τοῦ ἀστυνομικοῦ. Καί πολὺ κακὸ μή-
 νυμα, ποὺ στέλνουμε στὰ νέα αὐτὰ παιδιὰ, τὸ ὑγιέστερο κομμάτι τῆς
 κοινωνίας μας, ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη διαφθαρεῖ, ὅπως ἐμεῖς.

Ἄραγε, ὅταν δέχονται ἐπίθεση οἱ ἀστυνομικοὶ ὀφείλουν νὰ τὸ βάζουν
 στὰ πόδια; Ἡ μήπως νὰ παραμένουν παθητικὰ καὶ νὰ γίνονται κινούμενοι
 στόχοι; Ἐπειτα, ὡς πρὸς τὴν σύγκριση τῶν ὀπλισμῶν, ὑπάρχει καμμιά
 διαφωνία ὅτι οἱ μάχες μὲ παραβατικὲς ὁμάδες δὲν εἶναι ἀθλητικὰ δρώ-
 μενα, ὅτι ἐπομένως δὲν ἐνδιαφέρει οἱ δύο πλευρὲς νὰ ἔχουν ἴσες δυνατότη-
 τες; Θὰ προσέθετα μάλιστα ὅτι ζητούμενο εἶναι ἡ *συντριπτικὴ* ὑπεροπλία
 τῶν σωμάτων ἀσφαλείας γιὰ νὰ λειτουργεῖ ἀποτρεπτικά, μήπως ἔτσι δὲν
 ὑπάρξει καὶ σύγκρουση. Ἐκτὸς ἂν ὁ νόμος εἶναι διακοσμητικὸς ἢ προαι-
 ρητικὸς καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐπιβάλλεται, ὅποτε γιατί χρειάζεται νὰ συντη-
 ροῦμε τὴν ἀστυνομία; Ὅσο γιὰ τὴν ἔμφαση στὴν ἡλικία ἄς ἀναρωτηθεῖ
 κανεὶς, τί θὰ πρέπει νὰ κάνει ὁ ἀστυνομικὸς ποὺ δέχεται ἐπίθεση ἀπὸ κου-
 κουλόφορους γιὰ νὰ μὴν ἐπιτεθεῖ σὲ δεκαπεντάχρονο; Νὰ πλησιάσει καὶ
 νὰ ζητήσῃ ταυτότητα; Πῶς γνωρίζει ἂν τοῦ πετάει μολότοφ δεκαπεντά-
 χρονος ἢ εἰκοσπεντάχρονος; Ὅμως τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον βρίσκεται ἄλλοῦ. Τί
 σημαίνει ἡ φράση “ἐκτιμῶ βαθύτατα ἓνα παιδὶ ποὺ ἐξεγείρεται καὶ βγαί-
 νει στοὺς δρόμους γιὰ νὰ διαμαρτυρηθεῖ”;

Ὁ λόγος τῆς διαμαρτυρίας κανονικὰ εἶναι τὸ πρῶτο ποὺ ἐνδιαφέρει
 τὴν ἀξιολόγηση. Θὰ ἐκτιμοῦσες τὸν νεαρὸ ποὺ διαμαρτύρεται ἐπειδὴ ἄς
 ποῦμε θέλει νὰ ἐκτελοῦνται οἱ ὁμοφυλόφιλοι, οἱ μουσουλμάνοι, οἱ ἀνάπη-
 ροι, κ.λπ.; Θὰ τὸν ἐκτιμοῦσες γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο, ἀπλῶς ἐπειδὴ εἶναι
 δεκαπεντάχρονος καὶ διαμαρτύρεται; Γιατί θὰ τὸν ἐκτιμοῦσες ἀκόμη κι ἂν
 εἶχε καλὴ πρόθεση ἀλλὰ ἐσφαλμένη; Θὰ κατανοοῦσες, γιὰ παράδειγμα,
 ἂν μιὰ ἐπιπόλαιη ἐντύπωση περὶ δικαιοσύνης τὸν ἔκανε νὰ ζητάει γιὰ τοὺς
 πάντες νὰ παίρνουν τὸν ἴδιο μισθό, ἢ νὰ καταργηθοῦν τὰ σύνορα, θὰ ἔδει-
 χνες ἴσως μιὰ συμπάθεια, ἀλλὰ γιατί θὰ τὸν ἐκτιμοῦσες καὶ *βαθύτατα*;

Ἔστω πῶς ἡ διαμαρτυρία εἶχε πραγματικὸ λόγο. Ἡ ρίψη μολότοφ
 εἶναι μιὰ ἀθῶα ὑπερβολή, ὅπως ὅταν ὑψώνουμε τὴν φωνὴ ἢ σηκωνόμαστε
 καὶ φεύγουμε θυμωμένοι; Ἀντιθέτως, εἶναι ὀργανωμένη δολοφονικὴ ἀπό-
 πειρα, καὶ οἱ ἴδιοι οἱ ἐπιτιθέμενοι γνωρίζουν τί μπορεῖ νὰ προκαλέσουν,
 συνεπῶς δὲν πρόκειται ἀπλῶς γιὰ ‘μιὰ ὑπερβολή’. Ἡ δήλωση τοῦ Χατζι-
 δάκι φανερώνει ἀποδοχὴ, ἔστω καὶ χωρὶς ἐπίγνωση, τῆς ἀριστεριστικῆς

πεποιθήσης ὅτι ἡ ζωὴ μας ἀλλάζει κυρίως στὴ διαμαρτυρία καὶ ὄχι στὴ δημιουργία, στὴν ἐχθρότητα καὶ ὄχι στὴ συνεννόηση, στὴν ἄρνηση τοῦ ἄλλου, ποὺ εἶναι πάντα ἀσυγκρίτως πιὸ εὐκολὴ ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ ἑαυτοῦ. Κι ἂν ὁ καλὸς μας συνθέτης δὲν συμμεριζόταν πράγματι αὐτὲς τὶς ἀπόψεις ἀλλὰ ἐκφράστηκε ἄστοχα, πάντως τὰ παιδιὰ τῶν μολότοφ, τῶν δολοφονιῶν καὶ τῶν καταστροφῶν δὲν παύει νὰ τὰ θεωρεῖ “ὕγιεστερο κομμάτι τῆς κοινωνίας μας, ποὺ δὲν ἔχει ἀκόμη διαφθαρεῖ, ὅπως ἐμεῖς”!

Ὁ σκοπὸς δὲ ν ἀγιάζει τὰ μέσα, ἡ ἀνομία δὲν φέρει παραδείσους ποιότητας καὶ αὐτονομίας ἀλλὰ τὸν νόμο τῆς ζούγκλας, ὑπάρχει ὅμως ἓνα σημεῖο ποὺ ἀξίζει νὰ προσεχθεῖ περισσότερο.

Μακάρι ἡ ἀτυχὴς δήλωση τοῦ Χατζιδάκι νὰ περιεῖχε τοῦλάχιστον μιὰ διευκρίνηση, ποῖο εἶναι κατὰ τὴν γνώμη του τὸ περιεχόμενο τῆς διαφθορᾶς καὶ ποῖο τῆς υγείας, ἔστω κατὰ προσέγγιση, διότι ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ νεότητα δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ υγεία ἀλλὰ ἀπὸ κακία, ὁ ἄνθρωπος μεγαλώνοντας συνήθως δὲν γίνεται χειρότερος ἀλλὰ καλύτερος. Μπορεῖ καθένας νὰ κρίνει πότε εἶχε περισσότερη υγεία ἂν ἀναλογισθεῖ ἔστω μόνον τὸν ἑαυτό του καὶ τοὺς φίλους του. Σὰν ἀπὸ ἀνάγκη μιᾶς ἰσορροπίας ἡ ἐσωτερικὴ βαρβαρότητα τῶν νεώτερων ‘ἰσορροπεῖται’ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ωραιότητα, καὶ αὐτὸ σὲ ἡλικίες πολὺ πρὶν τὰ δεκαπέντε! Δὲν ὑπάρχει ἀγνή ἡλικία, μολονότι ἀσφαλῶς ἄτομο ἀπὸ ἄτομο διαφέρει καὶ ἀνεξαρτήτως ἡλικίας.

Εἶναι συνεπῶς τὸ ὕγιεστερο κομμάτι τῆς κοινωνίας μας ἐπειδὴ ἀπλῶς ἐξεγείρεται ἢ ἐπειδὴ εἶναι τὸ νεαρότερο, ἢ καὶ γιὰ τὰ δύο; Ἡ ἀνοησία αὐτὴ ποὺ πρότεινε ὁ Χατζιδάκις συμπαραιστάμενος στὴν ‘ὕγιῃ νεολαία’, ρημάζει τὴν Ἑλλάδα. Εἶναι ἡ σκέψη τῆς ἐπιφάνειας, τῶν κλισέ, τοῦ ρηχοῦ συναισθηματισμοῦ μὲ τὶς χοντροκομμένες ἀντιθέσεις — τὸ στυγνὸ ὄργανο τῆς Τάξης ἀπέναντι στὸν ἀγνὸ νεαρό —, σκέψη ποὺ δὲν νοιάζεται γιὰ διευκρινίσεις, προσδιορισμούς, ἐξατομικεύσεις, λεπτομέρειες, ἀλλὰ ἔχει παραδοθεῖ στὴν ἐξωτερικότητα καὶ ἔχει ἀφομοιωθεῖ ἀπὸ τὴν προκατάληψη.

Ποιά είναι τὰ ὄρια τῆς αὐτοάμυνας;

ΕΞ ΑΡΧΗΣ δηλώνω ὅτι συμφωνῶ ἀνεπιφύλακτα μὲ τὴν ὀπλοκατοχή, ὑπὸ τὴν αὐτονόητη προϋπόθεση, ποὺ ἄλλωστε ἤδη ἰσχύει, ὅτι κρίνονται καὶ ἀναπροσαρμολύονται οἱ ὅροι γιὰ τὴν ἔκδοση ἀδειῶν, ὥστε νὰ ἀποκλείονται ἄτομα μὲ ἰδιαίτερα ψυχοπαθολογικὰ προβλήματα, κ.λπ. Ἀπ' ὅσο γνωρίζω, οἱ ἀντιτιθέμενοι φοβοῦνται κυρίως ἐπιθέσεις σὲ πολυσύχναστους χώρους. Οἱ ὑπέρμαχοι ἀντιτάσσουν ὅτι 1) ὅποιος θέλει θὰ βρεῖ ὄπλο, 2) μὲ δεδομένη τὴν ἀντικειμενικὴ ἀδυναμία τῆς ἀστυνομίας νὰ βρῆται παντοῦ, ὅσο περισσότεροι ὑγιεῖς πολῖτες ἔχουν δυνατότητα ὀπλοκατοχῆς, τόσο πιὸ πιθανὸ νὰ ἀποκρούονται τὰ ἐγκλήματα, καὶ 3) ἡ γενικὴ ὠφέλεια ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη ὀπλοκατοχὴ ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ ὅποια προβλήματα δημιουργοῦνται.

Τὸ 3ο ἐπιχείρημα εἶναι ἤδη ἀρκετὰ σοβαρὸ γιὰ νὰ καλύψει τὰ ὑπόλοιπα. Θὰ τὸ δοῦμε ἀμέσως μετὰ. Τὸ 2ο μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀνώφελο ἂν δὲν ἰσχύει τὸ 1ο. Ἡ ἀποτελεσματικότητά τῶν πολιτῶν ἀπαντᾷ σὲ πρόβλημα ποὺ (ὑποτίθεται ὅτι) δὲν θὰ ὑπῆρχε χωρὶς γενικευμένη ὀπλοκατοχή. Γιὰ χάρη τῆς συζήτησης θὰ ἀποδεχθῶ χωρὶς ἀντιρρήσεις ὅτι ἂν καὶ φυσικὰ δὲν προκαλεῖ ἀπὸ μόνη τῆς τὸ ἐγκλημα, ἡ ἐλεύθερη ὀπλοκατοχὴ τὸ διευκολύνει ἔστω μόνον ὑπὸ τὴν μορφή ἐπιθέσεων σὲ πολυσύχναστους χώρους. Ὅμως δὲν ἀρκεῖ νὰ γνωρίζουμε ἂν ἡ ὀπλοκατοχὴ ἐνθαρρύνει ὀρισμένα εἶδη ἐγκληματικότητας, χρειάζεται νὰ γνωρίζουμε καὶ ποιά εἶδη μειώνει σὲ ποιοῦ βαθμῷ, πέρα καὶ ἀπὸ τὴν δυνατότητα τῶν πολιτῶν νὰ ἀμυνθοῦν ἀπέναντι στὸ ἴδιο τὸ κράτος.¹⁸ Εἶναι γνωστὸς οἱ ἔρευνες ποὺ δείχνουν ὅτι ἀκόμα καὶ στὴν 'ἀνάσπλη' Ἀμερικὴ μόνον γύρω στὸ 0.3% τῶν

¹⁸ Τὸ τελευταῖο ἄς μὴν ὑποτιμᾶται, ἐφόσον ἀναγνωρίζει τὴν ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας αὐστηρὰ προσωπικῆ. Καὶ μόνον αὐτὸ ἀρκεῖ γιὰ νὰ αἰτιολογήσει τὴν ὀπλοκατοχὴ. Ὅμως δὲν θὰ ἐπιμείνω τώρα ἐδῶ.

όπλων χρησιμοποιείται για έγκλήματα! Τί άλλο σημαίνει μιὰ τέτοια αναλογία παρά ότι στην συντριπτική τους πλειονότητα τὰ όπλα συμβάλλουν θετικά, και μάλιστα χωρίς νὰ χρησιμοποιούνται, λειτουργώντας άποτρεπτικά; Και είναι επίσης γνωστό ότι ή άπαγόρευση π.χ. στην Άγγλία οδήγησε στην αύξηση ένοπλων ληστειών, άσχέτως άν μειώθηκαν οι περιπτώσεις τών ούτως ή άλλως σπάνιων επιθέσεων παραφρόνων σέ καφετέριες κ.λπ. Η άπαγόρευση τής όπλοκατοχής πάνω άπ' όλα εύνοει όσους δέν ενδιαφέρονται για τήν νομιμότητα, όμως θά ήθελα νὰ σκεφτοϋμε τó όλο ζήτημα υπό τις πλέον συμφέρουσες για τούς 'φιλειρηνιστές' προϋποθέσεις.

Καιθένας έχει νὰ άπαντήσει για τόν έαυτό του και τούς δικούς του, άν προτιμάει νὰ θυσιάσει τήν οικογένειά του για νὰ μειωθούν κατά τι οι ούτως ή άλλως λιγοστές επιθέσεις σέ δημόσιους χώρους. Θα δεχόμουν νὰ παρακολουθήσω τó παιδί μου νὰ κακοποιείται και νὰ σκοτώνεται μπροστά μου, έπειδή άρνοϋμαι νὰ χρησιμοποιήσω όπλο; Περαιτέρω, τó ζήτημα τοϋ άφοπλισμοϋ ποϋ άκριβώς σταματάει; Γιατί δέν άρνοϋμαι νὰ σκοτώσω όταν άντιμετωπίζω έχθρικό κράτος; Γιατί δέν με συγκινούν οι (σύν τοις άλλοις άσυγκρίτως μαζικότεροι) σκοτωμοί και σπεϋδω νὰ έπιστρατευθώ, αλλά γίνομαι 'φιλειρηνικός' και 'πολιτισμένος' όταν κάποιος άπειλει άμεσα τήν οικογένειά μου; Γιατί δέν θέλω και τήν πατρίδα μου άοπλη; Η γιατί προτιμάω νὰ έχει όπλα μόνο ή άστυνομία; Φοβᾶμαι άν όπλοφορεί ó πατέρας, ή μητέρα, οι φίλοι μου; Αύτοι ποϋ σωστά θά φοβόμουν, είναι πρόθυμοι νὰ όπλοφοροϋν έπιτρέπεται ή άπαγορεύεται. Άξίζει νὰ εκθέτω σέ κίνδυνο τούς δικούς μου, έπειδή κάποτε ένας παρανοϊκός επιτίθεται σέ δημόσιο χώρο; Κι άν τó θέλω για μένα, γιατί τó επιβάλλω στους άλλους; Άν προτιμάω νὰ μήν όπλοφορω, δέν έχω παρά νὰ μήν όπλοφορω!

Υπάρχει μιὰ έντύπωση ότι όσο περισσότερα όπλα διατίθενται, τόσο μπαίνει κανείς σέ πειρασμό νὰ τὰ χρησιμοποιήσει. Γιατί δέν δημιουργούν πειρασμό τὰ μαχαίρια και τόσα άλλα, άν υπάρχει προθυμία για σκοτωμούς; Σε μαζικές έκτελέσεις τó πιστόλι διευκολύνει, όμως είναι ή έξαίρεση ποϋ δέν άρκει για νὰ παραβλέπονται τὰ πλεονεκτήματα τής όπλοκατοχής. Και πάλι άς μή λησμονείται ότι όποιος σχεδιάζει μαζικούς σκοτωμούς θά βρεϊ και πολυβόλο, ποϋ ήδη άπαγορεύεται, όποτε ή γενικευμένη δυνατότητα αυτόάμυνας και όχι ó άφοπλισμός τών θυμάτων συμφέρει ακόμα και

ἐναντίον τῆς ἐγκληματικότητας αὐτοῦ τοῦ τύπου, κατά τι μειωμένης ἢ αὐξημένης, ἀδιάφορο.

Ἰδίως γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἄς μὴν περιφρονοῦνται ὅσα διδάσκει ἡ περίπτωση τῆς Κρήτης, πὺ εἶναι πάνοπλη σὰν ἀστακός! Ἄν αὐριο ἐπιβαλλόταν ὄπλοκατοχή, ἐλάχιστοι θὰ χρειάζονταν ὄπλο, κι ὅμως δὲν συμβαίνουν στὴν Κρήτη μαζικὲς ἐκτελέσεις οὔτε ἄλλοι φόνοι περισσότερο ἀπ' ὅσο στὴν ὑπόλοιπη Ἑλλάδα. Μήπως ὑπάρχουν κοινωνικὲς συνθῆκες πὺ ἀποτρέπουν ἢ εὐνοοῦν τοὺς σκοτωμούς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν νομικὴ ὑπόσταση τῶν ὄπλων; Σὲ κάθε περίπτωση, πιστεύω ὅτι τὸ ὄλο ζήτημα μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸ σκεφτεῖ ρεαλιστικά, ἀποφεύγοντας φοβίες ἢ δῆθεν φιλειρηνικὲς ιδεοληψίες, ἂν φανταστεῖ τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν οἰκογένειά του ὅπως τὴν χώρα του νὰ δέχεται εἰσβολή, γνωρίζοντας ὅτι ἀκριβῶς τὴν στιγμή τοῦ κινδύνου ὁ ἴδιος εἶναι ὁ μόνος πὺ θὰ μποροῦσε νὰ ἀμυνθεῖ.

Χρειαζόμαστε έθνη;

Ο ΛΟΓΟΣ τοῦ Μακρόν γιά τὸ μέλλον τῆς Εὐρώπης¹⁹ ἦταν μιὰ εὐχάριστη ἐκπλήξη, ἐπειδὴ ἀρκετὲς πρωτοβουλίες τοῦ Γάλλου ἠγέτη ἀπογοητεύουν. Μακάρι νὰ ἐκφράζεται μὲ τις ιδέες αὐτὲς ἀποκρυσταλλωμένη νοσοτροπία, ἐμποδίζοντας ὑποχωρήσεις, προετοιμάζοντας ἀνάλογο πολιτικὸ ἔργο καὶ ἄλλων ἠγετῶν, ἐπηρεάζοντας τὴν πολιτικὴ ὄλων τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν. Ὁ Μακρόν τόνισε δύο στοιχεῖα κεντρικῆς σπουδαιότητος, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει γενικὴ συμφωνία. Ἡ Εὐρώπη δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει ὅσο παραμένει ἐγγεῖρημα ἠγεσιῶν, χωρὶς ἰδιαίτερη συμμετοχὴ ἢ καὶ μὲ ἀποξένωση τῶν ἴδιων τῶν πληθυσμῶν της, οὔτε θὰ προκύψει καθιστῶντας τὰ ἔθνη περιττά, ἀλλὰ χάρη στὰ ἔθνη, ἀπὸ τὰ ἔθνη καὶ μὲ τὰ ἔθνη.

Μὲ τὴν πρώτη θέση διαφωνοῦν ὅσοι ἀναγνωρίζουν στοὺς λαοὺς φυγόκεντρες δυνάμεις καὶ στὴν ἔνωση τῆς Εὐρώπης ἓνα σχέδιο ποὺ ἀφορᾷ τις ἐλίτ. Δὲν θὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν διαφωνία αὐτὴ γιὰτὶ ὁ παραλογισμὸς εἶναι προφανής. Μὲ τὴν δεύτερη θέση διαφωνοῦν ὅσοι ἀναγνωρίζουν στὰ ἔθνη κάτι παρωχημένο καὶ ἀνίκανο νὰ ἐπιβιώσει τὸν καιρὸ τῆς παγκοσμιοποίησης. Τὰ ἔθνη ὡς τέτοια στὴν καλύτερη περίπτωσι εἶναι ἄχρηστα, πράγματι ὅμως ταγμένα στὴν ὑπονόμευση τῆς ἐνότητος, συγκυριακὲς μορφὲς χωρὶς οὐσιώδη ἀξία. Ἄν ὅμως ἔχουν οὐσία, ἢ ὑπονόμευση μέχρι ἀφανίσεως τῶν ἐθνικῶν ιδιωμάτων οὐσίας, θὰ σημάνει ἀναπηρία γιὰ ὅλες τις εὐρωπαϊκὲς κοινωνίες, στὸν βαθμὸ ἀκριβῶς ποὺ θὰ ἐνισχύεται ἢ ἐνωσή τους. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἢ Ἐνωσι ἀποδεικνύεται κάθε ἄλλο ἀπὸ ἐπιθυμητὴ προοπτικὴ. Εἶναι τὰ ἔθνη κάτι ἐκ φύσεως παρωχημένο καὶ ἀνούσιο, ποὺ χρειάζεται νὰ ξεπεραστεῖ ὅσο γίνεται πιὸ γρήγορα;

¹⁹ Βλ. στὴν διεύθυνσι ellopos.com τὸ πλήρες κείμενο τῆς ὁμιλίας καὶ τὸ σχετικὸ βίντεο.

Ἄν τὰ ἔθνη δημιουργοῦν, διασώζουν, ἀναθεωροῦν καὶ μετασχηματίζουν πολιτισμικὲς παραδόσεις, δὲν ἀπομένουν περιθώρια συζήτησης μὲ ὅσους τὰ νομίζουν παρωχημένα. Ἡ ἔνωση τῆς Εὐρώπης ὡς συσπείρωση τυχάρπαστων βάρβαρων πληθυσμῶν, ἀκόμη κι ἂν ἦταν δυνατὴ, δὲν θὰ σήμαινε τίποτα τὸ ‘εὐρωπαϊκὸ’ καὶ οὔτε κἂν θὰ εἶχε διάρκεια. Ἐξυπακούεται ὅτι τὸ ἔθνος ὡς γλωσσικὴ ἐνότητα θεμελιώνει πολιτισμικὴ παράδοση, ἐπομένως καὶ σύμφωνα μὲ αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ δὲν γίνεται νὰ θεωρηθεῖ παρωχημένο. Τὸ ἔθνος ὡς ιδιαίτερη ἱστορικὴ μνήμη καὶ πάλι δὲν εἶναι κάτι ποῦ γίνεται νὰ ἀπορριφθεῖ, παρὰ μόνο ἀπὸ ὅποιους νομίζουν πὼς οἱ ἀξίες μὲ τις ὁποῖες διαμορφώνεται ἡ ἐθνικὴ ἱστορία καὶ ἡ ἱστορία τῆς Ἑνώσεως, εἶναι δυνατὸ νὰ προέλθουν ἐκ τοῦ μηδενός, μολονότι προηγούνται τρεῖς χιλιετίες ζωντανῆς ἀκόμη σήμερα πολιτισμικῆς δημιουργίας.

Μόνη περίπτωση ποῦ ἀξίζει νὰ συζητηθεῖ εἶναι κατὰ πόσον ὁ πολιτισμός, ἡ γλῶσσα, ἡ ἱστορία, ἡ ἐθνικὴ μνήμη καὶ παράδοση, χρειάζονται ἐθνικὴ αὐτονομία γιὰ νὰ μὴν ἀφανιστοῦν ἢ ἔστω ζημιωθοῦν ἢ χάσουν τὴν γονιμότητά τους. Ἐθνικὴ αὐτονομία δὲν εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία, ὅπως δείχνει ἡ ἐπιβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ σὲ καιροὺς ἑτερονομίας, μέχρι καὶ ὑποδουλώσεως κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς. Ὅμως ἡ ἔννοια ποῦ ἔχουμε γιὰ τὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση εἶναι ἐκείνη τοῦ κυρίαρχου δούλων; Καὶ τὸ ὄραμα γιὰ τὴν Εὐρώπη σκοπεύει στὴν ἀπλὴ διαφύλαξη τῶν πολιτισμῶν καὶ ὄχι στὴν μεγαλύτερη δυνατὴ δημιουργικότητα, ποῦ ὅμως χρειάζεται ἐλευθερία; Ὑπὸ ποιές προϋποθέσεις καὶ ὡς ποιοῦ βαθμοῦ τὸ ἔθνος θὰ παραχωροῦσε οἰκειοθελῶς τὴν ἐλευθερία του χωρὶς νὰ τραυματιστεῖ ἡ πολιτισμικὴ παράδοση, ἡ αὐτοπεποίθηση καὶ ἡ δημιουργικότητά του;

Τὸ ἔθνος ἐνδέχεται νὰ παραχωρήσει οἰκεῖες ἐξουσίες ὅταν τοῦλάχιστον ἀναγνωρίζει τὴν νέα ἡγεσία ἀκόμη πιὸ ἱκανὴ νὰ ὑπηρετήσῃ τὴν ἐθνικὴ ταυτότητα, διαφορετικὰ ἡ ἑτερονομία σημαίνει ὑποδούλωση, ἂν δὲν εἶναι οἰκειοθελῆς, ἢ αὐτοπεριφρόνηση, ἂν εἶναι οἰκειοθελῆς. Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωση ὅμως εἶναι καταδικασμένη, ἂν προϋποθέτετε ὑποδούλωση ἢ αὐτοπεριφρόνηση τῶν λαῶν της, ἀκόμη περισσότερο ἐπειδὴ περιέχει λαοὺς μεγάλων πολιτισμῶν, μὲ ἰσχυρὴ βούληση γιὰ δημιουργία. Μόνη περίπτωση νὰ σταθεῖ ἡ Ἑνωση ἐνῶ ἀπορροφᾷ ἐξουσίες, εἶναι ἂν ἀποτελεῖ γιὰ

τά έθνη οικεία, ταιριαστή, γόνιμη και έπιθυμητή ιστορική και πολιτισμική πραγματικότητα.

Σκοπός και προϋπόθεση τής Ένωσης δέν είναι νά νοιώσει ό Γερμανός οικείο χώρο του ένα άλλο έθνος όπου δέν μπορεί ούτε καν νά μιλήσει τήν γλώσσα του, αλλά τήν ίδια τήν Ένωση! Σωστά ό Μακρόν εξέήγησε ότι χάρη στην Ένωση θά έχει κάθε πολίτης όποιασδήποτε χώρας ακόμα καλύτερη ζωή στην ίδια τήν δική του χώρα και γλώσσα. Όσο πιό γνήσια, ή Ευρωπαϊκή Ένωση είναι μιá οντότητα πού δέν καταργεί τά έθνη αλλά τά περιέχει, μεγαλώνει και τελειοποιεί. Μέσα στην Ένωση κάθε έθνος απολαμβάνει μεγαλύτερη ισχύ άπ' όση μόνο του και εκπληρώνει τούς στόχους του άκόμη περισσότερο άπ' όσο προηγουμένως. Η Ένωση τής Ευρώπης κάνει τήν Ελλάδα πιό έλληνική, τήν Γαλλία πιό γαλλική, τήν Γερμανία πιό γερμανική. Όπως κάθε έθνος άπό μόνο του προσπαθει, κατορθώνει, αποτυγχάνει, συγκρούεται με άλλα συμφέροντα και ύπερισχύει ή ήττάται, τό ίδιο στην Ένωση, κι έτσι κάθε λαός έχει ευθύνη νά κατανοεί, όχι άν μέσα στην Ένωση κατορθώνει όλους τούς σκοπούς του, κάτι πού ούτως ή άλλως θά ήταν ανέφικτο, αλλά άν κατορθώνει περισσότερους και τούς πιό σημαντικούς, καλύτερα και πιό γρήγορα ή και αποκλειστικά χάρη στην Ένωση. Γι' αυτό ό Μακρόν, όπως τόσοι άλλοι, έδωσε έμφαση στό περιβάλλον του διεθνούς ανταγωνισμού, όπου μιá διαιρεμένη Ευρώπη θά έγκατέλειπε όλους τούς λαούς της πολú πιό άνίσχυρους.

Χωρίς πολιτισμό ή Ευρώπη δέν ενδιαφέρει, όμως ό πολιτισμός άνήκει στις γλώσσες και χρειάζεται τά έθνη. Η Ευρωπαϊκή Ένωση θά προχωρήσει στον βαθμό πού δέν άπορροφά έξουσίες παρά μόνο για νά δώσει άκόμη μεγαλύτερες, κάνοντας κάθε έθνος περισσότερο έλεύθερο και ισχυρό άπ' όσο θά ήταν μόνο του, κάτι πού δέν μπορεί νά συμβεί άν οι λαοί δέν συμμετέχουν, όχι μόνο επιλέγοντας αντιπροσώπους αλλά και πιό άμεσα, έφόσον οι αντιπρόσωποι 'χάνονται' στην γραφειοκρατία των Βρυξελλών και εύνοοϋν αισθήματα άποξένωσης στις κοινωνίες. Η ίδια ή γεωγραφική και γλωσσική / πολιτισμική έκταση και διαφοροποίηση τής Ευρώπης άπό μόνη της δημιουργεί έντυπώσεις άπειλής σέ κάθε λαό πού νοιώθει νά γίνεται σχετικώς άσήμαντη ή ιδιαιτερότητά του. Άκόμη κι άν ή μεγαλύτερη

συμμετοχή τῶν πολλῶν ἀναδείξει ἓνα παράγοντα λαϊκισμού, εἶναι προτιμότερο νὰ ἐκφράζεται μέσα στὴν Ἑνωσὴ καὶ μὲ σκοπὸ τὴν Ἑνωσὴ ἀντὶ τὸ περιθώριο καὶ εἰς βάρος τῆς.

Συχνὰ τὸ ἔθνος ἀποτελεῖ πραγματικότητα ἐπιρρεπῆ στὴ μεροληψία καὶ τὴν ἰδιοτροπία, ὅμως ζητούμενο τῆς Ἑνωσῆς δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἢ κατάργησι τῶν μελῶν τῆς ἀλλὰ ἡ ἔνταξι σὲ πραγματικότητα ἰκανὴ νὰ ὑπηρετεῖ τὶς πιὸ σημαντικὰς ἀξίες ὄλων, ἐμποδίζοντας ἔτσι ριζικὰ μικρότητες καὶ μεροληψίες. Εἶναι ἀπλῶς αὐτοκαταστροφικὸ νὰ ἐντάσσονται στὴν Εὐρώπῃ πληθυσμοὶ ποὺ συγκρούονται μὲ τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τῶν πολιτισμῶν τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, ἡ ἀρχὴ τῶν ὁποίων βρίσκεται στὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ τὴν ρωμαϊκὴ καὶ χριστιανικὴ συνέχεια τοῦ ἀρχαίου ἑλληνισμοῦ. Ὁ Μακρὸν προειδοποιεῖ ὅτι τὸ κλειδὶ ποὺ ἀνοίγει τὴν πόρτα τῆς Εὐρώπῆς, καὶ τὴν κλειδώνει γιὰ ὄσους δὲν ἔχουν θέσῃ ἐντὸς τῆς, τὸ κρατᾷ ἢ ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ. Μποροῦμε νὰ βαθύνουμε τὴν Ἑνωσὴ ἢ νὰ τὴν διαλύσουμε, δὲν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀγνοοῦσαμε τί ὀδηγεῖ στὴν ἰσχὺ τῆς.

Ἡ θρησκεία, κάτι τόσο ἀξονικὸ στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ σὲ ὅλες τὶς παραδόσεις τῶν δυτικῶν ἐθνῶν, στὴν σημερινὴ Εὐρώπῃ κατάντησε ἀμφιλεγόμενη πραγματικότητα, χρειάζεται ὅμως νὰ προσεχθεῖ κάτι πιὸ σημαντικό. Τὸ ἴδιο τὸ γεγονός ὅτι συζητοῦμε γιὰ τὴν θρησκεία, γιὰ τοὺς πολιτισμοὺς καὶ γιὰ ὁποιοδήποτε θέμα, χωρὶς νὰ ἀμφιβάλλουμε ὅτι ἡ συζήτηση ἀποτελεῖ ἀγαθὸ, φανερώνει ὅτι ὁ σεβασμὸς στὸ ἐπιχείρημα καὶ ἡ ἀναγνώρισις τῆς ἐλευθερίας ὡς ἀναντικατάστατου ζωτικοῦ χώρου τῶν κοινῶν μας, ἐξακολουθεῖ νὰ μᾶς συνδέει σὲ μιὰ ἰδιαίτερη πολιτισμικὴ μορφή. Ἡ ἑλληνικὴ ἀξία τῆς ἀμφισβήτησις καὶ τοῦ διαλόγου, ἡ ἀγάπη γιὰ τὴν γνώση, τὴν ἀπόφασιν καὶ τὴν ἐλευθερίαν, εἶναι ἀξία ἀνύπαρκτη στὶς κοινωνίες ποὺ διαμορφώνονται ἀπὸ τὸ Ἰσλάμ, ὅπου ἂν προκύψει καμιὰ φορὰ ἀνοχὴ γιὰ τὴν ἐλεύθερον σκέψιν, πρόκειται ἀκριβῶς γιὰ ἀπλή (καὶ λειψὴ καὶ ἐτοιμόρροπῃ) ἀνοχή: ἡ συζήτηση δὲν ἀποτελεῖ κεντρικὸ ἀγαθὸ, δὲν συναρπάζει καὶ δὲν θεμελιώνει τὶς κοινωνίες.

Στὸν βαθμὸ ποὺ ἀποβλέπει σὲ κάποιον ἔργον ἢ συνύπαρξιν συσπειρώνει ἢ καθιστᾷ πιὸ συνειδητὴ μιὰ κοινωνία, ἂν ἤδη ὑπάρχει κοινωνία, ἀκόμη καὶ ὅταν τὸ ἔργον εἶναι κάτι τόσο στοιχειῶδες ὅσο ἡ ἐπιβίωσις. Ἡ Εὐρώπῃ χρειάζεται ὀρίζοντες ποὺ ἐνεργοποιοῦν τὶς δυνάμεις, δὲν βρίσκεται ὅμως

ἐκεῖ τὸ θεμέλιό της οὔτε μπορεῖ νὰ προσέλθει ἀπὸ ἐκεῖ. Ἡ κοινωνία ὡς τέτοια προϋποθέτει κοινὲς ὅλες τὶς κεντρικὲς ἀξίες, διαφορετικὰ ὑπονομεύεται μόνιμα μέχρι καταρρεύσεως. Στὴν περίπτωση μάλιστα τῆς Εὐρώπης καὶ κάθε ‘δυτικῆς’ χώρας ἢ ἔνωσης, ἂν εἰσάγονται πληθυσμοὶ ποὺ ἐμπνέονται ἀπὸ τὸν αὐταρχισμό καὶ τὸν φανατισμὸ δὲν πραγματοποιεῖται ἀπλῶς κοινωνικὴ αὐτοκτονία ἀλλὰ ἐξοντώνεται ὁ μόνος πολιτισμὸς στὴν ἀνθρώπινη ἱστορία ποὺ προτάσσει ὡς ἀξία ἀπολύτως σημαντικὴ τὴν συζήτηση καὶ τὴν ἐλευθερία.

Τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ μουσουλμανικοῦ κινδύνου ἐμποδίζει ἡ χριστιανικὴ ἀξία τῆς μέχρι θυσίας τοῦ ἑαυτοῦ φιλανθρωπίας, ἀλλὰ καὶ ἡ μοντέρνα πρόκριση τῆς ‘πολυπολιτισμικότητας’. Οἱ δύο αὐτὲς πλευρὲς τοῦ ἀξιακοῦ μας συστήματος κάνουν τὶς προειδοποιήσεις γιὰ τὸ Ἰσλάμ νὰ ἀκούγονται ἀκόμη καὶ μισαλλόδοξες. Φυσικὰ στὸ ζήτημα τῆς μετανάστευσης παρεμβαίνουν ἐπίσης τὰ συμφέροντα συντεχνιῶν, προέχει ὅμως τὸ γενικὸ φρόνημα τῆς κοινωνίας. Ὑπάρχει τρόπος νὰ ἀφυπνιστεῖ ὁ δυτικὸς ἄνθρωπος ὅσο εἶναι καιρὸς, ἔστω μέσα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἐπιδίωξη συνέπειας λόγων καὶ ἔργων; Ἄν ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη σημαίνει ἀπουσία αὐτοάμυνας, ἃς καταργηθεῖ ἡ ἀστυνομία καὶ ὁ στρατός, καὶ φυσικὰ οἱ κλειδαριὲς στὰ σπίτια μας! Δὲν εἶναι κἂν πολυπολιτισμικότητα ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο ἀκριβῶς ἢ κατάργηση ἐνὸς πολιτισμοῦ ἀπὸ ἄλλον. Τί ἐμποδίζει νὰ ἀντιληφθοῦμε πὼς ὑπάρχουν πολιτισμοὶ ἀσύμβατοι, ὅποτε ἀργὰ ἢ γρήγορα, καὶ πιὸ ἀνώδυνο τὸ πιὸ γρήγορο, προκύπτει διαχωρισμὸς ἢ ἀλλιῶς σύγχρυση;

Ὁ συρμὸς τῆς ‘ἀνοχῆς’ εἶναι τόσο ἰσχυρὸς, ὥστε ἀκόμη καὶ ὅσοι δὲν παρέδωσαν γῆ καὶ ὕδωρ αἰσθάνονται συχνὰ τὴν ἀνάγκη νὰ κάνουν κάποιες παραχωρήσεις, συμψηφίζοντας τὸν θρησκευτικὸ φανατισμὸ τοῦ Ἰσλάμ.²⁰ μὲ τὸν ὑποτιθέμενο ταυτόσημο τῆς Δύσης, ἔστω καὶ συμπληρώνοντας ὅτι ὅμως ἡ Δύση ἔχει ἀποβάλλει τὸν κακὸ ἑαυτό της καὶ ἔχει γίνει ἀνεκτικὴ καὶ φιλελεύθερη. Ἡ ἀνόητη αὐτὴ σύγκριση ἐστιάζει συνήθως σὲ δύο φαινόμενα, στὶς Σταυροφορίες καὶ τὴν ἀποικιοκρατία. Εἶναι κρίμα ὅτι καμμιά

²⁰ Καὶ συνηθέστερα τοῦ λεγόμενου ‘ριζοσπαστικοῦ’ Ἰσλάμ, ὡς ἐὰν ἡ ἰσλαμικὴ κανονικότητα ἦταν ἀνοχὴ τῆς διαφορετικότητος, εἰρήνη καὶ ἀγάπη!

φορά και εύφρεϊς άνθρωποι προσβάλλουν τήν νοημοσύνη τους συγκρίνοντας φαινόμενα τόσο άνόμοια, κι έτσι διαστρεβλώνουν τήν εικόνα πού έχουμε για τήν ίδια τήν δική μας ταυτότητα, εύνουον άχρείαστες 'ενοχές', άποπροσανατολίζουon άποκρύβοντασ τά πραγματικά προβλήματα, και συμβάλλουon να μειώνονται δραματικά οί ήδη μικρές δυνατότητεσ αντιμετώπισησ του ισλαμικού κινδύνου.

Οί Σταυροφορίεσ, άσ μή λησμονουόμε, δέν είχαon σκοπό να τιμωρήσουon 'άπιστουσ' αλλά να άνακτήσουon περιοχέσ πού είχαon καταλάβει οί Άραβεσ έπιτιθέμενοι, και μάλιστα τουσ Άγίουσ Τόπουσ. Οί Σταυροφορίεσ ήταν μιá άμυντική έκστρατεία και πάντωσ όχι εκδήλωση μισαλλοδοξίασ. Είναι έπίσησ γνωστό ότι άκόμη και σε περίοδο τόσο μεγάλησ έντασησ τών θρησκευτικών πεποιθήσεωon, μουσουλμάνοι μπορουόσαν να ζουon σε χριστιανικέσ πόλεις χωρίσ να αντιμετωπίζουon πρόβλημα, τόσο χαρακτηριστικά στην ίδια τήν Κωνσταντινούπολη. Η δυτική άποικιοκρατία έπίσησ, πέρα πού δέν ήταν μιá ιδίωσ δυτική πρακτική —όπωσ είναι γνωστό τήν είχαon ακολουθήσει και οί άρχαίοι Έλληνεσ και πολλοί λαοί άνά τήν ύφήλιο άπό άρχαιότητοσ μέχρι τών ήμερωon μασ— για όποιουσ λόγουσ κι άν τήν έπικρίνει κανείσ, και ύπάρχουon άρκετοί, πάντωσ δέν έχει να κάνει με πολιτισμικό φανατισμό, ήταν άπόπειρα πολιτικής και οικονομικήσ επέκτασησ, γνώσησ και έξερεύνησησ, πού όχι μόνο δέν άσκησε τρομοκρατία για πολιτισμικέσ πεποιθήσεισ αλλά και οικονομικά ώφέλησε τουσ ιθαγενείσ. Όλόκληρεσ χώρεσ άναπτύχθηκαon έντυπωσιακά χάρη στην έπαφή τουσ με τουσ άποικιοκράτεσ.²¹ Τί σχέση έχουν τά φαινόμενα αυτά με τον ισλαμικό φανατισμό;

²¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι χώρεσ πού είχαon ήδη σχετικά ικανούσ θεσμούσ, άφέθηκαon να κρατήσουon τουσ θεσμούσ τουσ, κάτι πού μακροπρόθεσμα λειτούργησε άρνητικά για τουσ ιθαγενείσ, ένω οί περισσότερο πρωτόγονεσ περιοχέσ στίσ όποιεσ αναγκαία είσήχθησαν σε μεγαλύτερη κλίμακα δυτικοί θεσμοί, όπωσ στην Αυστραλία και τή Νέα Ζηλανδία, μακροπρόθεσμα ώφελήθηκαon πολύ περισσότερο. Έκεινο πάντωσ πού ένδιαφέρει έδω, είναι ότι δέν ύπήρξε διάθεση πολιτισμικήσ σύγκρουσησ αλλά οικονομικήσ αποτελεσματικότητας, έστω άδικησ. Κατανοώ ότι όρισμένοι όχι ιδιαιτέρωσ εύφρεϊσ συμπολίτεσ μασ θα προτιμουόσαν ή Άμερικη να έχει και σήμερα τά έπίπεδα και τουσ τρόπουσ τής ινδιάνικησ άνάπτυ-

Έστω πώς αναπτυσσόταν στις κοινωνίες μας επίγνωση τής ασυμβατότητας του Ίσλάμ και συνεπώς του κινδύνου να αφανιστούν οι αξίες που μας ενδιαφέρουν. Τί θα μπορούσε να γίνει με τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς που ζούν στη Δύση από καιρό, έχουν σημαντικό μέγεθος και συνεχώς αξιάνονται ανεξαρτήτως μεταναστεύσεων; Είμαι πιστεύω προφανές ότι δεν γίνεται να απελαθούν. Δημιουργήθηκε μια κατάσταση που μοιάζει ακόμη και τραγική, αλλά αυτό δεν εξαναγκάζει σε αδράνεια. Αμφίβολης αποτελεσματικότητας αλλά είναι ίσως ή μόνη διέξοδος, να απομακρυνθούν οι 'δυτικοί' μουσουλμάνοι όχι από την Δύση αλλά από το Ίσλάμ, κι αυτό φυσικά δεν σημαίνει θρησκευτικές διώξεις. Ο σκοπός δεν αγιάζει τα μέσα, επομένως και στο ζήτημα τής απεξάρτησης από το Ίσλάμ χρειάζονται μέσα που να ταιριάζουν με την ελευθερία και την συζήτηση, εκτός αν φθάσουμε σε σημείο κανονικού πολέμου, όποτε σκοπός θα γίνει ή πιό άμεση δυνατή αυτοάμυνα και αναγκαστικά θα προκύψουν οι ανάλογες μέθοδοι.

Άς προσεχθεί κατ' αρχήν ότι αφομοίωση δεν είναι ή πλήρης ταύτιση. Αφομοιώνομαι όταν συμμερίζομαι αξίες ασύμβατες με όλες τις δικές μου προηγούμενες θεμελιώδεις αξίες. Το σημείο αυτό είναι λεπτό. Θεμελιακή στον ισλαμισμό δεν είναι ή πίστη στον Άλλάχ και τον Μωάμεθ, επομένως δεν ενδιαφέρει να αποκηρύξουν την θρησκεία τους. Αλλά όσο το Ίσλάμ περνάει για θρησκεία γίνεται άορατο, και είτε ζητάει κανείς ματαιώς να το εισαγάγει στους δυτικούς τρόπους είτε να το αποκρούσει, μη γνωρίζοντας περι τίνος πρόκειται στερεί από τον έαυτό του την δυνατότητα, αν έστω υπάρχει δυνατότητα αποτελεσματικής αντιμετώπισης.

Το Ίσλάμ είναι πολιτική ιδεολογία με ψευδο-θρησκευτική επένδυση (δεν θα έπεκταθώ έδω μια που καθένας έχει δυνατότητα να έρευνήσει και διαπιστώσει). Είναι θρησκεία πλαστή και τόσο χοντροκομμένη ώστε δεν ικανοποιεί παρά μόνο την 'φιλοσοφική' έφεση ανθρώπων υπανάπτυκτης νοημοσύνης. Αν υπάρχουν πιθανότητες σχετικής αφομοίωσης για τους

ξής! Θεμιτό παράπονο, αρκεί φυσικά να μην διατυπώνεται με τὰ βιβλία, τὰ περιοδικά, τὰ PC και τὰ Smartphones που παρήγαγε ό άποικιοκρατικός πολιτισμός, κι έτσι να δείξουν και σε μᾶς τους άμύητους τήν πραγματική αξία τῶν πεποιθησέων τους.

μουσουλμάνους που ήδη ζούν σε δυτικές χώρες και δεν γίνεται να απελαθθούν, μόνη λύση είναι να αποξενωθούν κατά το δυνατόν περισσότερο από την αποχάνωση, μέσα από όποιους θεσμούς θα βοηθηθούν να καλλιεργήσουν την σκέψη τους, να αγαπήσουν την έρευνα, την συζήτηση, την ελευθερία, την δημιουργικότητα. Αν αυτό συμβεί, θα ξεφορτωθούν κάποια στιγμή και την θρησκευτική επένδυση ή θα την κρατήσουν σαν ένα έθιμοτυπισμό χωρίς πραγματική επίδραση στον βίο τους. Ολόκληρη ή βασική εκπαίδευση χρειάζεται να στραφεί στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης αντί για την εκμάθηση διαφόρων αντικειμένων τα οποία καθέννας αργότερα, ακόμη και τελείως μόνος του, έχει δυνατότητα να ερευνήσει αν τον ενδιαφέρουν. Κριτική σκέψη, από τα πρώτα ως τα τελευταία χρόνια του σχολείου. Λογική, έρευνα, αμφισβήτηση, έρμηνεία, τεκμηρίωση, θα πρέπει να είναι το κεντρικό και σχεδόν μοναδικό ζητούμενο, κάτι που φυσικά ούτως ή άλλως θα συνέφερε να γίνει, ακόμη κι αν δεν υπήρχε ούτε ένας μουσουλμάνος στις χώρες μας.

Ποιοί σνομπάρουν τὴν Μακεδονία;

Ο 'ΡΕΑΛΙΣΤΗΣ' συμπατριώτης μας ποὺ περιφρονεῖ τὸ ζήτημα τοῦ ὀνόματος τῶν Σκοπίων θεωρῶντας σημαντικὸ μόνο τὸ business as usual, στὴν πραγματικότητα ὑπονομεύει τὴν τσέπη ποὺ λατρεύει. Δὲν παραχωρεῖς τέτοιο brand name, ἀκόμη κι ἂν ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία σοῦ προκαλεῖ ὑπνηλία, ἀκόμη κι ἂν δὲν ἔχεις δικαίωμα νὰ τὸ διεκδικεῖς, κάνεις τὰ πάντα νὰ τὸ κρατήσεις, ὅπως ἀκριβῶς ἔκαναν οἱ Σκοπιοanoί. Καὶ φυσικὰ τὸ γεωγραφικὸ ἐπιχείρημα εἶναι ἄσχετο, εἶναι ἐπιχείρημα ποὺ ἐπικαλοῦνται ὅσοι δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸ ὅλο θέμα ἢ δὲν ὁμολογοῦν τὸν ἐθνομηδενισμό τους. Ἡ Μακεδονία ποτὲ δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ καθαρὰ γεωγραφικὸς προσδιορισμὸς, ὅπως εἶναι ἄς ποῦμε ὁ Βόρειος Πόλος, συμπεριέχει μονίμως, καὶ μάλιστα κυρίως, τὴν πολιτισμικὴ διάσταση τῆς ἀρχαιότητος, μᾶς ἀρέσει ἢ δὲν μᾶς ἀρέσει.

Ἀξίζει νὰ σκεφτοῦμε ὄχι τόσο γιατί ἡ κυβέρνηση ἀναγνώρισε λαὸ 'Μακεδόνων' καὶ 'μακεδονικὴ γλῶσσα', κυβέρνηση οὕτως ἢ ἄλλως ἀνεργμάτων οὐτιδανῶν, ἀδιάφορη γιὰ ὅτιδήποτε ξεπερνᾷ τὰ συμφέροντα μιᾶς συμμορίας, ὅσο γιὰ ποιούς λόγους συμφωνοῦν ἀρκετοὶ συμπολίτες μας ποὺ δὲν (φαίνεται νὰ) ἔχουν ἄμεσο συμφέρον. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις εἶναι φυσικὸ νὰ προέρχεται ἀπὸ ἀνοησία, ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ σχετικῶς εὐφυέστεροι, οἱ ὅποιοι συνήθως ἐπικαλοῦνται τὸν ἐθνικισμό. Σίγουρα δὲν περιμένει κανεὶς νὰ διακρίνονται γιὰ τὴν μεγάλη ἐπαφή τους μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἐντυπωσιάζει ὅμως ὅτι ἀδιαφοροῦν γιὰ τὰ οικονομικά, πολιτικά καὶ διπλωματικά ὠφέλη ποὺ συνεπάγεται γιὰ τὴν χώρα μας ἡ μακεδονικὴ ἐπωνυμία. Ἐν τέλει (μοιάζει νὰ) τοὺς ἐνδιαφέρει ἀποκλειστικὰ ἡ ἀπόκρουση τοῦ ἐθνικισμοῦ! Ἄραγε διακατέχονται πράγματι ἀπὸ τὴν συγκεκριμένη εὐαισθησία; Γιατί ἐνοχλοῦνται ἰδίως μὲ τὸν δικὸ μας μακεδονισμό ἀλλὰ ὄχι μὲ τῶν Σκοπίων; Ὑποκριτικὸ ἀκούγεται, σὺν τοῖς ἄλλοις ἐπειδὴ ἂν εἶχαν τόση ἀγωνία περὶ τὸν ἐθνικισμό, θὰ ἔβρισκαν πιὸ

ἀποτελεσματικούς τρόπους δράσης. Καὶ δὲν εἶναι κἂν δυνατὸ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι νοιάζονται γιὰ τὴν αὐτοδιάθεση τῶν Σκοπίων, ἐφόσον δὲν συνιστᾶ ἄσκηση πραγματικῆς ἐλευθερίας νὰ σφετερίζεσαι τὴν ἱστορία ἄλλων.

Σχηματικά, ἐθνικισμὸς εἶναι νὰ περιφρονεῖς τὰ ἄλλα ἔθνη ὑπολογίζοντας τὸ δικό σου ὡς ἀπολύτως καὶ μονίμως ἀνώτερο. Ἄραγε, ὅσοι ἀπορρίπτουν τὴν ἀναγνώριση τῶν Ἀλβανο-Τουρκο-Βούλγαρων τῶν Σκοπίων ὡς ‘Μακεδόνων’, τὸ κάνουν νομίζοντας πὼς ἡ ἱστορία τῆς Μακεδονίας συμβάλλει στὴν κατίσχυσή μας ἐπὶ τῶν ὑπανθρώπων τῶν ὑπολοίπων χωρῶν; Ἑλλάδα ἐθνικιστικὴ θὰ ἦταν ἀφιλόξενη καὶ ἐχθρική χώρα, ἀλλὰ ἄς γίνεαι ἀποδεκτὸ γιὰ χάρη τῆς συζήτησης ὅτι οἱ ‘προοδευτικοὶ’ ὑποστηρίζουν τὴν συμφωνία ἐπειδὴ ἀπεχθάνονται τὸν ἐθνικισμὸ. Αὐτὸς εἶναι ἄραγε ὁ τρόπος νὰ πολεμήσεις τὸν ἐθνικισμὸ, νὰ περιφρονεῖς τὴν ἱστορία τοῦ τόπου σου βαφτίζοντας ‘Μακεδόνες’ ἓνα συνονθύλευμα ποὺ δὲν θέλει νὰ ἔχει καμμιά πραγματικὴ σχέση μὲ τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ; Ἄν ἡ σοφὴ προοδευτικὴ λύση εἶναι πονάει κεφάλι κόψει κεφάλι, νὰ παραχωρηθεῖ ἐπίσης ἡ Ἑλλάδα, ἡ Greece καὶ ἡ Ἰωνία, μιὰ ποὺ αὐτὰ καὶ ἀκόμη μερικὰ ποὺ ἀπομένουν μετὰ τὸ ξεπούλημα τῆς Μακεδονίας εἶναι ἱκανὰ γιὰ νὰ ἐξακολουθεῖ ὁ ὑποτιθέμενος ἐθνικισμὸς ἀμείωτος. Κι ἐπειδὴ αὐτὰ προφανῶς δὲν παραχωροῦνται καὶ οὔτε κἂν τὰ διεκδικεῖ κανεὶς, ἡ μάχη ἐναντίον τοῦ ἐθνικισμοῦ ἂν δὲν ἦταν ὑποκριτικὴ δὲν θὰ εἶχε καμμιά σχέση μὲ τὴν ἀνακήρυξη τῶν γειτόνων μας σὲ Μακεδόνες.

Προσωπικὰ βρισκω ἐνδιαφέρον στὴν κριτικὴ ὅταν προσπαθῶ νὰ μὴν ὑποτιμᾶω τὸν ἄλλο. Μ’ ἀρέσει καὶ νὰ τὸν εὐνοῦ ἄδικως, παρὰ νὰ ἐξαντλῶ τὴν αὐστηρότητα. Προτείνω νὰ μὴν ἀντιμετωπίζονται οἱ ‘προοδευτικοὶ’ συμπολίτες μας σὰν νὰ ἦταν ἐφιαλτικὰ ἀνοϊκοί. Δὲν σνομπάρουν τὴν Μακεδονία ἐπειδὴ ἀντιμάχονται τὸν ἐθνικισμὸ, ἀκόμη κι ἂν αὐτὸ ἰσχυρίζονται, ἀλλὰ γιὰ ἀρκετὰ διαφορετικὸ λόγο: ἐχθρεύονται τὸ ἴδιο τὸ ἔθνος, τὴν ἔννοια τοῦ ἔθνους, καὶ μάλιστα, ὅσο κι ἂν μοιάζει παράδοξο, τὸ δικό τους ἔθνος. Αὐτὸ συνήθως δὲν ἔχουν ἱκανὴ τόλμη νὰ τὸ διακηρύξουν κι ἔτσι καταφεύγουν στὴν ὑποκρισία. Ποῦ ὀφείλεται ἡ ἄρνηση τῆς πατρίδας τους;

Ἡ ἀριστερὰ ὑποτίθεται πὼς ἐπιδιώκει πάνω ἀπ’ ὅλα ἰσότητα, ὁ ἰσχυρὸς νὰ μὴν ἐκμεταλλεύεται τὸν ἀνίσχυρο. Ἄς προσεχθεῖ πῶς ἐντάσσεται στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἡ ἀθεΐα, συνήθης στὶς ἀριστερὲς νοοτροπίες. Θὰ περιμένε κανεὶς νὰ σέβονται ἂν μὴ τι ἄλλο μιὰ συγγένεια ἀνάμεσα στὸ

δικό τους πρόγραμμα και στην αλληλεγγύη που υποστηρίζει ο χριστιανισμός. Γιατί τόση απόρριψη απέναντι σε ένα πρόσωπο αγάπης όπως είναι ο Χριστός; Οι άριστεροι γνωρίζουν πως η αγάπη δεν είναι καθόλου το δικό τους κίνητρο, αλλά μιὰ ψυχρή έννοια περί δικαιοσύνης, γεμάτη από μίσος και ύποκρισία. Συμπολίτες μας που άγνοούσαν τήν μέχρι κτηνωδίας σκληρότητα τῆς άριστερᾶς, έννοιωσαν έκπληξη με τήν αντιμετώπιση τῆς συμφορᾶς στο Μάτι ἢ με τήν μεταχείριση τῶν προσφύγων, και με τόσα άλλα. "Όσοι ἔχουμε έπαφή με τὰ άριστερά κατορθώματα δεν περιμέναμε τίποτα διαφορετικό αλλά ακόμη χειρότερα, από τὰ όποια δεν μάς προφυλάσσει παρά μόνο ἡ ένταξη στην Εύρωπαϊκή Ένωση. Ό όμοιος άναγνωρίζει τόν όμοιο αλλά άρνοῦνται τόν Χριστό επειδή δεν τούς ένδιαφέρει ἡ αγάπη. Γι' αυτό ο άριστερός έχθρεύεται τήν έλευθερία, άφού χωρίς αγάπη είναι άδύνατο νά υπάρξει έλεύθερη ισότητα.

Κοινοκτημοσύνη πραγματική υπάρχει μόνο όταν κάτι τὸ αισθάνομαι δικό μου επειδή τὸ ἔχει ὁ άλλος.²² Ό άριστερός δεν ένδιαφέρεται νά τόν αγαπήσεις αλλά νά σε ύποτάξει. "Αν κίνητρο ἦταν ἡ αγάπη ἢ ἔστω πράγματι ἡ έξωτερική ισότητα και ίσοπέδωση δεν θά άνεχόταν τήν οίκτηρή άνισότητα που πάντα δημιουργεῖ ὁ ἴδιος ανάμεσα στην κομματική νομενκλατούρα και τήν υπόλοιπη κοινωνία. Όποτεδήποτε κυβέρνησαν οί ύποτιθέμενοι 'ευαίσθητοι' άποδείχθηκαν άποκρουστικά άδικοι και μέχρι κτηνωδίας αυταρχικοί. Τήν διαλεκτική μικρότητας και έπαρσης ἔχει προσέξει καλά ὁ Μ. Βασίλειος είδοποιώντας ὅτι "είναι τὸ ἴδιο, μέσα στις δυσκολίες νά διασώσεις τήν ψυχή σου άταπεινή [δηλαδή έλεύθερη από φόβο και φθόνο], και μέσα στις εὐημερίες νά μὴν έπαρθεῖς σε ὕβρι".²³

²² Συνεπῶς ἡ πραγματική ισότητα είναι μιὰ διαπροσωπική άρετή που δεν μπορεί νά αποτελέσει πολιτικό πρόταγμα. Ένεργῶντας πέρα από τήν ἠθική, που είναι πάντα προσωπική, μιὰ συνετή πολιτική προσπαθεῖ νά διασφαλίζει τήν κοινωνική συνοχή, έπομένως δεν άνέχεται τήν έξαθλίωση, ὅσο γίνεται περισσότερο μεριμνᾷ για τήν προστασία τῶν αδυνάτων, ένῶ ταυτόχρονα σκοπεύει στη μεγαλύτερη δυνατή ένίσχυση καθενός νά πραγματοποιήσει τὰ ὄνειρά του χωρίς νά ζημιώσει τούς άλλους.

²³ *Περί πλεονεξίας*, έν. 1.

Ἔτσι ἡ στάση τῶν ‘προοδευτικῶν’ στο ζήτημα τῆς Μακεδονίας γίνεται ἀρκετὰ πιὸ κατανοητὴ. Δὲν τοὺς νοιάζουν οὔτε κἀν τὰ μακροπρόθεσμα οἰκονομικὰ ὠφέλη τῆς χώρας ἀπὸ τὸ ὄνομα, ἐπειδὴ κύρια σημασία γι’ αὐτοὺς δὲν ἔχει τὸ καλὸ τοῦ τόπου ἀλλὰ οἱ μεθοδεύσεις ποὺ τοὺς διευκολύνουν γιὰ τὰ πιὸ στενὰ κομματικὰ συμφέροντα, ὑπὸ τὴν ἐφιαλτικὴν στῆν ὑποκρισία τῆς ἐπίκληση διαφόρων ἀριστεριστικῶν προσχημάτων δικαιοσύνης, μὲ τελικὸ σκοπὸ νὰ πιοῦν τὸ αἷμα τῆς κοινωνίας μέχρι ἐξουθενώσεως. Οὔτε τοὺς ἐνδιαφέρει νὰ ἀποκρούσουν τὸν ἐθνικισμὸ ἀλλὰ ἀπλῶς ἐχθρεύονται τὸ ἔθνος καὶ ὅποιεσδήποτε πραγματικὲς ἀξίες, ποὺ θὰ διέλυαν γιὰ πλάκα τὶς ἀριστερὲς ἰδεοληψίες καὶ οἰκτρὲς δικαιολογίες. Ἡ Ἑλλάδα ἔχει ἱστορία χιλιετιῶν, συνυφασμένη καὶ μὲ τὴν συνολικὴν πορεία τῆς χριστιανοσύνης. Ἡ ἴδια ἡ χριστιανοσύνη δὲν θὰ ὑπῆρχε ἂν δὲν ὑπῆρχε ὁ ἑλληνισμὸς. Πῶς θὰ ἄντεχε τὸν ἔλεγχο ἀξιῶν τέτοιας παράδοσης ὁ ‘ἔτσι γουστάρω’ τυχάρπαστος τῆς ἀριστερᾶς, ποὺ δὲν βάζει τίποτα πάνω ἀπ’ τὸ σαρκίό του;

Εἶναι δυνατὴ ἔστω μόνο μιὰ εὐλογία εἰκασία, τί κάνει εὐφυεῖς ἀνθρώπους νὰ ξεπέφτουν σὲ ἀριστερὲς νοοτροπίες; Σὲ σχέση μὲ τὸ ζήτημα ποὺ ἐνδιαφέρει ἐδῶ, πιστεύω ὅτι δὲν θὰ τοὺς ἀδικοῦσε ὅποιος ἔλεγε ὅτι δὲν συμμερίζονται τὶς ἀγωνίες καὶ τὶς ἀξίες τοῦ ἑλληνισμοῦ. Μιὰ ἐπίσκεψη στοὺς μουσουλμάνους τῆς Θράκης πείθει ἀμέσως ὅτι εἶναι δυνατὸ νὰ ζεῖς στὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ παραμένεις πολιτισμικὰ ἀδιάβροχος. Ὅσο ὑψηλὸς κι ἂν εἶναι ὁ πολιτισμὸς, ἡ προσωπικὴ εὐαισθησία ὀρίζει τί θὰ προσλάβει καθένας. Ἄγνοεῖ κανεὶς πόσο φτωχὴ εἶναι ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ ἀκόμη καὶ ἀνθρώπων ποὺ τὴν διδάσκουν στὰ σχολεῖα καὶ τὰ πανεπιστήμιά μας; Ἄς μὴν τὸ προσπεράσουμε βιαστικά.

Πρόβλημα δὲν δημιουργεῖ ὅτι οἱ ἀριστεροὶ δὲν ἄνοιξαν τὰ βιβλία τῶν κλασικῶν ἢ ὅτι δὲν θαύμασαν τὶς συμμετρίες ἐνὸς ἀρχαίου γλυπτοῦ, ἀλλὰ ὅτι δὲν ἔνοιωσαν ὡς προσωπικὲς τοὺς τὶς ἀγωνίες καὶ ἀπορίες ποὺ δημιούργησαν τὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ, τὰ κεντρικὰ ἐρωτήματα, γιατί ὑπάρχει ὁ κόσμος, τί σημαίνει ὁ θάνατος, κ.λπ. Ὅταν ἓνας ἀνθρώπος ἀδιαφορεῖ γιὰ τὶς πραγματικότητες ποὺ κρύβονται πίσω ἀπὸ τέτοια ἐρωτήματα ἢ δίνει ἀπατησεις ἐπιπόλαιες καὶ συνεχίζει τὸν βίό του σὰν νὰ μὴν τρέχει τίποτα, τί

εἶδους ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ εἶναι;²⁴ Ὅμως γιὰ νὰ σὲ ξεβράσει ἡ χυδαιότητα σὲ ἀριστερὲς ὄχθες, χρειάζεται νὰ συντρέχουν καὶ ἄλλες προϋποθέσεις, ὅπως νὰ περιφρονεῖς τὴν ἐλευθερία τῶν ἄλλων, νὰ φθονεῖς ὅποιον ἔχει περισσότερα χαρίσματα ἀπὸ σένα, πνευματικὰ ἢ ὑλικά, κ.λπ. Ὁ ἀριστερὸς δὲν βλέπει πέρα ἀπὸ τὴ μύτη του καὶ ἄγεται καὶ φέρεται ἀπὸ συμπλέγματα κατωτερότητας. Ἔτσι προσπαθεῖ νὰ ἀναρριχᾶται σὲ θέσεις ἰσχύος, ἀπ' ὅπου ἀπομακρυνόμενος αἰσθάνεται ἄδειος καὶ ἀσήμαντος. Μὲ ἄλλα λόγια, παρουσιάζει σὲ ὑπερβολὴ τὰ ιδιώματα τοῦ μαζάνθρωπου, ἀρχικῶς ἔχοντας τὸ πολὺ κάτι ποὺ μοιάζει μὲ καλὴ προαίρεση καὶ εἶναι πανέτοιμο νὰ καταρρεῦσει. “Ἐνα ἀμυδρὸ μονάχα φῶς ἀχνοφέγγει σὰν ἓνα μοναδικὸ σημαδάκι σὲ ἓνα τεράστιο κύκλο τοῦ μαύρου”, σύμφωνα μὲ τὴν παρομοίωση τοῦ Καντίνσκυ γιὰ τὸν “ἐφιάλτη τῶν ὑλιστικῶν ἀντιλήψεων, ποὺ μετέτρεψε τὴ ζωὴ τοῦ σύμπαντος σὲ ἓνα κακὸ ἄσκοπο παιχνίδι”.²⁵

Ἄς σκεφτοῦμε τέλος τὸ ἐξῆς, ἂν οἱ Σκοπιανοὶ ἔνοιωθαν ἀγάπη γιὰ τὸν ἐλληνικὸ πολιτισμὸ, μαθαίνοντας ἐλληνικὰ καὶ καλλιεργῶντας τὶς ἀρχὲς τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, θὰ εἶχαμε πρόβλημα; Τότε βέβαια καὶ οἱ ἴδιοι δὲν θὰ ἀποφάσιζαν νὰ σφετεριστοῦν τὴν ἐλληνικὴ ἱστορία οὔτε θὰ περιφρονοῦσαν τὴν ἱστορικὴ ἐπιστήμη, θὰ εἶχαν γιὰ τὴν χώρα τους γνήσιο δημιουργικὸ ὄραμα, καὶ τὸ πολὺ ἀπὸ ἀγάπη γιὰ τὴν Ἑλλάδα θὰ ἔφτιαχναν ἀγάλματα, κτήρια μὲ ἐλληνικὲς ἐπιρροές, ἴσως ἔδιναν σὲ πόλεις καὶ στὰ παιδιὰ τους ἐλληνικὰ ὀνόματα. Τότε πιστεύω θὰ εἴμασταν οἱ πιὸ στενοὶ φίλοι καὶ σύμμαχοι. Αὐτὸ ποὺ κυρίως μᾶς ἔστρεψε ἀπέναντί τους εἶναι ὅτι κινήθηκαν χωρὶς ἀγάπη γιὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀποσκοπῶντας στὴν κυνικὴ

²⁴ Σίγουρα ὄχι κάποιος μὲ ιδιαίτερες ἀπαιτήσεις ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, σημειώνει ὁ Ἴονέσκο: “δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ζωὴ, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει πολιτισμικὴ ζωὴ χωρὶς τὴ μεταφυσικὴ καὶ τὸ θρησκευτικὸ αἰσθημα. Ἡ κουλτούρα πρέπει νὰ ἐπικεντρώνεται στὴ μεταφυσικὴ καὶ τὸ θρησκευτικὸ αἰσθημα καί, ἂν οἱ βιολόγοι ἀπόδιωξαν τὸν Θεὸ καὶ τὶς ἐσχατολογικὲς ἀνησυχίες, οἱ μεγάλοι φυσικοὶ δὲν τὰ ἀπαρνήθηκαν [...] Μόνο οἱ δημοσιογράφοι, οἱ λογοτεχνίζοντες, οἱ ὀπαδοὶ μιᾶς ἰδεολογίας καὶ οἱ φιλόσοφοι δεκάτης κατηγορίας κοροϊδεύουν τὸν Θεὸ καὶ θεωροῦν πὼς ἡ πίστη στὸν Θεὸ εἶναι ἐπιλήψιμη ἀδυναμία”: *Ἀναζητήσεις*, ὁ.π., σ. 50.

²⁵ *Γιὰ τὸ πνευματικὸ στὴν τέχνη*, μτφρ. Μ. Παράσχης, Ἀθήνα 1981, σ. 36.

ἐχμετάλλευση ἐνὸς ὀνόματος ποῦ δὲν σημαίνει γι' αὐτοὺς τίποτα περισσότερο ἀπ' ὅ,τι γιὰ τοὺς ἐν Ἑλλάδι ἀριστεροὺς, καὶ ἴσως ἀκόμη λιγότερα. Καὶ μόνο γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ θὰ ἔπρεπε νὰ μὴν ἔχει ὑπάρξει ποτὲ ἡ συμφωνία τῶν Πρεσπῶν, οὔτε κὰν ὡς πρόταση γιὰ δημοψήφισμα. Κατὰ τὰ ἄλλα, ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅσοι ἐνδιαφερόμαστε πραγματικὰ γιὰ τὸ πρόβλημα τοῦ ἐθνικισμοῦ, πὼς ἡ ἱστορικὴ μνήμη καὶ ἔμπνευση, καὶ ὁ σεβασμὸς στὴν ἀλήθεια τῶν σχέσεων, ἐπομένως καὶ στὴν γνησιότητα τῶν ταυτοτήτων, δὲν εἶναι ἐθνικισμὸς, εἶναι προϋπόθεση ἐπιβίωσης τοῦ ἀνθρώπου ἂν θέλει νὰ ζεῖ ἀνθρώπινα.

Δώδεκα ἄστρα σὲ μπλὲ φόντο

ΧΡΕΙΑΖΕΤΑΙ ὑπερβολὴ ἀπελπισίας γιὰ νὰ νομίζεις πὼς ἡ Ἐνωσις τῆς Εὐρώπης ἐπιδιώκει χριστιανικὴ ταυτότητα ἐπειδὴ στὴν σημαία βρίσκονται δώδεκα ἄστρα σὲ μπλὲ φόντο! Ὅραμα χριστιανικῆς Εὐρώπης ὑπάρχει, ὅμως ἡ Ἐνωσις ἰδρύθηκε ἀπορρίπτοντας παρὰ υἱοθετῶντας το, καὶ ἡ σημαία δὲν ἐξαιρεῖται. Ἡ ἀπόπειρα νὰ συνδεθεῖ συμβολικὰ ἡ εὐρωπαϊκὴ σημαία μὲ τὴν χριστιανοσύνη στηρίζεται κυρίως σὲ ἰσχυρισμοὺς τοῦ Arsene Heitz. Πάνω ἀπὸ τριάντα χρόνια μετὰ τὴν ἐπιλογή της ἀπὸ τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης (1955) καὶ ἀφοῦ ἔγινε ἐπίσημη σημαία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως (1985) ὁ ἄνθρωπος ποῦ (πιθανότατα) τὴν εἶχε σχεδιάσει, δήλωσε ὅτι ἐμπνεύστηκε τὸν κύκλο τῶν ἄστρον σὲ μπλὲ φόντο ἀπὸ τὴν Βίβλο καὶ τὴν ρωμαιοκαθολικὴ παράδοση ποῦ σχετίζεται μὲ τὴν Παναγία.

Ἐνας μῦθος ἀναπτύσσεται γιὰ τὴν εὐσέβεια τοῦ Χάιτς καὶ γιὰ τὴν σημαία περίπου ὡς θεία ἀποκάλυψη, ποῦ ὅμως παρακάμπτει τὸ γεγονός ὅτι ὁ Χάιτς δὲν παρουσίασε ἀποκλειστικὰ τὴν συγκεκριμένη πρόταση ἀλλὰ πληθώρα ἐναλλακτικῶν ἕως ὅτου τὰ ἀρμόδια ὄργανα τῆς Ἐνώσεως ἐπέλεξαν τὸ σχέδιο ποῦ ἤθελαν. Σὲ κάθε περίπτωση τὸ κύριο ζήτημα — ποιὰ εἶναι ἡ σχέση τῆς σημαίας μὲ τὴν χριστιανοσύνη ὡς πηγὴ τῆς εὐρωπαϊκῆς ταυτότητας — δὲν ἀφορᾷ ἢ διερεύνηση προθέσεων καὶ δηλώσεων ἀλλὰ τὰ κριτήρια τῆς τελικῆς ἐπιλογῆς καὶ πάνω ἀπ' ὅλα ἡ ἴδια ἡ λειτουργία τῆς σημαίας στὴν πράξη. Ἄραγε, σὲ ὅποιον ἀγνοεῖ τὶς ἐκμυστηρεύσεις τοῦ Χάιτς καὶ ὅλη τὴ σχετικὴ μυθολογία, ὁ κύκλος τῶν ἀστεριῶν στὸ μπλὲ φόντο δημιουργεῖ ὅποιαδήποτε ἐντύπωση σχέσης μὲ τὴν χριστιανοσύνη; Ἄν ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωσις ἤθελε πραγματικὰ νὰ παραπέμψει στὶς χριστιανικὲς καταβολές της, ἀσφαλῶς θὰ ἐπέλεγε ἕνα σαφέστερο σχέδιο. Καὶ φυσικὰ ἡ ἴδια πρόθεση θὰ εἶχε ἐκφραστεῖ καὶ μὲ ἄλλους τρόπους, στὸ σύνταγμα καὶ τοὺς νόμους.

Μια χριστιανική επιλογή είχε επιχειρηθεί άμέσως πιό πριν, με την σημαία να περιέχει — τί άλλο; — τὸ σύμβολο τοῦ Σταυροῦ, τὸ ὁποῖο χρησιμοποιοῦσε ἤδη ἡ Πανευρωπαϊκὴ Ἑνωσις τοῦ Kalergi. Πόση βαρύτητα θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν τὰ κίνητρα καὶ οἱ ἐμπνεύσεις τοῦ Χάιτς, ὅταν οἱ ἴδιοι οἱ ‘χριστιανοὶ πατέρες’ τῆς Εὐρώπης, ὅπως ὁ Καλέργκι, ἔσπευσαν νὰ ἀπορρίψουν τὸν Σταυρὸ μόνον ἕφανε ἀντίρρηση... ἡ Τουρκία! Καὶ μόνον αὐτὸ θὰ ἀρκοῦσε γιὰ νὰ βγάλει τὰ συμπεράσματά του κανεὶς. Καὶ δὲν εἶναι μόνον αὐτό.

Ὅταν ἡ Τουρκία διαμαρτυρήθηκε γιὰ τὴν χρῆση τοῦ Σταυροῦ στὴ σημαία ὁ Καλέργκι πρότεινε νὰ συμπεριληφθεῖ μαζί με τὸν Σταυρὸ ἡ ἡμισέληνος!²⁶ Ἄν ὁ Καλέργκι ἀδυνατοῦσε νὰ κατανοήσει τί σημαίνει ἡ εἰσαγωγή τῆς ἡμισέληνος στὴν σημαία, ἀνεξαρτήτως τῆς ὁποίας διάθεσης τῆς Τουρκίας νὰ ἐξευρωπαϊστεῖ, ἔχει ἤδη καταδικάσει τὸν ἑαυτό του χειρότερα ἀπ’ ὅσο θὰ μπορούσε νὰ τὸ κάνει ὁποιοσδήποτε ἐπικριτὴς του. Εἶναι ἄλλο νὰ ὑποστηρίζεις τὸ λαϊκὸ κράτος καὶ τὴν ὑποβάθμιση τῆς θρησκείας, καὶ τελείως ἄλλο νὰ συσσωρεύεις τὰ πιὸ ἀντίθετα θρησκευτικὰ σύμβολα στὴ σημαία. Καμμιά φορὰ ‘λεπτολογοῦμε’ ἀκαδημαϊκὰ ἐνῶ ἡ λύση εἶναι ὀλοφάνερη στὴ μεγάλη εἰκόνα.

Ἡ σημαία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως δὲν ἔχει καμμιά πραγματικὴ ἀναφορὰ στὴ χριστιανισμὸν, οὔτε ἡ ἐπιλογή τῆς προέρχεται ἀπὸ διάθεση γιὰ τέτοια ἀναφορὰ, κι ἔτσι δὲν ἐκπλήσσεται κανεὶς ὅταν μαθαίνει, γιὰ παράδειγμα, ὅτι μετὰ τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Χάιτς ὁ Paul Lévy, ὑπεύθυνος τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης γιὰ τὸν σχεδιασμὸ τῆς σημαίας, δήλωσε πὼς δὲν εἶχε ἰδέα περὶ θρησκευτικῶν συμβολισμῶν. Ὑπάρχουν ἢ δὲν ὑπάρχουν θρησκευτικὲς προθέσεις εἶναι πράγματι ἀόρατες. Ποιὸς ἦταν ὁ πραγματικὸς συμβολισμὸς τῆς σημαίας, γιὰ τὸν ὁποῖο ἔγινε ἀποδεκτὴ; Τὸν ἀναπαράγει μέχρι σήμερα στὶς ἐπίσημες σελίδες τῆς ἡ Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως: εἶναι μιὰ εἰκόνα ἐνότητας καὶ τελειότητας! Καὶ φυσικὰ ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ 12 βάζει κανεὶς ὅ,τι θέλει, ἀπὸ τὰ ζῶδια ὡς τοὺς ἀπόστολους καὶ τοὺς μῆνες τοῦ ἔτους. Ἐτσι ἂν αὔριο ἡ Εὐρώπη γίνε χριστιανική, θὰ μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύει τὴν σημαία ὡς ἀντανάκλαση τῆς Ἀποκάλυψης, ἂν γίνε μουσουλμανική, θὰ κάνει μιὰ σύνδεση με τὸ Ἰσλάμ, κ.λπ., κι ἂν δὲν γίνε ἄλλο ἀπὸ

²⁶ Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Kalergi στὸν P. Levy, 15 Ἀπρ. 1952.

μιὰ συνύπαρξη ἀσχέτων, ὁ ἀστερισμὸς θὰ εἶναι καὶ πάλι ἰκανὸς νὰ τὴν ἐκφράζει μὲ τὴν ἀπλὴ ἀοριστία. Ἡ ἀοριστία ποὺ ὑπάρχει στὴν εὐρωπαϊκὴ σημαία πάντα θὰ προϋποτίθεται, σήμερα κυριαρχεῖ, καὶ εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ὀρισμὸς τοῦ πολιτισμοῦ χωρὶς πολιτισμό.

Ἡ Σαπφὼ καὶ ἡ νύχτα

ΟΙ ΣΥΝΤΟΜΕΣ, ἀνέκδοτες ἀπὸ τὸν ἴδιο, σημειώσεις τοῦ Καστοριάδη γιὰ τὸν ποιητικὸ λόγ²⁷ ἀρχίζουν μὲ ἓνα σχόλιο γιὰ τὸ ποίημα τῆς Σαπφοῦς, δέδυκε μὲν ἂ Σελάννα καὶ Πληϊάδες· μέσαι δὲ νύκτες, παρὰ δ' ἔρχετ' ὦρα, ἔγω δὲ μόνα κατεύδω.²⁸ Μὲ ἀβέβαιη προέλευση, ἀκόμη καὶ ἔκταση, τὸ ποίημα “γοήτεψε ἐπὶ αἰῶνες τοὺς ἀνθρώπους,” πληροφορεῖ ὁ Σκιαδᾶς, εἶναι “τὸ πιὸ γνωστὸ ποίημα τῆς ἀρχαϊκῆς λυρικῆς ποιήσεως”.²⁹ Ὁ Σκιαδᾶς τὸ δέχεται ὡς γνήσιο, ὅμως τὸ ζήτημα τῆς γνησιότητος δὲν ἐνδιαφέρει γιὰ ὅσα σκεφτόμαστε τώρα.³⁰

Ἡ Σελήνη ἔδυσε καὶ ἡ Πούλια· εἶναι μεσάνυχτα, ἡ ὦρα περναῖ, καὶ ἐγὼ κοιμᾶμαι μόνη.

Σύμφωνα μὲ τὸν Καστοριάδη ἡ ἀπόδοση αὐτὴ ἀφήνει στὴν σκιά τις σημασίες τῆς ὠριμότητος / ἀκμῆς καὶ τῆς ἐποχῆς. Μάλιστα τὴν σημασία τῆς ἐποχῆς τονίζει ἡ πρὶν ἀπὸ τὰ μεσάνυχτα δύση τῶν Πληϊάδων, ἡ ὁποία συμβαίνει τὴν Ἄνοιξη. “Ἡ κορύφωση τῆς ἔντασης τοῦ ποιήματος εἶναι ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ λέξη [ἡ ὦρα], ποὺ συνδυάζει περισσότερες τῆς μίας σημασίες [...] τὴν ἐποχὴ τοῦ ἔτους, τὴν ἀνοιξη — τὸ νέο ξεκίνημα τοῦ χρόνου μετὰ τὸν χειμῶνα, τὴν ἐποχὴ τῶν ἐρώτων —, τὴν ὦρα ποὺ παρέρχεται καὶ τὴ νεότητα τῆς Σαπφοῦς ποὺ μάταια ἀναλώνεται, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει

²⁷ “Ἐκφραστικὰ μέσα τῆς ποιήσεως. Μερικὲς σημειώσεις,” μτφρ. Κ. Σπαντιδάκης, *Νέα Ἔστια*, τ. 1722, Ἀθήνα 2000, σ. 527 κ.έ.

²⁸ *PMG* 168b v. Θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια τὴν μετάφραση.

²⁹ *Ἀρχαϊκὸς Λυρισμὸς*, τ. 2, Ἀθήνα 1981, σ. 224.

³⁰ Ὅχι μὲ ἀκλόνητα ἐπιχειρήματα: “ἡ ἔκφραση μοιάζει μὲ ἄλλα ποιήματά της, ὁ τόνος [...] φανερώνει ἓνα παράπονο καὶ μιὰ διακριτικὴ πίκρα — κάτι παρόμοιο μὲ κείνο ποὺ συναντᾶμε στὰ ἀποσπάσματα”.

κανείς στο κρεβάτι της.” Σύμφωνα με τον Καστοριάδη οι αντικειμενικές προϋποθέσεις τῆς κατανόησης εἶναι δυσέυρετες ὅσο ἀπομακρυνόμεστε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Τρέχα γύρευε ποιὸς γνωρίζει ἂν οἱ Πληιάδες δούουν πρὸ μεσονυκτίου μόνο τὴν Ἄνοιξη... Ἡ σημασία τῆς ὥρας περιέχει καὶ στὰ σημερινὰ Ἑλληνικά τὴν ἀκμή, τὸν κατάλληλο καιρὸ, τὴν ὠριμότητα (‘εἶναι ὥρα νὰ κάνεις τὸ ἐξῆς,’ εἶναι ἡ ὥρα τους γιὰ γάμο,’ κ.λπ.), ἀκόμη καὶ τὴν ἐποχὴ (ὄρες τοῦ ἔτους, παράδειγμα ποὺ ἐπικαλεῖται ὁ Καστοριάδης, προερχόμενο ἀπὸ τὸ Βυζάντιο), ὅμως εἶναι πάνω ἀπ’ ὅλα ἡ ἀφηρημένη ροὴ τοῦ χρόνου. Αὐτὸ, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν ἀστρονομικὴ ἄγνοια θὰ ἐμπόδιζε ἀπόδοση τοῦ ποιήματος, ὅπως ἐκείνη ποὺ προτείνει ἐν τέλει ὁ Καστοριάδης παρατάσσοντας ὅλες τὶς σημασίες στὴν ἐπιφάνεια: *ἡ Σελήνη καὶ οἱ Πλειάδες ἔδυσαν, / εἶναι μεσάνυχτα ἐποχὴ, ὥρα, νιότη / παρέρχονται καὶ ἐγὼ κοιμᾶμαι μόνη*. Ὅμως ἔτσι ἡ λυρική ἐξομολόγηση σχεδὸν καταντᾷ ἀπρόσωπο γνωμικὸ καὶ δίνει τὴν χαριστικὴ βολὴ στὸ ἤδη τραυματισμένο νόημα.

Μήπως ἡ προσπάθεια νὰ ἀναχθεῖ τὸ ποίημα καθοριστικὰ σὲ περιστάσεις τὸ ἀδικεῖ; Διότι, ἂν δὲν γινόταν νὰ κατανοηθεῖ παρὰ μόνο ἀπὸ τοὺς φαράδες καὶ τοὺς βοσκοὺς τῆς Ἑλλάδας τοῦ 6ου αἰῶνος π.Χ., πόσο μεγάλη θὰ ἦταν ἡ σπουδαιότητά του; Ἄλλωστε τὴν ἐποχὴ ποὺ γράφει ἡ Σαπφὼ οἱ Ἕλληνες δὲν ἔχουν ἀκόμη υἱοθετήσῃ τὴν αὐστηρὴ διαίρεση τῆς ἡμέρας σὲ 24 ὥρες (αὐτὸ θὰ συμβεῖ τὸν καιρὸ τοῦ Ἀλέξανδρου), ὁπότε τὰ ‘μεσάνυχτα’ περιέχουν μιὰ ἀπροσδιοριστία. Πιστεύω πὼς ἀξίζει οὕτως ἢ ἄλλως νὰ σκεφτεῖ κανεὶς τί μπορεῖ νὰ συγκίνησε τόσες γενιές.

Ἄς διαβάσουμε μιὰ μετάφραση ἀνυποψίαστη γιὰ ὅσα συζητοῦμε ἐδῶ: *τὸ φεγγαράκι κρύφτηκε, καὶ ἡ Πούλια· μεσονύχτι· καὶ ἡ ὥρα φεύγει καὶ περνᾷ, καὶ ἐγὼ μόνη ξαπλώνω*.³¹ Τὸ μέτρο αὐτῆς τῆς ἀπόδοσης μετὰ τὴν ἐλαφράδα του προδίδει τὸ πρωτότυπο, ὅπως καὶ ἡ σειρὰ τῶν λέξεων καὶ τὸ παιγνιδιάρικο ‘φεγγαράκι’ καὶ ἡ διφορούμενη ἀποκρυβή. Ἐπιμένοντας σὲ ἀνάγνωση ἐγγύτερη στὴν ἀρχικὴ πυκνότητα, θὰ μετέφραζα ὡς ἐξῆς: *ἔχει πιά δύσει ἡ Σελήνη καὶ ἡ Πούλια, μεσάνυχτα σκοτάδια, καὶ ἡ ὥρα φεύγει, καὶ ἐγὼ ἔχω πέσει μόνη νὰ κοιμηθῶ*.

³¹ Σαπφώ, *Τὰ Ποιήματα*, μτφρ. Σ. Κακίσης, Ἀθήνα 1988, σ. 161.

Προφανῆς ἡ συμμετρία ἀρχῆς καὶ τέλους — *δέδυνκε / κατεύδω* — ὅπου ἐπαναλαμβάνονται ἐπίσης τὰ ‘σκληρὰ’ κ καὶ δ, ἐπεκτείνοντας τὴν ταύτιση καὶ στὴν ‘ἐξωτερικότητα’ τῶν λέξεων: πρόκειται γιὰ δύο δύσεις. Τὴν συμμετρία δὲν μπόρεσα νὰ ἀποδώσω παρὰ μόνο στὴν θέση καὶ στὴν ὁμοιότητα τῆς (τετελεσμένης) κίνησης τῶν *πέφτω* καὶ *δύω*. Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει στὰ συμφραζόμενα τῶν δύσεων ἡ δῆλωση ὅτι ‘φεύγει ἡ ὥρα’; Προχωράει στὸ ξημέρωμα, ἔπειτα σὲ νέα λάμψη τῆς Σελήνης καὶ νέο κύκλο; Τὸ ποίημα δὲν ἐπιτρέπει τέτοιο συμπέρασμα, διότι κλείνοντας στὸ *κατεύδω* ἀποκόβει ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη.

Τὸ πέρασμα τῆς ὥρας, ἂν δὲν εἶναι περιττὴ προσθήκη, πρᾶγμα ἄτοπο γιὰ καλὸ ποίημα, συμβαίνει ἀπὸ τὴν ἔξω νύχτα στὸ μέσα σκοτάδι, στὴν ἐγκατάλειψη τοῦ χρόνου. Ἡ Σελήνη καὶ οἱ Πλειάδες ἡγοῦνται μιᾶς ὥρας πὺρ συνοδεύει ἢ ὑπογραμμίζει τὴν ἔξοδο τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸ φῶς τῆς ζωῆς. Τὸ ποίημα, ὑποβάλλοντας μέσα ἀπὸ τὴν Σελήνη μνήμη ἀδύναμου φωτὸς καὶ συνεχίζοντας σὲ σκοτάδι ἀκόμη βαθύτερο καταλήγει στὴν πλήρη δύση πὺρ εἶναι καὶ βύθιση τῆς ψυχῆς στὸ ἀπόλυτο σκοτάδι. Τὸ πέρασμα τῆς ὥρας ὡς διάχυση τῆς νύχτας παντοῦ, σημαίνουν σὰν χτύποι καμπάνας τὰ ἀλλεπάλληλα ‘δὲ’ (καὶ) πὺρ συνδέουν τὶς προτάσεις.

Οἱ Πλειάδες μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἡ Πληθώρα, συμπυκνώνοντας στὴν δύση τους τὸ γενικὸ σκοτεινίασμα τῆς φύσης. Στὴ σημασία Σμήνους, πὺρ προτιμᾷ ὁ Πίνδαρος καὶ διασώζει μέχρι σήμερα ἡ ὄνομασία τῆς Πούλιας, ὅπου ἀκούγεται ἡ Πληθώρα, ἀλλὰ καὶ τῆς Κλωσσαριᾶς, συμβολίζουν τὴν ἀναχώρηση, ἐνῶ καὶ στὴν μυθολογικὴ τους παρουσία συνδέονται μὲ τὴν θλίψη καὶ τὴν ἀπώλεια, ἀλλὰ καὶ πάλι μὲ τὴν Πληθώρα κατὰ τὸ γένος τῆς μητέρας τους (Πλειόνη), μὲ τὸ σύνολο τοῦ οὐρανοῦ κατὰ τὸ πατρικὸ γένος (Ἄτλας).

Ὅπως δὴποτε ἡ διπλὴ ἐξάπλωση τῆς νύχτας, ἐσωτερικὴ καὶ ἐξωτερικὴ, γίνεται ὁ χῶρος ὅπου ἀνακοινώνεται ἡ μοναξιά, ὅποτε τὸ δωμάτιο ἀποδεικνύεται τάφος. Ἡ ὥρα φεύγει ἀκολουθώντας φυσικοὺς νόμους, ἀλλὰ ἡ ψυχὴ κοιμᾶται ἐπειδὴ δὲν ἔχει γιὰ ποιὸν νὰ φωτίζει. Ὅλα τὰ φῶτα σβήνουν, καθένα στὴν τάξη του, τὴν ἀντικειμενικὴ καὶ τὴν προσωπικὴ, ὑποχωροῦν καὶ χάνονται. Δὲν εἶναι ἡ ἄγαμη νιότη τὸ πρόβλημα τοῦ ποιήματος, ἀλλὰ ἡ ἀπώλεια τῆς ὑπαρξῆς καὶ ὁ θάνατος τῆς ψυχῆς. Τὸ ποίημα ἔχει τὴν δύναμή του στὴν πυκνὴ μορφὴ μὲ τὴν ὁποία ἔγινε γνωστὸ, ἐπειδὴ

μέσα σὲ λίγες λέξεις ἀπλώνει τὴν ἀπόλυτη νύχτα, κοσμικῶν διαστάσεων
βάρος τῆς ἐσωτερικῆς ἀπώλειας.

Ἀναζητῶντας τὴν Φράνυ καὶ τὸν Ζοῦι

ΑΠΡΟΣΔΟΚΗΤΑ δῶρα ἔχω πάντα στὴ βιβλιοθήκη μου, ὅπως πρὶν ἀπὸ λίγες μέρες, ὅταν χάρισα τὸ διήγημα τοῦ Σάλιντζερ, *Φράνυ καὶ Ζοῦι*. Τὴν ἐπομένη στὸ διαδίκτυο γιὰ νὰ παραγγεῖλω νέο ἀντίτυπο, τί ἀνακαλύπτω; Ἡ μετάφραση τοῦ Ἀλάτση ἔχει καταργηθεῖ καὶ στὴ θέση της κυκλοφορεῖ μία τοῦ Αὐγουστου Κορτώ. Τὸν Κορτῶ γνωρίζω ἀπὸ ἄλλοῦ. Τὰ διηγήματα “*Ψηλὰ σηκῶστε τὴ σκεπή, μαστόροι,*” καὶ “*Σέυμουρ, εἰσαγωγή,*” (ἐκδ. Γράμματα, μτφρ. Βελέντζα), ὁ μεταφραστὴς τοῦ Καστανιώτη διαστρέφει ὡς ἐξῆς: “*Ψηλὴ σηκῶστε στέγη, ξυλουργοί,*” καὶ “*Σίμουρ, συστατικὰ στοιχεῖα.*” Προφανῶς δὲν ἐνόηλε ἡ κακοφωνία τῶν γειτνιαζόντων *στε* (σηκῶστε στέγη), καὶ νὰ ἦταν ἡ μόνη ζημιὰ! Οἱ ξυλουργοὶ στὴν Ἑλλάδα τοῦ 21ου αἰῶνα παραπέμπουν σὲ εἰδίκευση ποῦ σπανίως ἀφορᾷ ὀλόκληρο τὸ σπίτι. Ἐμπνευσμένα ὁ Σεραφεῖμ Βελέντζας ἀποδίδει τοὺς carpenters ὡς *μαστόρους*.

Ὁ Κορτῶ δύσκολα θὰ ἔκανε μεγαλύτερο κακὸ στὸν ἴδιο τὸν τίτλο, ὅπου καταργεῖ ἐπίσης τὸ ἄρθρο τῆς στέγης (ψηλὴ σηκῶστε στέγη). Τὸ πρωτότυπο περιέχει ἄρθρο (raise high the roof beam) ἀποκρινόμενο στὴ Σαπφώ: *ἦφοι δὴ τὸ μέλαθρον ἀέρρετε*. Θαυμάσια ὁ Βελέντζας μεταφράζει *Ψηλὰ σηκῶστε τὴ σκεπή, μαστόροι*. Ἡ παρουσία τοῦ ἄρθρου εἶναι ἀπαραίτητη, ἐφόσον δηλώνει ὅτι σκεπὴ ἤδη ὑπάρχει καὶ χρειάζεται υἶψος, ἀναφέρεται στὴν συγκεκριμένη ψυχὴ, ἡ ὁποία ἐν ἀναμονῇ τοῦ Νυμφίου δὲν οἰκοδομεῖται αἶφνης ἐκ τοῦ μηδενὸς ἀλλὰ μεταμορφώνεται: παιδαγωγεῖται, ἀσκειῖται, ὁμορφαίνει, μεγαλώνει καὶ ὑψώνεται. Κι ἔπειτα ἡ ἀπόδοση τοῦ introduction στὸ διήγημα τοῦ Σέυμουρ ὡς ‘*συστατικῶν στοιχείων,*’ δὲν περιέχει τίποτα πειστικό.

Ὅμως ἡ ἀμείλικτη πραγματικότητα ποῦ μὲ ἐνδιέφερε τώρα ἦταν ἄλλη. Βρισκόμουν αἶφνης χωρὶς τὴν Φράνυ καὶ τὸν Ζοῦι! Ἡ ἀνάμνηση ἀπὸ τὸ βαθυκόκκινο ἐξώφυλλο τῶν ἐκδόσεων τοῦ Ἐπίκουρου ὀλοκλήρωνε τὸ

αδιέξοδο, αφού δὲν γίνεται νὰ συγκριθεῖ μὲ τὴν ἐξυπνακίστικη μοντερνιά τοῦ Καστανιώτη. Μιὰ καλὴ λύση θὰ ἦταν νὰ ζητήσω τὸ ἀντίτυπο ἀπὸ τὴν φίλη μου γιὰ νὰ βγάλω φωτοτυπίες. Τὸ ἔχω κάνει καὶ ἄλλοτε, ἔχοντας πρῶτα ἐξαντλήσει τὶς ἐλπίδες ἀνεύρεσης, δηλαδὴ τὰ παλαιοβιβλιοπωλεῖα, ὅπου τώρα τὸ θαῦμα συνέβη, παρήγγειλα τὴν καλὴ ἔκδοση, καὶ μαζὶ τὴν ἄλλη τοῦ Καστανιώτη γιὰ νὰ συγκρίνω. Στὸ γραφεῖο μου πιά τὰ δύο βιβλία, καὶ μιὰ πρώτη ἀνάγνωση ὁλοκληρώθηκε, ἀπ' ὅπου προκύπτει ἡ ἀκόλουθη σταθερὴ διαφορά, ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ Ἀλάτση ἔχει πιὸ φυσικὸ λόγο καὶ ταιριαστὸ μὲ τὶς ἡλικίες τῶν πρωταγωνιστῶν, σέβεται περισσότερο τὸ αἶσθημα τῶν Ἑλληνικῶν ἐπίσης, καὶ συνήθως παραμένει ἐγγύτερα στὸ πρωτότυπο ἐν συγκρίσει μὲ τὸν Κορτώ.

Γιὰ παράδειγμα στὴ σ. 22/22/29,³² τὴν ἔκφραση τοῦ πρωτότυπου *unqualified disaffection* ὁ Κορτώ ἀποδίδει ἀκατανόητα ὡς “αναρμόδια ἀπαρέσκεια” καὶ σωστὰ ὁ Ἀλάτσης ὡς “ἀνεπιφύλαχτη ἀντιπάθεια,” ἀποφεύγοντας ἐπίσης τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀποστροφή, πὺ ἀν καὶ τυπικὰ θὰ ἔστεκε, ἐδῶ δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα. “Ὅμως οἱ ἀκατανόητες ἐπιλογές κάθε ἄλλο παρὰ σπανίζουν στὴ μετάφραση τοῦ Κορτώ, ὅπως στὴν σ. 24/24/32, ὅπου ἡ Φράνυ φορτώνεται μιὰ ἀπορία περὶ χταποδιοῦ ἄσχετη μὲ τὸ πρωτότυπο: “Θέλω νὰ πω, καὶ σαλιγκάρια καὶ χταπόδι πάρε ἅμα θες. Χταπόδι ἢ οκταπόδι;” Στὸ πρωτότυπο: “I mean, take snails and octopuses and things. Octopi.” Ἀπλὰ καὶ ὠραῖα ὁ Ἀλάτσης διατηρεῖ τὴν πολυσημία ἢ ἀπροσδιοριστία πὺ θέλησε ὁ Σάλιντζερ: “Θέλω νὰ πῶ, πάρε σαλιγκάρια καὶ χταπόδια καὶ πράματα. Ὀκτάποδες.”

Ὅχι πὺς ἡ ἔκδοση τοῦ Ἐπίκουρου εἶναι ἐλεύθερη ἀπὸ κάθε πρόβλημα. Γιὰ παράδειγμα στὴν σ. 29/29/38, λείπει ὁλόκληρη φράση, καὶ ὄχι ἡ πιὸ ἀσήμαντη (*I'm sick of it. I'm sick of not having the courage to be an absolute nobody*), ὑπαρκτὴ στὸν Κορτώ, ὁ ὁποῖος κατορθώνει, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, νὰ τὴν καταστρέψει μεταφράζοντας τὸ absolute nobody

³² Ὁ πρῶτος ἀριθμὸς παραπέμπει στὸ πρωτότυπο, Penguin books 1964, ὁ δεύτερος στὴν ἔκδοση Ἐπίκουρου, μτφρ. Ἀλάτση, 1983, καὶ ὁ τρίτος στὴν ἔκδοση Καστανιώτη, μτφρ. Κορτώ, 2011.

Στὸ πρωτότυπο τὸ ἐπίρρημα δὲν ἀντιτίθεται στὴν τυχειότητα ἀλλὰ δείχνει τὸ μέγεθος τῆς ὁμοιότητας.

Δὲν θὰ ἐπεκταθῶ σὲ περισσότερα, ἄφθονα τὰ παραδείγματα, ἀλλὰ πιστεύω ὅτι ἔγινε φανερὸ πὼς ἡ ἔκδοση Ἐπίκουρου, μὲ ὅλα τὰ προβλήματα τῆς, ὑπερέχει μὲ διαφορὰ ἀπὸ τοῦ Καστανιώτη. Ἡ ἀνακάλυψή τῆς δῶρο γιὰ τὸ νέο ἔτος, τὸ δὲ ζήτημα συνέβαλε νὰ προσέξω ἄλλη μιὰ φορά πόσο σημαντικὴ τέχνη εἶναι ἡ μετάφραση καὶ πόσο χρειάζεται νὰ ἐλέγχουμε τί διαβάζουμε. Ἄγνοῶ ἂν ὁ Καστανιώτης πῆρε ἀποκλειστικὰ δικαιώματα, κι ἐλπίζω πὼς ὄχι, ὥστε νὰ ὑπάρχει δυνατότητα νὰ ἀπαλλαγῶμε ἀπὸ τὴν κακοτεχνία τοῦ Κορτὼ μὲ τὴν ἐπανεκδοση, ἔστω καὶ χωρὶς διορθώσεις!, τῆς μετάφρασης τοῦ Ἀλάτση. Μέχρι νὰ συμβεῖ αὐτό, ὁ ἐνδιαφερόμενος ἄς γυρίσει τὰ παλαιοβιβλιοπωλεῖα, κι ἔπειτα ἄς θυμηθεῖ νὰ πάρει τὸ μολυβάκι του γιὰ νὰ προσθέσει ἐκείνη τὴ φράση στὴν σ. 29: I'm ashamed of it. I'm sick of it. I'm sick of not having the courage to be an absolute nobody. I'm sick of myself and everybody else that wants to make some kind of a splash. Ντρέπομαι γι' αὐτό. Νοιώθω ἀηδία γι' αὐτό. Μ' ἀηδιάζει πὺ δὲν ἔχω τὸ κουράγιο νὰ εἶμαι ἓνα ἀπόλυτο τίποτα. Ἀηδιάζω μὲ τὸν ἑαυτό μου καὶ μὲ καθένα πὺ λαχταράει νὰ κάνει κάποιου εἶδους πάταγο.

Ἐξοχή τοῦ Σιμπέλιους

ΤΑ ΚΟΝΣΕΡΤΑ γιὰ πιάνο τοῦ Μότσαρτ, οἱ σονάτες γιὰ πιάνο καὶ τὰ κουαρτέτα τοῦ Μπετόβεν, οἱ σονάτες καὶ παρτίτες γιὰ βιολί, οἱ σουίτες γιὰ τσέλο, καὶ ἡ μουσικὴ προσφορά τοῦ Μπάχ, τὰ τραγούδια τοῦ Σοῦμπερτ, καὶ οἱ Συμφωνίες τοῦ Σιμπέλιους ἀποτελοῦν γιὰ μένα τὴν ἀνθολογία τῶν ἀνθολογιῶν. Θὰ προτιμοῦσα πάντως νὰ μὴν χάσω οὔτε τὶς Συμφωνίες καὶ τὰ κονσέρτα γιὰ πιάνο τοῦ Μπετόβεν, τοῦ Μπράμς καὶ τοῦ Σοῦμαν, τὶς καντάτες καὶ τὴν τέχνη τῆς φούγκας τοῦ Μπάχ, τὰ κονσέρτα γιὰ πιάνο τοῦ Σοπέν, τὰ ‘πνευματικά’ κονσέρτα τοῦ Στύτς, καὶ τὶς Συμφωνίες τοῦ Μπροῦκνερ ποὺ εἶναι σὰν ἓνα μεγάλο ποτάμι χωρὶς ἐκβολές.

Ἀκόμη καὶ τὸ τέλος τῆς 1ης Συμφωνίας, μὲ τὴν δραματικὴ ὑπερβολή, καὶ ἡ πιὸ ‘σκοτεινὴ’ 4η, ἔργο ποὺ ὁ Σιμπέλιους ἐκτιμοῦσε ιδιαίτερα, γιὰ τὸ ὅποιο ἔλεγε ὅτι δὲν θὰ προσέθετε καὶ δὲν θὰ ἀφαιροῦσε οὔτε μία νότα, ἀδυνατοῦν νὰ ἀποφύγουν τὴν ἀέρινη μεγαλοπρέπεια, τὴν λεπτότητα, διαύγεια καὶ εὐγένεια τῆς μουσικῆς του, μιὰ ἐσωτερικὴ καλωσύνη ποὺ συχνὰ πλησιάζει ὁ Μότσαρτ, ἀλλὰ εἶναι τὸ ἴδιο ἐντυπωσιακὴ σὲ ὀρισμένα μέρη τοῦ Μπετόβεν. Χάρη στὸ συγκεκριμένο ἰδίωμα ὁ κύκλος τῶν Συμφωνιῶν αὐτῶν μοῦ εἶναι ἀπαραίτητος.

Ὁ Πλάτων γνώριζε γιὰ τὴν ποίηση ὅτι δὲν σημαίνει τὴν ἀρμονία μιᾶς ἄφογης πειθαρχίας, ἀλλὰ δῶρο. Τὸ ἔκανε ἀπτό ἀπὸ μιὰ πλευρὰ ὁ Σιμπέλιους μὲ τριάντα χρόνια συνθετικῆς ἀπραξίας καὶ (ὄ,τι προσπάθησε νὰ δημιουργήσῃ ἀπὸ) μιὰ 8η Συμφωνία, ποὺ κάποια στιγμή πέταξε στὴ φωτιὰ τῆς Ἄινολα, χωρὶς νὰ μπορέσουν νὰ τὸν βοηθήσουν οὔτε ἡ ἐκπαίδευσή του οὔτε ἡ πείρα τόσων σπουδαίων ἔργων ποὺ προηγήθηκαν, οὔτε κἂν ἡ μεγαλοφυΐα του. Φοβόταν ὅτι θὰ ξεπεραστεῖ, ἀλλὰ ὄχι ἀπὸ κενοδοξία. Νόμιζε πὼς ἡ ἐμφάνιση ἱκανῶν ἀνταγωνιστῶν θὰ ζημίωνε τὰ οἰκονομικά του, ποὺ σπανιότατα ὑπῆρξαν κάτι ἄλλο ἀπὸ ἐστία ἀνησυχίας καὶ ταλαιπωρίας:

“εἶμαι φτωχός, τόσο φτωχός πού ἀναγκάζομαι νά γράφω μικρά κομμάτια”, ἐξομολογεῖτο σέ ἡλικία 50 ἐτῶν, διάσημος ἤδη. Εἶχε ὅμως ἐπίγνωση καί τῆς ἄλλης πενίας, ἐκείνης πού ἀγνοοῦν οἱ περισσότεροι μολονότι κανεῖς δὲν τὴν ἀπέφυγε: “τὸ adagio τῆς 5ης Συμφωνίας μου;” ρώταγε δείχνοντας ποιὰ σημασία εἶχε γιὰ τὸν ἴδιο, “ὅτι σέ μένα, στὸ φτωχαδάκι πού εἶμαι, δίνονται στιγμὲς τέτοιου πλούτου!” Καί ἀναλογιζόταν τὰ προσωπικά λάθη ὡς ἐνδείξεις ὅτι ἡ ἀρχὴ τοῦ ἔργου δὲν δεσμεύεται ἀπὸ τὸν μόχθο τοῦ δημιουργοῦ: “παράξενο ὅτι δὲν εἶμαι τελείως ἀχρηστος, ἀφοῦ ἔχω κά-νει τόσο πολλὰ στὴ ζωὴ μου πού εἶναι ἀκριβῶς ἀντίθετα ἀπ’ ὅσα ἔπρεπε νά κάνω”.

Μιὰ συγκεκριμένη ἐξωτερικὴ συνθήκη ἔχει ἰδιαίτερη ἰσχύ, ἐνθαρρύνει, ἐπιβραδύνει ἢ ἀκόμα καί ἀναστέλλει τὴν γονιμότητα, ὅπως διαπίστωνε ὁ Σιμπέλιους. Κοινὸ καί δημιουργὸς ὑπάρχουν μαζί ἢ δὲν ὑπάρχουν καθόλου: “τὸ γόητρό μου ἐδῶ πρὸς τὸ παρὸν εἶναι στὸν πάτο, ἀδύνατο νά ἐργαστῶ”, ἔγραφε τὸ 1927. Μολονότι ἀντιμετώπιζε τὴν μικρονοϊκὴ κριτικὴ ὅσων τὸν θεώρησαν παρωχημένο ἐν ὄψει τῶν σειραῖστων καί ἄλλων ‘πρωτοπόρων’ (“τὸ ἔργο τοῦ Σιμπέλιους στερεῖται ἐκ θεμελίων κάθε καλῆς ποιότητος”, θὰ ἔγραφε ὁ ‘πολύς’ Ἀντόρνο), δέχθηκε ἐπίσης μιὰ οἰκειότητα καί προσδοκία πού μεγαλώνει τὴν εὐθύνη. Χωρὶς βούληση νά ἀποκριθεῖ στὶς ἀπαιτήσεις πού εἶχε τὸ κοινὸ του, ἴσως τοῦ ἀπέμενε ἀκόμα μικρότερη διάθεση γιὰ τὴν σύνθεση καί τῆς 8ης. “Ἡ πάλι μπορεῖ ἢ 8η νά ἦταν μόνο μιὰ ἀφορμὴ γιὰ νά παραμένει ἀπασχολημένος χωρὶς νά ἀσχολεῖται, τίποτα παραπάνω ἀπὸ μιὰ δικαιολογία, ἓνας τρόπος νά μὴν γράφει.

Μὲ ἐκπλήσσει ὅτι πολλοὶ μαέστροι ἀποφασίζουν νά χωρίσουν τεχνητὰ τὴν 7η σὲ τέσσερα μέρη, ὥστε νά θυμίζει περισσότερο Συμφωνία, παραπέμποντας στὴν παραδοσιακὴ διαίρεση πού συνήθως ἀκολούθησε καί ὁ Σιμπέλιους στὶς πρῶτες ἔξι. “Ὅμως ἡ 7η ἔχει ἓνα καί μοναδικὸ μέρος, τοῦ ὁποίου οἱ ἐσωτερικὲς διαφορὲς δὲν ἐπιτρέπουν ἔννοιες τέτοιας διαίρεσης. Ἀνάλογες διαφορὲς θὰ βρεῖ κανεῖς στὰ περισσότερα μέρη τῶν ἄλλων Συμφωνιῶν, πού ἂν ὑπολογίζονταν ἔτσι θὰ ἔπρεπε νά μιλάμε γιὰ 27 Συμφωνίες! Τὴν 7η ἀκούω σὰν τελευταῖο μέρος τοῦ συνόλου καί κάθε Συμφωνίας ξεχωριστά, σὰν ἓνα καθολικὸ ἐπίλογο. Μοῦ θυμίζει τὴν παρατήρηση

τοῦ Ἑλιστ, ὅτι κανονικά πρέπει νὰ ἀρχίζει κανεὶς μὲ τὶς φράσεις τοῦ τέλους. Ἡ 7η εἶναι τμημα-σπόρος, ἐνεργεῖ πρώτα στὴν ἀφάνεια ἕως ὅτου ἀναδυθεῖ καὶ σφραγίσει μιὰ διαδρομὴ ποὺ ἔχει τὸ τέλος τῆς σὲ κάθε Συμφωνία, διαδρομὴ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ ὀλοκληρωμένη, ἐπομένως διαρκῶς ἀνοιχτή, διαρκῶς δυναμικὴ ἀλλὰ χωρὶς νὰ ὑποφέρει ἀπὸ στέρηση! Γι' αὐτὸ ἡ συνολικὴ εἰκόνα τῶν Συμφωνιῶν εἶναι εἰκόνα περίσσειας.

Ἡ 7η εἶναι ἡ Συμφωνία ποὺ ἐπέλεξα γιὰ νὰ συγκρίνω ὀρισμένες ἐκδόσεις, ἂν καὶ ἔχω μιὰ ἰδιαίτερη σχέση μὲ τὴν 5η καὶ τὴν 2η, τὴν “ἐξομολόγηση τῆς ψυχῆς”, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Σιμπέλιους. Οὕτως ἢ ἄλλως ἡ ἀντίληψη ἀνανεώνεται μέσα ἀπὸ διαφορὲς ἐκδόσεων, δηλαδὴ δὲν θὰ συμβούλευα νὰ κρατηθοῦν μόνο τρεῖς τέσσερες καὶ οἱ ὑπόλοιπες νὰ ἀγνοηθοῦν. Προσπερνώντας ἀναγκαστικὰ ὅσες δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ, προτείνω ἐδῶ μιὰ κλεφτὴ ματιὰ σὲ 19 ἐρμηνεῖες, ἐκεῖνες τῶν Ashkenazy, Barbirolli, Berglund, Bernstein, Collins, Gibson, Jarvi, Maazel, Rattle, Rozhdestvensky, Sakari, Sanderling, Segerstam, Vanska καὶ Volmer, σὲ δύο τοῦ Davis καὶ ἀκόμα σὲ δύο τοῦ Karajan.

Ὁ Ashkenazy (Philharmonia Orchestra τοῦ Λονδίνου) ξαφνιάζει εὐχάριστα, δὲν ἔχω συνηθίσει νὰ τὸν βλέπω σὲ τέτοια φόρμα. Ἄν καὶ ἥπιος μέχρι πλαδαρότητας καμμιά φορά, εἶναι ἰσορροπημένος, ἔχει ἀποψη, καὶ ἀναδεικνύει τὶς φράσεις μὲ τέμπο ἀργὸ ἀλλὰ ὄχι ἔξω ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῶν Συμφωνιῶν.

Ὁ Barbirolli (Ὁρχήστρα Hallé) εἶναι ὀρμητικὸς, κάπως τραχύς, στὸ ὁποῖο συντελεῖ καὶ ἡ ἠχογράφηση, ἀλλὰ ὅπως συνήθως στὶς ἐρμηνεῖες του κυριαρχεῖ ἡ καθαρὸτητα τῶν φράσεων καὶ ἡ ποικιλία τονισμῶν, ποιότητες γιὰ τὶς ὁποῖες πάντα τὸν συμβουλεύομαι.

Ὁ Berglund (Φιλαρμονικὴ τοῦ Ἑλσίνκι) εἶναι ἰσορροπημένος ἀλλὰ καὶ διστακτικὸς, καταλήγοντας νὰ ὑπονομεύει τὸ στοιχεῖο τῆς ροϊκότητος ποὺ εἶναι ἀπολύτως κρίσιμο στὴν ἐρμηνεία τῶν ἔργων αὐτῶν.

Ὁ Bernstein (Φιλαρμονικὴ τῆς Νέας Ἰόρκης) ἔχει ἰκανὴ δύναμη καὶ ἀκρίβεια, ἀλλὰ μειονεκτεῖ σὲ μουσικότητα καὶ ἐρμηνεύει ἀποστασιοποιημένα, σὰν νὰ μὴν ἀπολαμβάνει.

Ὁ Anthony Collins (Συμφωνικὴ τοῦ Λονδίνου) εἶναι ἥπιος, λίγο βιαστικὸς, κάποτε ἄτσαλος, καὶ συχνὰ γίνεται ἀδιάφορος.

Με τὸν Colin Davis (Συμφωνική τοῦ Λονδίνου) ἀκούω τὸν Σιμπέλιους πρὶν ἀποκτήσω ἄλλες ἐκδόσεις καὶ εἶμαι ἀρκετὰ δεμένος μὲ τις ἐρμηνεῖς του, μολοντί συγκρίνοντας δὲν μπορῶ νὰ πῶ ὅτι δὲν ὑπάρχουν καλύτερες. Καὶ στὶς δύο ἐκδοχὲς ποὺ προτείνει, εἶναι ἄλλοτε ἔντονος καὶ ἄλλοτε ἄνευρος, πάντα ὅμως προσεκτικὸς καὶ ἀκριβής, ἰσορροπημένος σὲ ταχύτητες καὶ μουσικὸς.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ Alexander Gibson (Βασιλικὴ Ἐθνικὴ Ὀρχήστρα τῆς Σκωτίας) ἔχει καλὲς ἐμφάσεις ποὺ δὲν ξενίζουν, ἀλλὰ καὶ βιασύνη καὶ μουτζουρώματα.

Ὁ Jarvi (Gothenburg Symphony Orchestra) ἀρκετὰ ἔντονος, ἔχει καλὴ ἄρθρωση, μουσικότητα καὶ ἰσορροπία. Ἀπὸ τις ἐρμηνεῖς ποὺ δὲν ἐπιτρέπεται κανεὶς νὰ παραμελεῖ.

Δύο ἐκδόσεις γνωρίζω ἀπὸ τὸν Karajan, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρώτη ὑστερεῖ κάπως σὲ ἠχογράφηση, χωρὶς πλεονεκτήματα ἄλλοῦ. Ἡ δεύτερη (Φιλαρμονικὴ τοῦ Βερολίνου, 1968) δὲν ἔχει πολὺ καλύτερη ἠχογράφηση, ἀλλὰ εἶναι πιὸ μουσικὴ, ἂν καὶ δὲν ἀποφεύγει τις συνήθειες στὸν Κάραγιαν μουτζοῦρες. Πάντως εἶναι ἀπὸ τις ξεχωριστὲς ἐρμηνεῖς τοῦ κύκλου, ποὺ ἀξίζει κανεὶς νὰ ἀκούσει.

Ὁ Maazel (Συμφωνικὴ τοῦ Pittsburg) εἶναι ἐντυπωσιακὰ ἀργὸς καὶ μᾶλλον ἀδικοιολόγητα, χωρὶς τὴν στοχαστικότητα τοῦ Celibidache, εἶναι συχνὰ πλαδαρὸς ἢ ἀκόμα καὶ ἀμήχανος.

Ὁ Rattle (Συμφωνικὴ τοῦ Birmingham) δίνει ἄνευρη ἐρμηνεία ποὺ τείνει νὰ γίνεταί ἀνιαρὴ, ἐνῶ συχνὰ ὑποφέρει καὶ ἀπὸ σύγχυση.

Ὁ Rozhdestvensky (Συμφωνικὴ τῆς Ραδιοφωνίας τῆς Μόσχας) ἔχει πολὺ καλὴ ἄρθρωση καὶ μουσικότητα, διαύγεια, συνοχή, γεμάτες φράσεις, ὅμως τείνει νὰ γίνεταί ἀταίριαστα ἐπικός.

Ὁ Petri Sakari (Συμφωνικὴ τῆς Ἰσλανδίας) εἶναι μουσικὸς, ζεστός, μὲ καλὴ ἄρθρωση καὶ ταιριαστὸ τέμπο. Δυστυχῶς συχνὰ γίνεταί ἀδιάφορος.

Ὁ Sanderling (Συμφωνικὴ τοῦ Βερολίνου) εἶναι ἥπιος ἀλλὰ καὶ μουτζουρώνει, συνήθως παραμένει μουσικὸς, συχνὰ διστάζει σὰν νὰ μὴν ἔχει ἀποφασίσει πῶς θὰ ἐρμηνεύσει.

Ὁ Segerstam (Φιλαρμονικὴ τοῦ Ἐλσίνκι) εἶναι μουσικὸς καὶ ἰσορροπημένος, ἔχοντας κερδίσει μεγάλη οἰκειότητα μὲ τὰ ἔργα αὐτά. Ἀπὸ τις

καλύτερες ἐρμηνεῖες μαζί με τις δύο ἐπόμενες, τοῦ Osmo Vanska (Συμφωνική τοῦ Lahti), καί τοῦ Ἑσθονοῦ Arvo Volmer (Adelaide Symphony Orchestra).

Οἱ τρεῖς τελευταῖες βρίσκονται κοντά ἢ μία στήν ἄλλη καί εἶναι κορυφαῖες. Ἄν ἔπρεπε νά ξεχωρίσω ὅπωςδήποτε μία, θά ἐπέλεγα ἴσως τοῦ Βόλμερ, γιά τίς τολμηρῆς ἐμφάσεις, τὰ μουσικότητα πνευστά, πάνω ἀπ' ὅλα γιά τήν δυνατότητά του νά ἐρμηνεύει με τήν ἀκριβῶς κατάλληλη διάρκεια καί δυναμική ὀρισμένα σημεῖα πού ἄλλοι παρουσιάζουν σάν φλύαρα ἐνῶ καθόλου δέν εἶναι.

Ἰπάρχει φλυαρία τῶν κριτηρίων τῆς σύνθεσης καί φλυαρία πού βρίσκεται πέρα ἀπό αὐτά. Ἀπό τήν πρώτη ὑποφέρει ὁ ἀνώριμος συνθέτης, ἡ δεύτερη ἀνήκει στά ὄρια καθενός καί εἶναι ἀναπόφευκτη, ἀλλά καί σάν ἀνύπαρκτη ὅταν πρόκειται γιά μεγάλα μεγέθη — βασανίζει τόν δημιουργό ἐνῶ στούς ἄλλους δέν γίνεται κἄν ὀρατή. Γράφοντας με τήν ψυχή του, φυσικά ὁ Σιμπέλιους εἶχε ἐπίγνωση πόσο ἐχθρεύεται ἡ φλυαρία τὸ ἔργο τέχνης. “Ποτέ μὴν γράφεις μία νότα πού δέν εἶναι ἀναγκαία. Κάθε νότα πρέπει νά ζεῖ.” Σκοπὸς τῆς σύνθεσης εἶναι ἡ σύμπτωση με τήν πραγματική ἀρχή, με τήν πρώτη Ἰδέα, “σάν ὁ Θεὸς Πατέρας νά εἶχε ρίξει στή γῆ κομμάτια ἐνός μωσαϊκοῦ ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν οὐρανῶν ζητῶντας μου νά βρῶ καί νά φτιάξω τὸ σχέδιο.”

Τὸ διδάγμα αὐτὸ μπορεῖ νά ἐξηγηθεῖ καλὰ σὲ ὅποιοιδήποτε, ὅμως — κι ἂν ἔστω γίνεῖ ἀποδεκτὸ καί ὄχι μόνο ἀντιληπτὸ — γιά νά ἐφαρμοστεῖ χρειάζεται πάνω ἀπ' ὅλα νά ἔχεις κάτι νά πεῖς, κι αὐτὸ δέν διδάσκεται ὅσο κι ἂν μοχθεῖς στά σκοτάδια τῆς νύχτας, ὅπως περιέγραφε τήν δημιουργία ὁ Σιμπέλιους με ἀφορμὴ τὰ ἔργα αὐτά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ Φιλλανδικὸς λαὸς ἀντλεῖ καί σήμερα ἔμπρακτη καί μεγάλη ὑπερηφάνεια, ἐπενδύοντας στή μουσική ἐκπαίδευση κεφάλαια πού θά ζήλευαν οἱ ὑπερδυνάμεις τοῦ πλανήτη. Τὸ ἄπιαστο χάρισμα τοῦ ἡχοχρώματος καί ἀκόμα περισσότερο τῆς μελωδίας, πάνω καί ἀπὸ τήν γενική ὀργάνωση, πιὸ φανερά καί πιὸ ἀναμφίβολα ὑπερβαίνουν τίς προσωπικὲς δυνάμεις σημαίνοντας τήν ἔμπνευση, ὅταν “γιά μιὰ στιγμή ὁ Θεὸς ἀνοίγει τήν πόρτα Του καί ἡ Ὀρχήστρα Του παίζει τήν 9η Συμφωνία”. Ἡ Συμφωνία με τήν αἰθέρια ἀκριβῶς μελωδία τῆς εἰσαγωγῆς εἶχε πείσει τὸν Σιμπέλιους γιά τήν ἔμπνευση ὡς προέλευση τοῦ ἔργου τέχνης.

Ὁ Σιμπέλιους δὲν ὑποτιμοῦσε τὴν δυνατότητα τῆς προσθήκης νὰ ὀδηγεῖ σὲ παραμόρφωση, καὶ σταμάτησε νὰ γράφει ὅταν ἐνοιωθε τὸν κίνδυνο. Τὰ 30 ὀλόκληρα χρόνια σιωπῆς εἶναι ἔξοχα ὅσο τὰ προηγούμενα ἐπειδὴ συμβάλλουν στὴν ἴδια προοπτική, ἀνήκουν στὸ ἔργο, σὰν ἓνα πρωταρχικὸ τίμημα ποὺ καταβλήθηκε ἀναδρομικά. Ὅ,τι γιὰ ἄλλους εἶναι προετοιμασία, σιωπὴ ποὺ προηγεῖται, ‘προκαταβολικὴ’ προστασία ἢ κυοφορία, αὐτὸ γιὰ τὸν Σιμπέλιους ἦταν αὐτοσυγκράτηση καὶ ὑποταγὴ στοὺς ὄρους τοῦ συντελεσμένου. Τὸ γεγονός ὅτι δὲν παρέδωσε ἄλλη Συμφωνία, καὶ ποτὲ καμμία μὲ στίχους, ὅπως ἀπαιτοῦσε τὸ πρότυπο τοῦ Μπετόβεν, ἀπὸ μόνου του εἶναι θετικὴ πράξη καὶ σύνθεση, δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν στειρότητα, ἀν καὶ ἀσφαλῶς δηλώνει τὴν ἀπουσία ἐμπνευσης.

Ἡ πραγματικότητα τοῦ ἔργου ὡς ζωντανῆς ὑπαρξῆς ποὺ θέτει ὅρια στὸν δημιουργό της, ἦταν βέβαιη καὶ ἰσχυρὴ ἐντὸς του. Ἡ δῆλωσή του δὲν ἔχει προγραμματικὲς ἀφορμές, εἶναι μιὰ ἀνάμνηση καὶ μαζὶ συμβουλή, προέρχεται ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς σιωπῆς — χωρὶς κοινὸ δὲν ὑπάρχει δημιουργός, ἀλλὰ ὁ δημιουργὸς δὲν ἄγεται καὶ φέρεται ἀπὸ τὸ κοινὸ του: “τὸ πλαίσιο μιᾶς Συμφωνίας πρέπει νὰ εἶναι τόσο ἰσχυρὸ ὥστε νὰ σὲ ἀναγκάζει νὰ τὸ ἀκολουθήσεις ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ περιβάλλον καὶ τὶς περιστάσεις: εἶναι μιὰ ἠθικὴ ἀναγκαιότητα. [...] Ἡ Συμφωνία πρέπει πάντα νὰ ἔχει τὴν ἀναγκαιότητά της ἐσωτερικῆ, νὰ εἶναι ἐσωτερικὰ ἀναπόφευκτη.”

Πιὸ μέθυσος ἀπ’ τὸν Παπαδιαμάντη κι ἐρωτευμένος ὡς τὸ τέλος, δὲν πτοήθηκε ἀπὸ τὴν παράδοξη ἀντιστροφή, κι ἄς μὴν τοῦ ἄρεσε ἡ σιωπὴ τοῦ τέλους, δὲν τοῦ κόστισε ὑπερβολικά, κυρίως ἐπειδὴ δὲν ἦταν ἐστέτ. Εἶχε ἄλλη φύση καὶ ἀνάλογο αἶτημα. “Ἐγὼ εἶμαι σὰν ἓνα γυάλινο πρῖσμα, ὅλα ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ φῶς ποὺ μέσα του λάμπω”, ἔγραφε στὴν Ἄινο, ὁ γάμος του μὲ τὴν ὁποία θὰ διακοῦσε 65 χρόνια. “Ἐσὺ εἶσαι ἓνα διαμάντι, λάμπεις ἀκόμα καὶ στὸ σκοτάδι [...] Νὰ θυμᾶσαι, δὲν πρέπει νὰ πεθάνεις ὅσο ἀκόμα εἶμαι ζωντανός, καὶ δὲν θὰ τὸ κάνεις, τὸ γνωρίζω”. Ἡ Ἄινο πέθανε δώδεκα χρόνια μετὰ τὸν Σιμπέλιους, τὸ 1969.

Κάνε ὅ,τι θέλεις

ΟΙ ΣΧΟΛΑΣΤΙΚΟΙ ἐπέμεναν στή διαφορὰ βούλησης καὶ νόησης ὡς δυνάμεων μὲ τίς ὁποῖες ἡ ψυχὴ ἐκδηλώνεται, σχετίζεται καὶ τελειοποιεῖται. Ἡ βούληση ἀφορᾷ τὰ ἔργα καὶ τὸ εἶναι διατρέχοντας ὅλο τὸ ἀγαθὸ γιὰ νὰ ἀπλωθεῖ στὸν θεῖο ἔρωτα. Ἡ νόηση συναντᾷ τὴν θεία νόηση καθ' ἑαυτὴν. Δὲν ὑποτιμᾶται μία δύναμη ἔναντι ἄλλης ὅμως ἡ ἱεράρχηση ἔχει παιδαγωγικὲς καὶ πολιτισμικὲς συνέπειες, κι ἔτσι δύο μεγάλες μοναστικὲς παραδόσεις τὴν ἀνέδειξαν σὲ κεντρικὸ στοιχεῖο τῆς ταυτότητάς τους, οἱ Φραγκισκανοὶ προτάσσοντας τὴν βούληση καὶ οἱ Δομηνικανοὶ τὴν νόηση. Ἡ Ὁρθοδοξία δὲν ἀσχολήθηκε τόσο μὲ τὴ διαφορὰ ὅσο μὲ τὴν συνεργασία τους, προτάσσοντας ὅμως τὴν νόηση.

Ἡ ἀνθρώπινη φύση ἔρχεται στὴ γνησιότητά της, εἰδοποιεῖ ὁ Σωφρόνιος Σαχάρωφ, ὅταν ὁ νοῦς ἀντλεῖ ἄμεσα ἀπὸ τὸν Θεὸ τὴν οὐσία τῶν νοήσεων του. Στοιχειώδης ἐνότητα διαρκεῖ ἀδιάκοπα, ἀλλιῶς δὲν ζεῖ ὁ ἄνθρωπος οὔτε κἂν μὲ κατώτερους τρόπους, ὅμως κάθε ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐνότητα συνιστᾷ ὑπαρξιακὴ ἀστοχία, ὅ,τι ὁ Πλάτων περιέγραφε χρησιμοποιοῦντας τὴν μεταφορὰ τῆς πτώσης τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοὺς οὐρανοὺς στὸ χῶμα. Ἄν “ἡ ζωντανὴ πίστη γίνεται αἰσθητὴ ὡς ἐσωτερικὴ ἔμπνευση, ὡς παρουσία τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ μέσα μας”, ὅταν ἀκόμα καὶ ἡ ἀπλὴ ἀνάσα “ταυτίζεται κατὰ κάποιον τρόπο μὲ τὴν πνοὴ τοῦ Θεοῦ ποὺ φέρουμε μέσα μας”,³³ πῶς θὰ ἦταν ἀνεπαίσθητη ἡ κατάπτωση;

Ἡ σκληρότητα εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν βίωμα τῆς πτώσης, καὶ ἐκφράζεται ἐπίσης στὴν ὀργανικὴ σύσταση τοῦ ἀνθρώπου, στὸ ‘πάχος’ τῶν αἰσθήσεων καὶ τὴν διάσπασή τους, στὴ βιομέριμνα καὶ τὸν στενόχωρο ὀρίζοντα. Ὁ ἐθισμὸς στὰ βιώματα καὶ τίς λειτουργίες τῶν πτωτικῶν συνθηκῶν ἐπιτρέπει τὴν ψευδαίσθηση ὅτι δὲν ὑπάρχει κἂν πτώση ἢ ὅτι δὲν τὴν

³³ Σωφρόνιος Σαχάρωφ, *Τὸ Μυστήριο τῆς Χριστιανικῆς Ζωῆς*, σ. 126.

αίσθανόμαστε. Ἀπὸ σκληρότητα περιφρονοῦνται οἱ ἀσκητές, ὅτι ἀντὶ νὰ ‘χαίρονται’ τὴν ζωὴ τους βασανίζονται χωρὶς λόγο, ἢ, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, θαυμάζονται μὲ ἀνώφελο σεβασμό, ὅταν ἡ ἀγιότητα ἐπαινεῖται σὰν νὰ ἦταν πολυτέλεια γιὰ λίγους, ἐνῶ δὲν εἶναι παρὰ ἡ φυσικὴ κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου. “Ἄν δὲν μὲ φροντίζει ὁ Θεός, γιατί καὶ νὰ ζῶ”, ρωτᾷ ὁ Δανιήλ.³⁴

Συγκαταβατικὲς ἀποφάσεις, ἀπὸ ἐγκρίσεως τῆς αὐτοάμυνας μέχρι εὐλογίας τοῦ γάμου, ὑπηρετοῦν τὴν ποιμαντικὴ προσπάθεια τῆς Ἐκκλησίας νὰ μεγαλώνει τὸν ὀρίζοντα ὄλων ἀγαθύνοντας καὶ συγκεντρώνοντας τὴν διασκορπισμένη βούληση. Ἡ Ἐκκλησία ὑποφέρει ἀπὸ τοὺς κανόνες της, δὲν τοὺς θέλει. “Ἄς ἀναζητήσουμε ἐκεῖνον ποὺ μέσα Του ὄλα εἶναι ἀσφαλῆ γιὰ μᾶς”, λέει ὁ Αὐγουστῖνος, “ἄς ἀνακαλύψουμε ἐκεῖνον ποὺ μέσα Του ὄλα εἶναι βέβαια γιὰ μᾶς, ἄς ἀγαπήσουμε ἐκεῖνον ποὺ μέσα Του ὄλα εἶναι σωστὰ γιὰ μᾶς”.³⁵ Ὁ Πορφύριος συμβουλεύει, “*Μακριὰ ἀπ’ ὄλους κι ἀπ’ ὄλα! Νὰ δουλεύεις, νὰ προσεύχεσαι, καὶ νὰ σὲ βλέπει μονάχα ὁ Θεός*”.³⁶ Ἡ ἐπιθυμία συλλαμβάνει τὸ ἀγαθὸ στὰ πλάσματα καὶ ἐπιλέγει ἢ ἐγκαταλείπει ἐκεῖνα ἔναντι ἄλλων προχωρῶντας ἀπὸ ἀγαθὸ σὲ μεγαλύτερο ἀγαθό. Οἱ μεροληψίες περιορίζουν τὸν ἑαυτό, ὅμως ἐδῶ συμβαίνει κάτι ποὺ ἀρχικὰ μοιάζει παράδοξο.

Ὅταν ἡ ἐπιθυμία ἐκπληρωθεῖ, ὅπως δὲν γίνεται παρὰ μόνο συλλαμβάνοντας τὸ ἀγαθὸ στὴν πηγὴ του, ἔχει ὑπερβεῖ τοὺς περιορισμοὺς ποὺ ἀναγκαῖα ὑπάρχουν στὰ πλάσματα. Τὴν στιγμὴ ποὺ εἶναι ἔτοιμη νὰ ἐκταθεῖ σὲ ὅτιδήποτε ἀποκρίνεται ἢ διατίθεται στὴν κίνησή της, οὔτε κἂν χρειάζεται νὰ τὸ κάνει γιατί βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὸ ἀγαθὸ ποὺ ὑπῆρχε ἢ ἀπουσίαζε, ὥστε πράγματι ἡ νόηση εἶναι ἡ δύναμη ποὺ ἀνήκει στὴν πληρότητα τῆς σχέσης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Στὴν ἀκρότητά της ἡ νόηση περιέχει ὄλα τὰ πράγματα καὶ τὴν ἴδια τὴν ἐπιθυμία, ἡ ὁποία τότε δὲν γνωρίζει ἀπογοήτευση. Στὴν θέρμη ποὺ μὲ ὑποδέχεται, στὴν ἄβυσσο τῆς

³⁴ Δανιήλ γέρων, ἀπ. α', PG 65, 153.

³⁵ Αὐγουστῖνος, *Ἡ πολιτεία τοῦ Θεοῦ*, βιβλ. 8, κεφ. 4, PL 41, 229.

³⁶ Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, *Τὸ Μυστικὸ εἶναι ἢ Εὐχαριστία*, σ. 128.

άγνης δύναμης πού με μυεί, στο διάφανο φώς τής όμορφιάς πού με κατανοεί, δέν ζώ ένα μέσον. “Η φυγή πού αγαπάει τόν Θεό, εΐναι ή ίδια θησαυρός δικός της, περιέχοντας στον έαυτό της τήν δημιουργία όλων τών αγαθών”.³⁷

Συχνά ή πνευματική ζωή αντιμετωπίζεται σαν κάτι ιδιαιτέρως πολύπλοκο, όπου λίγο νά ξεφύγει κανείς από μιá υποτιθέμενη σωστή πορεία και ίσορροπία, αν κάνει ένα βήμα πιό μικρό ή μεγάλο ή λοξό, κινδυνεύει νά καταστραφεί! Τα πράγματα εΐναι τόσο διαφορετικά, ώστε μπορεί νά ειπωθεΐ ότι και ό Πνευματικός δέν χρειάζεται παρά μόνο σέ μικρές ήλικίες, αν καθόλου. Άς μη λησμονοΰνται και όσοι έζησαν πριν από τήν Ένανθρώπηση, όταν δέν υπήρχε ούτε καν τó όνομα του Χριστού για νά παρέχει κριτήρια όρθοπραξίας. Άραγε, ήρθαν στο φώς για νά όδηγηθοΰν στη διαφθορά; Όμως στην ίδια τήν χριστιανική περίοδο ή θρησκευτική καθοδήγηση καταργείται φυσιολογικά από μόνη της, όπως όταν ρίχνουμε τó καράβι στη θάλασσα κι αυτό ταξιδεύει με δικό του πλήρωμα. Τέτοια όδηγία προσφέρει ό Ιερός Αύγουστίνος όταν λέει *αγάπα, και κάνε ό,τι θέλεις*.

Κάνε ό,τι θέλεις, σημαίνει ότι μόνος ‘περιορισμός’ εΐναι νά μην κυριαρχεί μιá έξωτερική συμμόρφωση ή όποιαδήποτε προσποίηση. Βέβαια αυτό έν τέλει σημαίνει άπλως *κάνε ό,τι θέλεις*, έφόσον χωρίς αγάπη ή έπιλογή του πρακτέου στερεΐται νοήματος, άκόμη και τά Μυστήρια χάνουν τήν αξία τους και γίνονται άφορμές κακίας. Του Θεοΰ μη ενεργοΰντος έν ήμιν, *άμαρτία π αν τó παρ’ ήμων γινόμενον*, έλεγε ό Γρηγόριος Παλαμάς.³⁸ Αν ό Θεός εΐναι αγάπη δέν γίνεται νά τόν πλησιάζω χωρίς νά του μοιάζω. Ποΰ βρίσκεται ή άκαταληψία και δαιδαλώδης πολυπλοκότητα τής παιδείας, αν ή αγάπη από μόνη της καθοδηγεΐ σίγουρα και σωστά, ή δέ άπουσία της άδειάζει από νόημα κάθε πράξη; Άς προσεχθεΐ έπίσης ότι ό Αύγουστίνος δέν λέει καν, “αγάπα πραγματικά, και κάνε ό,τι θέλεις,”

³⁷ Γρηγόριος Νύσσης, *Εΐς τó Άσμα Άσμάτων*, τ. 6, σ. 455.

³⁸ Όμιλία 33, παραθέτει ό Γιέβτιτς, *Χριστός: Άρχή και Τέλος*, Άθήνα 1983, σ. 47.

ἀλλά ἀρκεῖται σὲ ὅ,τι διαθέτει καθέννας. Ὁ Θεὸς σᾶς ἔμαθε πῶς νὰ ἀγαπᾶτε, ἔχει πεῖ ὁ Ἀπόστολος.³⁹ Μιὰ πορεία μεσολαβεῖ, ἀτέλειες συγχωροῦνται καὶ διορθώνονται, ἡ τελειότητα ἔχει τὴν αὔξησή της. Δὲν χρειάζεται φόβος γιὰ τὰ προβλήματα. Ἔστω ἀνάμικτη μὲ ἀτέλειες, ἡ ἀγάπη δὲν παύει νὰ εἶναι τὸ μεγαλύτερο πού μπορεῖ κανεὶς στὶς συγκεκριμένες συνθήκες, ἐνῶ ἡ ἠθικολογικὴ συμμόρφωση φέρει δουλεία καὶ ὑποκρισία,⁴⁰ ὑπὸ τὸ ἀποκρουστικὸ κέλυφος μιᾶς ψευδο-ἀσφάλειας, τῆς ὑπακοῆς στὸ πρέπον, ὅταν ἐφησυχάζω ὅτι εἶμαι ἐντάξει, ὅτι εἶμαι σωστός! Ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ἐντάξει, ὁ Θεὸς εἶναι ἀγάπη, λέει ὁ Αὐγουστῖνος, ἐπομένως ἡ ψυχὴ ἄς φροντίζει νὰ θυμᾶται τὸν ζωντανὸ ἑαυτὸ της, καὶ ὅσο παραμένει στὸν δρόμο αὐτό, ὅ,τι κάνει θὰ εἶναι σωστό.

Σὲ ὅλα ὅσα κάνει κάποιος πρέπει νὰ στρέφει τὸ θέλημά του πρὸς τὸν Θεὸ καὶ κρατῶντας μόνο τὸν Θεὸ στὸν νοῦ του,^[41] νὰ προχωρεῖ χωρὶς ἀγωνία ἂν κάνει σωστὰ ἢ ἂν κάνει κάποιον λάθος. Ἄν ἓνας ζωγράφος ἔπρεπε νὰ σχεδιάσει ὅλες τὶς πινελιὲς μὲ τὴν πρώτη πινελιά, δὲν θὰ ζωγράφιζε τίποτα. Καὶ ἂν πηγαίνοντας κάπου, ἔπρεπε νὰ ρυθμίσουμε πρῶτα πῶς θὰ πατήσουμε τὸ μπροστινὸ πόδι, δὲν θὰ πηγαίναμε πουθενά. Ἀκολουθήστε λοιπὸν τὸ πρῶτο βῆμα καὶ συνεχίστε. Θὰ φτάσετε στὸ σωστὸ μέρος καὶ ὅλα εἶναι καλά.⁴²

Γιὰ νὰ παρακολουθήσει κάποιος τὸ ἰαπωνικὸ θέατρο Νὸ χρειάζεται νὰ ἀποκωδικοποιεῖ τὰ δρώμενα ἔχοντας ἀποστηθίσει τὴν σημασία διαφόρων σημείων πού συγκροτοῦν τὸ νόημα τῆς παράστασης. Νὸ εἶναι ἡ τεχνικὴ μιᾶς συμβολοτυπικῆς παραπομπῆς μὲ τὴν μεγαλύτερη δυνατὴ αὐστηρότητα, μιᾶς κωδικοποίησης πού γίνεται γιὰ νὰ σφηνωθεῖ στὴ μνήμη περίπου σὰν ξένο σῶμα, ὅσο πιὸ κωδικὴ τόσο πιὸ ἀνεξίτηλη. Γι' αὐτὸ ὁ ἀκατάρτιστος κατὰ κανόνα δυτικὸς θεατῆς ἴσως θαυμάζει τὸν ἐξωτισμὸ

³⁹ Α' Θεσ. 4, 9.

⁴⁰ Πρβλ. ὅσα γράφω στοὺς *Ἀρχαίους Ἑλληνας*, σ. 307 κ.έ.

⁴¹ Δηλαδή αὐτὸς νὰ εἶναι ὁ προορισμὸς πέρα ἀπὸ ὅλα ὅσα σκεφτόμαστε καὶ κάνουμε, καὶ μέσα σὲ ὅσα κάνουμε νὰ ὑπάρχει πάλι ὁ ἴδιος, δηλαδή χαρά, εἰρήνη, συναρπαγὴ, ἐμπιστοσύνη, ὑπομονή.

⁴² Μάιστερ Ἐκχαρτ, *Ὁμιλία 62, DW III*, σ. 73.

τῆς παράστασης, ἀλλά δὲν παρακολουθεῖ, τὴν ὥρα ποὺ ἀκόμη καὶ ὁ πιὸ ἀναίσθητος (ἀλλὰ ὄχι ἀνίκανος γιὰ ἀποστήθιση) Ἰάπωνας, γνωρίζει ἀκριβῶς ποῦ (ὀφείλει νὰ) γελάει, ἐκπλήσσεται, κ.λπ.

Οἱ χριστιανοὶ κάθε ὁμολογίας δὲν γνωρίζουν οὔτε ἂν ὑπάρχουν ‘σημεῖα’ μιᾶς ‘χορογραφίας’ τῆς Λειτουργίας. Προϋποτίθεται στοιχειώδης γνώση μόνο γιὰ τοὺς ἱερεῖς, τί ἔχουν νὰ κάνουν γιὰ νὰ μὴν αὐτοσχεδιάζουν κάθε φορά γιὰ τὸ παραμικρὸ ἀντὶ νὰ εἶναι συγκεντρωμένοι στὴν προσευχή.⁴³ Ἡ ἴδια ἡ γλῶσσα δὲν χρειάζεται νὰ εἶναι τελείως κατανοητή. Οἱ Βυζαντινοὶ προώθησαν μεταφράσεις γιὰ μὴ ἐλληνόφωνους λαοὺς στοὺς ὁποῖους μετέδιδαν τὴν Ὀρθοδοξία, ἀπὸ σεβασμὸ γιὰ τὴν ἰδιαιτερότητα τῆς συνείδησης καὶ ἐπειδὴ γνώριζαν πὼς ὁ ἄνθρωπος ζημιώνεται ἂν δὲν λατρεύει τὸν Θεὸ στὴ μητρικὴ γλῶσσα. Ὁ τραυματισμὸς τῆς συνείδησης δὲν θὰ ἦταν μικρότερος ἂν ἡ λειτουργικὴ γλῶσσα εἶχε ἀποκτηθεῖ μὲ ἀρτιότητα ὡς δεύτερη γλῶσσα, ἀκριβῶς ἐπειδὴ ζητούμενο δὲν εἶναι ἡ ἐννοιολογικὴ πληροφόρηση. Ὅ,τι ἀναντικατάστατο προσφέρει ἡ μητρικὴ γλῶσσα, τὸ ὁποῖο χρειάζεται ἐπίσης στὴ Λειτουργία, εἶναι ἡ ἐνότητα ψυχῆς ποὺ γεννιέται στίς πρῶτες μητρικὲς λέξεις, ὅπου δὲν κυριαρχεῖ ἐννοιολογικὴ ταύτιση καὶ οἱ σημασίες ἔχουν ἀπειρία. Τὸν πρῶτο αὐτὸ ἁγιασμὸ μέσα στὸν ὁποῖο ἡ ψυχὴ μαθαίνει νὰ κατέρχεται στὴ συμβολικὴ διάσταση χωρὶς νὰ

⁴³ Τὸ τυπικὸ διαμορφώθηκε μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ὡς ἀπόρροια τῆς συνολικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ἀρκετοὶ προσπάθησαν νὰ διακρίνουν συμβολισμοὺς εἰκάζοντας ὅτι ὅπως κάθε ἐκκλησιαστικὴ πράξη ἔχει καὶ ἡ Λειτουργία ἀναγωγικὲς διαστάσεις καὶ φανερώνει ὀρισμένες θεολογικὲς ὀψεις, ὅποτε προέκυψαν ποικιλίες ἐρμηνειῶν ἐνῶ παραμένει πάντα ἀνοιχτὴ ἡ δυνατότητα νέων ἐρμηνειῶν. “Στὴν ἐρμηνεία τῆς Θείας Λειτουργίας θὰ πεῖ ὁ ἅγιος Συμεὼν Θεσσαλονίκης ὅτι ἡ Μικρὰ Εἴσοδος στὴ Λειτουργία σημαίνει τὴν πρώτη παρουσία τοῦ Χριστοῦ, τὴν Ἐνανθρώπηση, σταύρωση καὶ ἀνάσταση, ἐνῶ ἡ Μεγάλη Εἴσοδος συμβολίζει τὴν Δευτέρα Παρουσία. Ὅμως στὴ συνέχεια, θὰ ἐρμηνεύσει τὰ τῆς Λειτουργίας μετὰ τὴν Μεγάλη Εἴσοδο ὡς σημαίνοντα πάλι τὸν θάνατο τοῦ Χριστοῦ καὶ πάλι τὴν Ἀνάσταση καὶ οὕτω καθ’ ἑξῆς, χωρὶς δηλαδὴ μιὰ χρονολογικὴ σειρά, γιὰτὶ ἡ Θεία Εὐχαριστία τελουμένη ὡς Λειτουργία δὲν εἶναι ἡ ἱστορικὴ ἀναπαράσταση τῆς Οἰκονομίας τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ τὸ λειτουργικῶς ἐνεργούμενο ἐσχατολογικὸ Μυστήριον”: Α. Γιεβτιτς, *Χριστός: Ἀρχὴ καὶ Τέλος*, ὁ.π., σ. 302–3.

διασπᾶται, προφανῶς ἡ Λειτουργία δὲν γίνεται νὰ τὸν ἐνισχύει, ἂν τὸν ἔχει ἀναιρέσει ἐπιβάλλοντας ξένη γλῶσσα.

Περαιτέρω, ὁ ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης διευκρινίζει ὅτι “δὲν γνωρίζουμε ἀκόμη νὰ προσευχόμεσθε ὅπως θὰ ἔπρεπε, κι ἔτσι ἡ ψαλμωδία εἶναι ὠφέλιμη γιὰ ὅλους ἂν φάλλουμε μὲ ταπείνωση. Ἄλλὰ εἶναι καλύτερο, ὅταν ἡ καρδιά μας γίνεται ναὸς τοῦ Κυρίου καὶ ὁ νοῦς θρόνος Αὐτοῦ”.⁴⁴

Ὁ Κύριος ὅλη τὴν Ἁγία Γραφή συνώφισε στὸν βραχὺ λόγο: *ἀγαπάτε τὸν Θεὸ καὶ τὸν διπλανό σας, ἀλλὰ ὁ ὅρος ‘ἀγάπη’* θὰ παραμένει μυστήριον σὲ ὅλους τοὺς αἰῶνες γιὰ ὅλους τοὺς φιλολόγους. Ἡ λέξη αὐτὴ εἶναι τὸ ὄνομα τοῦ Ἰδιοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡ ἀληθινή της ἔννοια δὲν ἀποκαλύπτεται μὲ κανένα ἄλλο τρόπο, παρὰ μόνο μὲ τὴν ἐνέργεια τοῦ Ἰδιοῦ τοῦ Θεοῦ.⁴⁵

Τὴν κατανόηση συχνὰ ἐμποδίζει τὸ ἴδιο τὸ μέλος, ὅταν μιὰ συλλαβὴ διαρκεῖ ἀρκετὰ γιὰ νὰ λησμονηθεῖ ἢ προηγούμενη! Οἱ λειτουργικὲς λέξεις δὲν εἶναι ἀφορμὲς ὑπολογισμοῦ ἀλλὰ οἱ ἴδιες “πλατύνονται” (ἐξ οὗ καὶ τὸ μέλος), γιὰ νὰ ‘περιλάβουν’ καὶ ‘καταλάβουν’ αὐτὲς τὸν ἀνθρώπινον λόγο”.⁴⁶ Δὲν ἀπαιτεῖται κἂν μεταφορὰ τῆς ἀρχαίας στὰ νέα. Γιὰ παράδειγμα, ἡ ἀπόδοση “μὲ δόξα καὶ τιμὴ στεφάνωσέ τους”, σὲ τί θὰ ‘διευκόλυνε’; Ἡ φράση “δόξη καὶ τιμῆ στεφάνωσον αὐτούς”, τὸ ὁποῖο καὶ κατανοητὸ εἶναι καὶ πολυσήμαντο (μὲ δόξα, μέσα σὲ δόξα, ἀπὸ δόξα), καὶ πιὸ σωστὸ, ἐφόσον ἡ πυκνότητά τῆς ἀρχαίας λέξης, πὺ περιέχει τὴν πρόθεση ἀφανῆ ἐντὸς της, φανερῶνει καλύτερα τὸ κυριότερο πὺ εἶναι ἡ ἴδια ἡ δόξα παρὰ ἡ μεσιτεία. Τὸ θεολογικὸ περιεχόμενον (ποιὰ δόξα, τί εἶδους τιμῆ, πῶς ὁ στέφανος;) παραμένει ἀσυγκρίτως πιὸ ἀπρόσιτο ἀπὸ τὴν ἀρχαιοπρεπῆ μορφή, ὥστε μεταφράζοντας θὰ ἀποκτούσαμε ἀπλῶς μεγαλύτερη ἐπίφραση οἰκειότητάς. Ὁ Λουκᾶς δὲν θὰ ἔγραφε τὸ Εὐαγγέλιό του ἂν δὲν

⁴⁴ Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης, παραθέτει ὁ Σαχάρωφ, Ὁ ἅγιος Σιλουανὸς ὁ Ἀθωνίτης, Ἔσσεξ 1995⁶, σ. 121.

⁴⁵ Ὁ.π., σ. 114.

⁴⁶ Ἰ. Ζηζιούλας, “Συμβολισμὸς καὶ Ρεαλισμὸς στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία”, *Σύναξη* 71, Ἰούλιος–Σεπτέμβριος 1999, σ. 20.

υπήρχε ό Θεόφιλος.⁴⁷ Η όμιλία δέν εΐναι “γλωσσολογικοί μηχανισμοί τής αναπαραγωγής τοϋ είδους”.⁴⁸ Η Γραφή δέν θά υπήρχε άν ό Χριστός δέν ήταν πάνω άπ’ όλα ένα πρόσωπο ποϋ άγαπήθηκε. “Όσοι τόν γνώρισαν ήταν όσοι έγιναν φίλοι Του, “έκεΐνοι ποϋ πρώτοι τόν άγάπησαν”.⁴⁹ Άπό έδω έπαιρναν νόημα τά υπόλοιπα και μαζί ή συγγραφή. Αυτό δέν άποδεικνύει άπουσία σφαλμάτων ούτε διασφαλίζει ‘άντικειμενική’ βεβαιότητα, αλλά δείχνει τήν Άρχή τής Έκκλησίας. Η Λειτουργία παρεκτείνει τόν προσωπικό καθενός χρόνο ως κοινωνικό, ζητώντας καθολική στερεότητα, όταν κάθε στιγμή τά πράγματα βρίσκουν τήν θέση τους με άπρόβλεπτη διάταξη. Η συμβολική και τυπική τάξη υποβοηθεΐ έτσι άπαρατήρητη, ‘μπολιάζοντας’ τόν βίο ποϋ εκτυλίσσεται έξω, στον “Ναό τοϋ Καιροϋ”.⁵⁰ Άκόμα και τς ώρες τής άδυναμίας, ή Λειτουργία διασώζει παρηρησία πρός τόν Θεό, στον βαθμό ποϋ ή προσευχή εΐναι πραγματική, όποτε έξερχόμενος άπό τόν ναό εΐσαι βέβαιος ότι σε εκείνη ή τήν άλλη κατεύθυνση, όπου κι άν πᾶς, ό,τι κι άν κάνεις, θά εΐναι καλό.

Ό Ηράκλειτος γράφει, “άν δέν τό έλπΐσεις, άνέλπιστο δέν θά βρείς τρόπο να τό φτάσεις, γιατί δέν έχει έξερευνηθεΐ και παραμένει άπρόσιτο”.⁵¹ Ό Γρηγόριος Θεολόγος συμπληρώνει ότι ακόμα και τής έλπίδας ή άρχή βρίσκεται στην προσέγγιση, “έπειδή τό τελείως άληπτο παραμένει άνέλπιστο και άνεξερεύνητο”.⁵²

⁴⁷ Βλ. Λουκ. 1, 1-4.

⁴⁸ Η άποψη και ή φράση εΐναι τοϋ Χάμπερμας — παραθέτει ό Κ. Καστοριάδης, *Ό θρυμματισμένος κόσμος*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας, Κ. Σπαντιδάκης, Άθήνα 1992, σ. 77, ό όποϊος σχολιάζει (βλ. *ό.π.*, σ. 78) λέγοντας ότι, “ισοδυναμεί με τήν έπιστροφή σ’ ένα βιολογικό θετικισμό, ποϋ όδηγεΐ στο άσυνάρτητο παράδοξο να καθίσταται ή έλευθερία μοΐρα έγγεγραμμένη στα γονιδια όμας και συγχρόνως ‘ούτοπία’.”

⁴⁹ Ίώσηπος, *Ίουδαιϊκή άρχαιολογία*, βιβλ. 18, κεφ. 64.

⁵⁰ “Temple du Temps”: Π. Βαλερό, *Τό Παραθαλάσσιο Νεκροταφείο*, μτφρ. Άν. Γιανναράς, Άθήνα 1979, σ. 24.

⁵¹ DK 18.

⁵² Γρηγόριος Θεολόγος, *Εΐς τό άγιον Πάσχα*, λόγος 45, PG 36, 625-8.

Υπάρχουν στη ζωή αυτή δύο είδη γνώσης για την αιώνια ζωή. Ένα είναι, όταν ο Θεός το λέει σε κάποιον ο Ίδιος ή με άγγελο ή με κάποιον ειδικό φωτισμό. Αυτό συμβαίνει σπάνια και σε λίγους. Το άλλο είναι ασύγκριτα καλύτερο, συμβαίνει συχνά, και συμβαίνει σε όσους έχουν τέλεια αγάπη. Είναι όταν η αγάπη ενός ανθρώπου για τον Θεό και η παρρησία με τον Θεό είναι τέτοιες, ώστε έχει τόσο τέλεια εμπιστοσύνη και σιγουριά σε Έκείνον, πού δέν μπορεί να άμφιβάλλει, κι έτσι είναι τελείως βέβαιος, αγαπώντας Τον χωρίς διάκριση σε όλα τά πλάσματα [...] Μιά άποκάλυψη μπορεί να είναι παραπλανητική και μπορεί να είναι ψεύτικος φωτισμός. Όμως, αυτή τή βεβαιότητα τή νοιώθουν όλες οι δυνάμεις τής ψυχής· δέν μπορεί να έξαπατήσει όσους αγαπάνε άληθινά τον Θεό.⁵³

Ο Πέτρος Δαμασκηνός στην προσευχή του έλεγε, “θέλεις να με άναπαύσεις στη γνώση σου; Όπως θέλεις. Θέλεις πάλι να με άφήνεις σε πειρασμούς για να με ταπεινώσεις; Το ίδιο σ’ άκολουθώ. Δέν έχω τίποτα να κάνω χωρίς έσένα. Χωρίς έσένα δέν θά γεννιόμουν άπό το τίποτα, ούτε μπορώ να ζήσω ή να σωθώ. Ό,τι θέλεις κάνε το πλάσμα σου”.⁵⁴

⁵³ Μάιστερ Έκχαρτ, *Κατηχήσεις*, DW V, σ. 240–2.

⁵⁴ *Περί του πώς κτᾶται τις τήν άληθῆ πίστιν, Φιλοκαλία*, τ. 3, σ. 77 — άλλά διάβασε και πιό πριν και μετά: “ένας τέτοιος άνθρωπος καθόλου πιά δέν θά άνησυχεί για τίποτα, γνωρίζοντας ότι ‘ίππος έτοιμάζεται για πόλεμο άλλά είναι άπό τον Θεό ή σωτηρία του’, όπως λέει ο Σολομών (*Παρ.* 21, 31· πρβλ. *Μακαρίου, Πνευμ. Όμιλ.* 23). Και με τήν πίστη τολμάει τά πάντα χωρίς δισταγμό, όπως λέει ο άγιος Ίσαάκ: ‘άπόκτησε πίστη μέσα σου για να καταπατήσεις τους έχθρους σου’. Γιατί ούτε ζει σαν αútεξούσιος, άλλά σαν κτῆνος πού το όδηγεί το θέλημα του Θεού, όπως λέει ο Προφήτης: ‘σαν κτῆνος έγίνα κοντά Σου, κι έγώ για πάντα μαζί Σου’ (*Ψαλμ.* 72, 22–23)... Άλλά ούτε άξιος είμαι να μάθω, ούτε ζητάω να μάθω για να άναπαυθώ. Ίσως δέν με συμφέρει. Ούτε άνακούφιση άπό κανένα πόλεμο δέν τολμάω να παρακαλέσω, αν και είμαι άσθενικός κι όλα με καταπονούν, γιατί δέν γνωρίζω ποιόν συμφέρει. Έσύ γνωρίζεις τά πάντα, κι όπως γνωρίζεις κάνε. Μόνο μην άστοχήσω, ό,τι κι αν συμβεί. Άλλά κι αν θέλω κι αν δέν θέλω, σῶσε με. Και τουτο, αν σ’ άρέσει. Έγώ λοιπόν δέν θέλω τίποτα. Είμαι μπροστά σου σαν κάτι άψυχο. Άποθέτω τήν ψυχή μου στα άχραντα χέρια σου, στον αιώνα τουτο και στον έρχόμενο.”

Στόν βαθμό πού θά άπουσίαζε ζωντανή πίστη, ή Λειτουργία θά γινόταν καταθλιπτική στήν έπανάληψή της, μάλιστα για τούς ιερείς, άκόμη κι άν ήταν τελείως αύτοσχέδια. Πρόβλημα δέν δημιουργεί ή τάξη τοῦ τυπικοῦ αλλά ή άπουσία προσευχῆς, οὔτε ή χρήση ειδικῶν χώρων αλλά ή άπουσία τοῦ Λόγου, άν ή σύναξη κατόντησε ύποχρέωση ή συνήθεια. *“Αν θέλει ό Θεός νά μοῦ μιλήσει, ἄς ἔρθει σέ μένα, δέν θά βγῶ ἔξω, λέει ό Έκκαρτ.”*⁵⁵

Εἶναι πολὺ πιό αναγκαῖο για Έκεῖνον νά δώσει άπ’ ὄσο για μᾶς νά πάrouμε, αλλά δέν πρέπει νά τὸ προσπαθοῦμε· γιατί ὄσο λιγότερο τὸ προσπαθοῦμε ἢ τὸ θέλουμε, τόσο περισσότερο δίνει ό Θεός.⁵⁶

Ό Χριστός μιλάει σήμερα ἢ ἀλλιῶς δέν μίλησε οὔτε πρὶν από δυὸ χιλιάδες χρόνια. Η προσευχή ύποδέχεται τὴν ἄπειρη θεία μορφή, ὅπου χωροῦν οἱ συμβολικὲς τάξεις και μέσα τους πρῶτες οἱ τυπικές. “Τὸ φῶς τοῦ Θεοῦ εἶναι ή αναπνοή μας. Δηλαδή θά εἶχαμεν ἀποθάνει, ἐάν δέν εἶχαμε τὸ φῶς τοῦ Θεοῦ, ἔστω και ἀοράτως. Έπομένως τὸ ἔχεις τὸ φῶς και πιστεψε εἰς αὐτὸ πού ἔχεις, διότι αὐτὸ κάποτε θά σέ καταστήσει ἐκ δεξιῶν τοῦ Θεοῦ. Ἀρκεῖ νά τὸ θυμᾶσαι και νά τὸ ξέρεις. Ὡς πνοή μπαίνει μέσα σου και γεμίζει με ζωὴ τὰ σωθικά σου. Μήπως τάχα δέν ἔχεις πνοή; Έχεις πνοή. Και δέν ἔχεις φῶς; Πιᾶσε τὴν αναπνοή σου. Πιάνεις ἐκεῖ τὸν Θεό!”⁵⁷

Όταν ή ψυχὴ πνέει ὁλόκληρη στόν Θεὸ με ἀγάπη, δέν ἔχει κανενὸς συνείδηση παρὰ μόνο τῆς ἀγάπης. Πιστεύει ὅτι ὅλοι τὸν γνωρίζουν ὅπως ἐκείνη. Ἀπορεῖ, πῶς γίνεται νά γνωρίσει κανεὶς ὀτιδήποτε ἐκτὸς από τὸν Θεό.⁵⁸

⁵⁵ Για τὴν ἀπόσπαση, *DW V*, σ. 409. Ό Μ. Ἀντώνιος συμβούλευε “ὅπου-δήποτε κι άν κατοικεῖς, μὴ βιάζεσαι νά πᾶς ἄλλοῦ.”

⁵⁶ Μάιστερ Έκκαρτ, *Όμιλία 41, DW II*, σ. 297.

⁵⁷ Αἰμιλιανὸς Βαφείδης, “Ἀγιορειτικὸς βίος και ἀνθρώπινη κοινωνία”, *INE*, τ. Β’, σ. 443.

⁵⁸ Μάιστερ Έκκαρτ, *Όμιλία 71, DW III*, σ. 222.

Ἄξιες τοῦ γάμου

ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ μιὰ κατήχηση ποὺ ἄκουσα, γιὰ τὴν ὁποία ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι παρασύρεται σὲ λάθη ἀρκετὰ σημαντικά, καταθέτω ὀρισμένες σκέψεις εἰδοποιῶντας ἐξ ἀρχῆς ὅτι στὸ σημεῖωμα αὐτὸ ὁ γάμος δὲν ἐνδιαφέρει παρὰ μόνο ὡς χριστιανικὸς θεσμὸς πέρα ἀπὸ κάθε ἄλλη διάσταση, ἂν διενεργεῖ τὴ συντήρηση τοῦ εἶδους, ἂν εἶναι ἀνθρώπινο δικαίωμα, κ.λπ.

Ποιά εἶναι ἡ οὐσία;

Πρῶτα τὸ κύριο: ὁ γάμος δὲν εἶναι κανενὸς εἶδους δέσμευση, ἀντιθέτως, εἶναι γιορτὴ καὶ ἀνακοίνωση ἐλευθερίας, ἐνότητας καὶ αὐτογνωσίας. Ἄν αὐτὰ πάψουν νὰ ὑπάρχουν ἢ δὲν ὑπῆρξαν, τί ‘ἐμπνέει’ τὴν συμβίωση; Ἄς σκεφετῆ καθέννας ἐξειδικεύοντας, ἂν εἶναι ὑποχρεώσεις, στὴν οὐσία κάποιου εἶδους συνεταιρισμὸς, στὴν καλύτερη περίπτωση ἐλπίδα νὰ προκύψει στὸ μέλλον ἡ γαμήλια σχέση ποὺ δὲν ὑπάρχει τώρα. Ἐκκλησιαστικὰ ὁ γάμος ἔχει ἀφορμὴ καὶ στὸν περιορισμὸ τῶν σεξουαλικῶν ‘πειραματισμῶν’ ὥστε νὰ γίνεται σεβαστὴ ἡ προσωπικότητα καὶ νὰ μὴν καταντᾷ ὁ ἄνθρωπος κουρέλι προσθέτοντας σεξουαλικὸς συντρόφους. *Σαρκὸς τοῦτο τὸ ἔργον*, λέει γιὰ τὸν γάμο ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης.⁵⁹ *Ὅπου θάνατος ἐκεῖ γάμος*, λέει ὁ Χρυσόστομος.⁶⁰ Μὲ τὴν οἰκογένεια συγκρούστηκε ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς, καὶ ὁ Μ. Βασίλειος γράφει ὅτι “ὅποιος ἔχει γεννηθεῖ ἀπὸ τὸ Πνεῦμα, ὅπως εἶπε ὁ Κύριος, καὶ ἔλαβε ἐξουσία νὰ γίνῃ παιδὶ τοῦ Θεοῦ,

⁵⁹ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Ἀποκρίσεις πρὸς ἀρχιερέα, κέ’*, PG 155, 876.

⁶⁰ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Περὶ παρθενίας*, ἐν. 14.

περιφρονεί τή σαρκική συγγένεια, ἐνώ οικείους του γνωρίζει τοὺς οικείους τῆς πίστεως, τοὺς ὁποίους ὁ ἴδιος ὁ Κύριος φανερώνει”.⁶¹ Ἀφορμὴ γάμου μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἡ τεκνοποιΐα, ὅμως χρειάζεται προσοχή: ἕνα ζευγάρι ποὺ ἀρνεῖται νὰ διανοηθεῖ τὴν σχέση του χωρὶς παιδιὰ ἢ παντρεύεται κυρίως γιὰ χάρη τῶν παιδιῶν, δὲν συνάπτει γάμο. Ὁ γάμος δὲν ἀποβλέπει οὔτε κἂν στὴ σχέση μὲ τὸν Θεό, ἡ ὁποία προκύπτει ὡς φυσιολογικὴ τελειοποίησις ὁποιασδήποτε προσωπικῆς σχέσης. Ὁ γάμος ἀρχίζει ὡς αὐτοσκοπός, ἔχει τὴν αἰτία του ἀποκλειστικὰ στὴν ἐπιθυμία γιὰ τὸν ἄλλο, ἀκόμη κι ἂν ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ παρουσιαστεῖ στὴν Ἐκκλησία γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ πιὸ ἀποφασιστικὰ σὲ ἱερὴ προοπτικὴ.

Ποιὸς γάμος δὲν εἶναι γνήσιος;

Στὸν βαθμὸ ποὺ δὲν ὑπάρχει ἐπιθυμία γιὰ τὸν ἄλλο, ἐπιμένουν ἀντίθετες πραγματικότητες, κακοποιήσεις, ὑποκριτικὸ ἐνδιαφέρον, ἀπουσία αὐθορμητισμοῦ, ὑπαγωγὴ τῆς σχέσης σὲ ἐξωτερικὲς συνθηκὲς (‘τί θὰ πεῖ ἡ κοινωνία’ γιὰ τὸ ἕνα καὶ τὸ ἄλλο), καταπίεσις, ἀσυνεννοησία, κτῶ. Ἡ ζήλεια, ποὺ μερικοὶ τὴν ἔχουν γιὰ ἀπόδειξη ἐρωτισμοῦ, εἶναι μορφή προσκόλλησης στὸν ἑαυτό, μικρότητα καὶ ἀπερισκεψία, ὄχι ἀπαραιτήτως καθοριστικὴ γιὰ τὴν ἀξία τῆς σχέσης, ἂν τὸ ζευγάρι ἐνώνουν ποιότητες ἱκανὲς νὰ ὑπερβαίνουν τὰ προβλήματα. Ὅμως εἶναι ἄλλο νὰ περιμένεις ἐνδιαφέρον ἐπειδὴ ἔχεις ὁ ἴδιος πραγματικὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν σύζυγό σου, ὅποτε καὶ ἡ ζήλεια προκύπτει ὡς προσωρινὴ ἀπώλεια ἰσορροπίας καὶ δὲν ζημιώνει τὴν ἀμοιβαιότητα ποὺ προηγεῖται, ἄλλο νὰ ἐπιζητεῖς ἐνδιαφέρον γιὰ νὰ ἱκανοποιηθεῖ ὁ ἑαυτοῦλης, ὅποτε ὁ ἴδιος ἔχεις καταργήσει τὴν ἀμοιβαιότητα. Ὅτιδὴποτε καταλήγει στὴν βία, τὴν ἀδιαφορία ἢ τὴν ὑποκρισία φανερώνει μειονέκτημα ἐπαφῆς, διαφορετικὰ κυριαρχοῦν τὰ δῶρα τοῦ Πνεύματος, χαρά, εἰρήνη, ἀλήθεια, καὶ τὰ ὅμοια.

Ταιριαστὴ μὲ τὴν οὐσία τοῦ γάμου αἰτία ἐμμονῆς στὴ συμβίωση, ὅταν δὲν ὑπάρχει πραγματικὴ σχέση, εἶναι ἡ ἐλπίδα πὼς ἡ σχέση ποὺ

⁶¹ Μ. Βασίλειος, *Ὅροι κατ’ ἐπιτομήν*, ρπθ’.

ὕπῃρξε κάποτε ἴσως ἐπανέλθει. Ἄν δὲν ὕπῃρξε ἐνότητα, δὲν ὕπῃρξε γάμος. Ἄν ὕπῃρξε πλασματικὴ ἐνότητα, ἔγινε ἄκυρος γάμος. Θὰ μπορούσε νὰ προκύψει ἐπιθυμία γιὰ τὸν ἄλλο στὸ μέλλον, ἀκόμη κι ἂν δὲν ὕπῃρξε στὸ παρελθόν; Ἀσφαλῶς. Ὅμως σὲ καμμιά περίπτωση ὁ γάμος δὲν εἶναι τελετὴ μαγείας ποὺ ὑποχρεώνει τὶς ὑπερκόσμιες δυνάμεις νὰ δεσμεύουν δύο ἀνθρώπους. Ὁ γάμος εἶναι εἴσοδος σὲ ἐλευθερία, ὁ σύζυγος ὑπάρχει γιὰ νὰ ἀνοίγει τὸν ὀρίζοντα, ὄχι γιὰ νὰ θροιάζεται σὰν ἐμπόδιο.

Σὲ τί στηρίζεται ἡ ἀποκλειστικότητα;

Πόσο ἀπίθανο εἶναι μιὰ δεκαετία μετὰ τὸν γάμο ἢ τὴν ἐπόμενη μέρα νὰ γνωρίσω κάποιον μὲ τὸν ὁποῖο μπορῶ νὰ ἔχω τὴν ἴδια σχέση ἢ καλύτερη; Ὅμως ἂν ὁ γάμος θεμελιώνεται στὴν ἐπιθυμία, καὶ ἡ ἐπιθυμία στρέφεται σὲ περισσότερους, ὅπως εἶναι φυσικὸ καὶ θεμιτὸ νὰ συμβαίνει, ὁ γάμος ὡς ἀποκλειστικὴ σχέση καταργεῖται. Στὴν τελετὴ τὸ ζευγάρι ζητάει ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ εὐλογήσει μιὰ ἀποκλειστικότητα, ἐπειδὴ ἡ ἀγάπη τους ὑποτίθεται πὼς εἶναι τόσο ἰδιαίτερη ὥστε χρειάζεται δικό της οἶκο. Φέρουν λοιπὸν τὴν κοινωνία τους στὸν Θεὸ ‘συγκρίνοντάς’ τὴν μὲ τὸν ἴδιο καὶ μὲ κανέναν ἄλλο! Ἄν πράγματι εἶχαν τὴν ἀγάπη αὐτὴ, δὲν θὰ γνώριζαν ὅτι ἡ ἴδια εἶναι ἡ ἀπόλυτη εὐλογία; Δὲν θὰ εἶχαν δεῖ καθαρὰ Ποιὸς εἶναι ἡ ἀγάπη αὐτὴ καὶ ποιὸς διαστάσεις ἔχει ὁ Οἶκος της; Τί περισσότερο νὰ ζητήσουν; Ἀπὸ ποιὸν Θεό, μὲ ποιά τελετὴ, ὅταν ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς ζεῖ ἀνάμεσά τους; Ἀμυδρὴ ὄψη τῆς ἄκτιστης Εἰκόνας στὴν ψυχὴ καθενός, ἴσως εἶναι ὅ,τι συνδέει τὸ ζευγάρι, ἢ ὅποια μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου συνήθως ἐξασθενεῖ, οἱ ἀνθρώποι σὰν νὰ μαραίνονται καὶ μαζὶ ὁ γάμος τους, μὲ διάφορες ἰδιοτροπίες νὰ ἀναδύονται καὶ νὰ ὀδηγοῦν στὴν ἀπογοήτευση. “Καὶ νὰ σκεφθεῖ κανεὶς πὼς ξόδεψα τόσα χρόνια τῆς ζωῆς μου, πὼς γνώρισα τὸν μεγαλύτερό μου ἔρωτα, πὼς θέλησα νὰ πεθάνω γιὰ μιὰ γυναίκα ποὺ δὲν μοῦ ἄρεσε καὶ ποὺ δὲν ἦταν ὁ τύπος μου”.⁶²

⁶² Μ. Προύστ, *Ἀναζητῶντας τὸν χαμένο χρόνο*. Παραθέτει ὁ Μουρέλος, *Θέματα αἰσθητικῆς καὶ φιλοσοφίας τῆς τέχνης*, τ. Α', Ἀθήνα 1985, σ. 144.

Με τὸ Μυστήριον τοῦ γάμου ἡ Ἐκκλησία ὑποδέχεται μία ὕβρι, καὶ προσεύχεται στὸν Θεὸ νὰ τὴν φέρει στὴν ὑπερβολὴ τοῦ ἔρωτα. “*Ἀνάλαβε τοὺς στεφάνους αὐτῶν ἐν τῇ Βασιλείᾳ σου, λέει ὁ Ἱερέας, καθὼς βγάζει τὰ στεφάνια ἀπὸ τὰ κεφάλια τῶν νιόπαντρων, καὶ αὐτὸ σημαίνει: κάνε αὐτὸ τὸν γάμο νὰ τρανέφει καὶ νὰ γίνῃ ἡ τέλεια ἐκείνη Ἀγάπη ποὺ τὸ τέρμα της καὶ ἡ πληρότητά της εἶναι μονάχα ὁ Θεός*”.⁶³

Οἱ σύζυγοι ποὺ ὑπομένουν κακοποιήσεις μιμοῦνται τὸν Χριστό;

Χρειάζεται προσοχή, ἂν πρόκειται ἡ θρησκεία νὰ μὴν καταντήσῃ ἀφορμὴ παρακμῆς. Συχνὰ οἱ ἱερεῖς ἐμποδίζουν τὴ διάλυση τῆς συμβίωσης ἀκόμη καὶ ὑποτιμῶντας τὴ σημασία τοῦ γάμου! Ὅμως, σύμφωνα μὲ ὅσα γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν Βίβλο, ὁ Χριστὸς δὲν κακοποιήθηκε ἀπὸ φίλους Του καὶ δὲν δημιούργησε σχέσεις μὲ ἀνθρώπους ποὺ τὸν κακοποίησαν. Βρέχει ἐπὶ δικαίων καὶ ἀδίκων, σχέση ὅμως δὲν ἔχει μὲ ὄλους, ἐπομένως στὴν περίπτωση κακοποίησης ἀκολουθεῖ κανεὶς τὸ δικό Του παράδειγμα ὅταν ἀπλῶς δὲν ἀνταποδίδει τὴν κακία. Νὰ παραμένεις στὴ σχέση ὅταν δὲν ὑπάρχει σχέση εἶναι ἀδύνατο. Παραμένεις λοιπὸν σὲ κάποιας μορφῆς δουλεία, σὲ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Χριστό, ὄχι μίμηση. Ὁ ἴδιος δὲν ἔβλαψε ὄσους θέλησαν νὰ τοῦ κάνουν κακό, δὲν προσπάθησε νὰ τοὺς ὑποδουλώσῃ, δὲν προσπάθησε νὰ τοὺς ὑπηρετήσῃ. Οἱ δυσκολίες ποὺ χρειάζεται νὰ ὑπομένει τὸ ζευγάρι δὲν ἔχουν νὰ κάνουν μὲ μιμήσεις τοῦ Χριστοῦ ἀλλὰ μὲ τὶς ἐξωτερικὲς συνθηκὲς, οἰκονομικὰ καὶ ἄλλα βιοτικὰ προβλήματα ποὺ δοκιμάζουν τὴν συμβίωση, καὶ ἀκόμη μὲ ιδιοτροπίες καὶ ἐλαττώματα ποὺ ταιπωροῦν σὲ πεῖσμα τῆς σχέσης καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν ἀπουσία της. Τίποτε ἀπὸ αὐτὰ δὲν πρέπει νὰ καταβάλλει τὴν σχέση, ἀρκεῖ φυσικὰ νὰ ὑπάρχει σχέση.

⁶³ Ἄλ. Σμέμαν, *Γιὰ νὰ ζήσει ὁ κόσμος*, μτφρ. Ζήσιμος Λορεντζάτος, Ἀθήνα 1970, σ. 146.

Στὴν περίπτωση συζύγων ποὺ ἀπέβαλαν τὴν κακία τους ἄς μὴν ἀμφιβάλλει κανεὶς ὅτι ἡ δυνατότητα προϋπῆρχε. Ὁ σύζυγος μπορεῖ νὰ ἀλλάξει μέσα στὸν γάμο ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἀλλάζει *χάρη* στὸν γάμο, γι' αὐτὸ ἄλλωστε δὲν συμβαίνει πάντα ἡ ἀλλαγὴ, ἐνῶ συχνὰ ὁ γάμος γίνεται ἀφορμὴ γιὰ μῖσος. Ποῦ βρίσκεται ἡ μίμηση τοῦ Χριστοῦ; Ὁ ἴδιος οὔτε κἂν ἀπάντησε σὲ ἓνα ἐρώτημα, ὅταν κατάλαβε ὅτι δὲν τὸν ρωτοῦσαν μὲ πραγματικὸ ἐνδιαφέρον! Ὅλα κρίνονται ἀπὸ τὴν ὕπαρξη ἢ δυνατότητα πραγματικῆς σχέσης. Νὰ ἐκτίθεται ὁ σύζυγος στὴν κακοποίηση νομίζοντας ὅτι αὐτὸ λέει ἡ Ἐκκλησία, ὅτι ὁ γάμος εἶναι ἀκατάλυτος, ἢ νομίζοντας πὼς ἀκολουθεῖ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Χριστοῦ, δὲν σημαίνει ἀπλῶς ὅτι δὲν ὑπάρχει γάμος ἀλλὰ ὅτι ἔχει ὑποτιμηθεῖ ἡ φύση τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἴδια ἢ ἀντίληψη τῆς γαμήλιας σχέσης ὡς καθῆκοντος ματαιώνει τὴν καλὴ προαίρεση. Ἄς ἐπιμένει ὁ σύζυγος καὶ ἀνυποχώρητα, ἂν πιστεύει στὴ σχέση ποὺ ὑπῆρξε ἢ ἂν ἐλπίζει στὴ σχέση ποὺ ἐνδέχεται νὰ ὑπάρξει, ὅμως ἂν ὑπομένει τὴν ἀπουσία σχέσης ἀπὸ καθῆκον, τότε δὲν ἔχει νὰ δώσει καὶ στὸν ἄλλο παρὰ μόνον καθῆκον, ὅποτε ἡ σχέση εἶναι καταδικασμένη νὰ μὴν ὑπάρξει ποτέ. Τὸ γαμήλιο δαχτυλίδι συμβολίζει τὴν ἔνταση τῆς ἐρωτικῆς ἐνότητας ὄχι μιὰ δέσμευση.

Γάμος, γονιδίωμα καὶ ἐλευθερία

Τὸ βιβλίον τοῦ Μεσογαίας καὶ Λαυρεωτικῆς Νικόλαου, *Ἐλεύθεροι ἀπὸ τὸ γονιδίωμα*, περιέχει κείμενα γιὰ ζητήματα βιοηθικῆς ποὺ ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ σκεφτεῖ μὲ ὄρους τῆς Ὀρθοδοξίας. Κεντρικὴ θέση κατέχει ἡ ἐλευθερία ὡς ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴν γονιδιακὴ σύσταση.

Ἦδη ἡ ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία, ἂν σκεφτοῦμε, γιὰ παράδειγμα, τὸν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνα, καὶ ἡ πατερικὴ, σὲ ἔργα ὅπως εἶναι τὸ *Περὶ Κατασκευῆς τοῦ Ἄνθρώπου*, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, δείχνουν ὅτι ὅσα μοιάζουν ἀπλῶς ‘προγραμματισμός’, στὴν πραγματικότητα κι αὐτὰ συντελοῦν γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας, ὥστε νόημα δὲν ἔχει ἡ ἀποδέσμευση ἀπὸ τὴν γονιδιακὴ τάξη ἀλλὰ μιὰ οἰκειοποίησή της ἱκανὴ νὰ μεγαλώνει ἀκριβῶς τὴν ἐλευθερία. Ὁ ἴδιος ὁ Θεός, ἐπειδὴ δὲν τὸν

δημιουργῶ ὁ ἴδιος, δὲν σημαίνει πὼς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι γιὰ μένα παρὰ ἀπλὸ δεδομένο καὶ βάρος γιὰ τὴν ἐλευθερία μου.

Γιὰ παράδειγμα, ὅτι τὰ ἀδέλφια ἔχουν μεταξύ τους καὶ μὲ τοὺς γονεῖς τοὺς φυσιολογικὴ συγγένεια, μολονότι ἐνδέχεται νὰ διαφέρουν ἀκόμη καὶ τελείως στὴν βούληση, τὴν διάθεση, τὴν σκέψη, ἂν μὴ τι ἄλλο διδάσκει πὼς ἡ ἐλευθερία δὲν ταυτίζεται μὲ τὴν ἀσυναρτησία. Γιὰ νὰ εἶσαι ἐλεύθερος δὲν ἀπαιτεῖται νὰ μὴ μοιάζεις μὲ κανένα! Ἐπιπλέον, ὅταν τὰ παιδιὰ συνειδητοποιοῦν διαφορὲς μὲ τοὺς γονεῖς στὸν χαρακτήρα, ἡ φυσιολογικὴ συγγένεια ὑπενθυμίζει τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴ σχέση τῶν γονέων μεταξύ τους, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ θεμελιώνεται στὴν ἀμοιβαία ἐπιλογή, καὶ στὴ σχέση τῶν ἴδιων μὲ τοὺς γονεῖς. Ἡ προέλευση τῆς μορφῆς τους συμβολίζει τὴν δική τους ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν σχέση τῶν γονέων, καὶ μαζὶ ἀποδεικνύει πὼς ἡ ἐλευθερία τους δὲν ἐμποδίζεται ἀπὸ τὴν βιολογικὴ ἐξάρτηση. Ἄν ὅλων προηγεῖται θεῖα ἀπόφαση γιὰ δημιουργία, ἡ φυσιολογικὴ ἔκφραση τῆς βιολογικῆς ἐνότητας ἴσως διευκολύνει ἐπίσης τὸ συμπέρασμα ὅτι κάθε ἄνθρωπος πρωταρχικὰ ἔχει ἔστω ἀφανῆ ὁμοιότητα μὲ τὸν Θεὸ μόνον, καὶ ὅτι ἀκόμα καὶ ἡ πρωταρχικὴ αὐτὴ σχέση δὲν καθορίζει τὸν χαρακτήρα κανενός! Ἔτσι ἡ γονιδιακὴ ἐξάρτηση τῶν παιδιῶν ὄχι μόνον δὲν ἐγκαθιστᾷ ἀνάγκη ἀλλὰ ἀντιθέτως, παιδαγωγικὴ δύναμη ποὺ βοηθάει νὰ ἀναγνωρίζεται στὸν κάθε ἄνθρωπο καὶ στὸν ἴδιο τὸν Θεὸ ἀρχὴ ἐλευθερίας. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ π. Δημήτριος Στανιλοάε, “ἡ ζωὴ μαζὶ μὲ τὸν Θεὸ δὲν εἶναι μιὰ ζωὴ ποὺ εἶναι πάνω ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη φύση ἀλλὰ ἡ ζωὴ τὴν ὁποία ἀναζητεῖ ἡ ἴδια ἡ φύση”.⁶⁴

Μέσα ἀπὸ τίς προϋποθέσεις αὐτὲς ἃς σκεφτοῦμε ἓνα ἀπὸ τὰ κείμενα ποὺ περιέχει τὸ βιβλίον τοῦ ἐπισκόπου Μεσογαίας, μὲ τίτλο *Φυσιολογία τῆς ἀναπαραγωγῆς καὶ θεολογία τῆς ἀνθρώπινης ἀρχῆς*. Διαβάζω ὅτι “κάθε φορὰ ποὺ δύο σύζυγοι συνέρχονται, ἱερούργοῦνται δύο μυστήρια: τὸ μυστήριον τῆς ἀγάπης — ποὺ δύο ἀνθρώπους τοὺς ἐνώνει ‘εἰς σάρκα μίαν’ καὶ καθιστᾷ τὴν ἀγάπη τους ὀλοκληρωμένη (ψυχοσωματικὴ) — καὶ τὸ μυστήριον τῆς ζωῆς — ἀφοῦ ἡ σεξουαλικὴ ἔνωση τῶν συζύγων ἔχει ἐνδεχόμενο τὴ ζωὴ, δηλαδὴ τὴν ἀρχὴ μιᾶς νέας ἀθάνατης ψυχῆς.”

⁶⁴ *Εἰσαγωγή καὶ σχόλια εἰς Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ ἐρωτήματα*, μτφρ. Ἄννη Σακαλιῆ, Ἀθήνα 1990², σ. 248, σημ. 89 (σχόλιο στὴν ἀπορία ιγ’).

Κάθε μοναχὸς καὶ κάθε ἄγαμος ἱερέας ἢ ‘λαϊκὸς’ ἔχει ἀποκλειστεῖ ἀπὸ τὴν ‘ὀλοκλήρωση’ τῆς ἀγάπης; Σύμφωνα μὲ τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ, κανεὶς δὲν ἔχει ἀγάπη μεγαλύτερη ἀπὸ ὅποιον δίνει ὀλόψυχα τὸν ἑαυτό του γιὰ τοὺς φίλους του.⁶⁵ Ἡ ἀγάπη δὲν ὀλοκληρώνεται μὲ τὶς σεξουαλικὲς σχέσεις— ἔτσι μᾶλλον τείνει νὰ τραυματίζεται—ἀλλὰ ἐμπνέοντας ὀρμὴ αὐτοθυσίας, θάρρος καὶ ἀνδρεία, ὅταν ὁ ἑαυτὸς βυθίζεται στὴν ἐπιθυμία γιὰ τὸν ἄλλο καὶ ἀντανακλάται σὲ ὅσα θὰ μπορούσες νὰ στερηθεῖς γι’ αὐτόν.

Τὸ δεύτερο ‘μυστήριον’ τοῦ συζυγικοῦ βίου εἶναι, σύμφωνα μὲ τὸν συγγραφέα, τὸ ἐνδεχόμενον τεκνοποιίας. Αἰτία τοῦ γάμου εἶναι ἡ γέννηση ζωῆς, νὰ καταποθεῖ τὸ θνητὸ ἀπὸ τὸ ἄφθαρτο, καὶ ἡ ζωὴ προέρχεται ἀπὸ ζωὴ, δὲν εἶναι συντήρηση τοῦ εἶδους σὲ πείσμα τῆς ἀτομικῆς θνητότητας. Ἡ τεκνοποιία γεννᾷ ἀπώλεια μᾶλλον παρὰ ζωὴ, γι’ αὐτὸ ὁ Γρηγόριος Νύσσης τὴν ὀνομάζει “κτηνώδη καὶ ἄλογο τρόπο τῆς διαδοχῆς μας ἀπὸ τὸν ἕνα στὸν ἄλλο”.⁶⁶ Ὁ Χριστὸς δὲν γεννιέται ἀπὸ παρθένο γιὰ νὰ ἀποφύγει κάποια ἁμαρτία ποὺ μεταδίδει στὸ παιδί ἢ σεξουαλικὴ ἐπαφή, ἀλλὰ διαχωρίζοντας τὴν γέννηση ἀπὸ τὴν ‘διαδικασία’ τῆς συνέχισης τοῦ εἶδους καὶ ἀπὸ ὅσα συνεπάγεται ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου ὡς συμπτώματος τοῦ εἶδους. Μὲ τὸν γάμο νὰ ἔχει καταστήσει σχεδὸν “καθῆκον καὶ ὑποχρέωση [...] ἡ μόνη καταξιωμένη μορφή ζωῆς γιὰ κάθε ἄνθρωπο”,⁶⁷ γάμος στυγερός, ὅπως ὀνομάζει ἡ Πηνελόπη τὸν χωρὶς ἔρωτα γάμο,⁶⁸ ὁ Χριστὸς “δὲν ἔρχεται νὰ συμπληρώσει τὴ γραμμὴ τῶν υἰῶν τῆς ἀπωλείας, ἀλλ’ ἔρχεται ὡς Υἱὸς Θεοῦ [...] ἔχουμε τὴν πραγματικὴ ἐπάνοδο τῆς δημιουργίας στὴν πλέον ‘κατὰ φύσιν’ πραγματικότητά της.”⁶⁹ Ἄν ἡ Μαρία δὲν ἤθελε νὰ γεννήσει τὸν Λόγο στὴν συνάντησή της μὲ τὸν Ἰωσήφ, δὲν θὰ μᾶς ἀφοροῦσε μιὰ γυναίκα ἢ ὁποία γιὰ διάφορους λόγους ἀπέφευγε τὶς σεξουαλικὲς ἐπαφές. Ὁ ἄγγελος τὴν εἰδοποίησε ὅτι

⁶⁵ Ἰω. 15.13.

⁶⁶ Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου, PG 44, 189.

⁶⁷ Γ. Πατρῶνος, *Ἡ ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἰησοῦ*, Ἀθήνα 1992², σ. 101.

⁶⁸ Βλ. Ὀδύσσεια σ 272.

⁶⁹ Γ. Πατρῶνος, *Ἡ ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἰησοῦ*, ὁ.π., σ. 94–5.

θα πάρει με ακόμα μεγαλύτερη δύναμη τὸ Πνεῦμα ποὺ ἤδη εἶχε στὸν γάμο της με τὸν Ἰωσήφ, καὶ ὅτι θα γεννήσει καὶ σωματικά τὸν Λόγο ὁ ὁποῖος ζοῦσε ἐπίσης στὸν γάμο της με τὸν Ἰωσήφ. Ἡ παρθενία τῆς Θεομήτορος δὲν εἶναι μέσο ἀλλὰ ὅπως ὑμνεῖται στὴν Ἐκκλησία, εἶναι τὸ ἴδιο τὸ γεγονός ὅτι ἀγάπησε τὸν Λόγο πάνω ἀπὸ τὸν ἑαυτό της, ὥστε δὲν πτοήθηκε ἀπὸ τὴ δύναμή Του, μὴ φλογισθεῖσα τῷ πυρὶ τοῦ ἀπροσίτου φωτός,⁷⁰ μόνη καὶ μόνον εἰσάγουσα Χριστὸν εἰς τὴν οἰκουμένην.⁷¹

Ὡς πνευματικὴ πραγματικότητα, δηλαδὴ ὡς ἐρωτικῆ⁷² πραγματικότητα, ἡ οἰκογένεια δὲν ἀνήκει στὸν κόσμο οὔτε στὴν Ἐκκλησία, ἰδρύει τὴν Ἐκκλησία καὶ εἶναι ἡ Ἐκκλησία: “ὅταν ἔρθουν τὰ δύο σὲ ἐνότητα, εἶναι ὁ Θεός”.⁷³ Ὅσο ἡ σχέση μεγαλώνει ἀνανεώνεται στὴ μορφή ποὺ ὑπερβαίνει τὶς ἀτομικότητες, κάτι ποὺ φυσικά δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ὁ γόνος γιὰ λογαριασμὸ τοῦ ζευγαριοῦ. Δὲν ὑπάρχει οὔτε κἀν δυνατότητα προόδου μέσα ἀπὸ τὴν τεκνοποιῖα ἢ ἀπὸ ὅτιδήποτε ἄλλο ἐκτὸς τοῦ ἴδιου τοῦ ζευγαριοῦ. Ἡ μεταξὺ τους σχέση, ἂν ὑπάρχει, ὑπερεπαρκεῖ, καὶ ἂν συμβεῖ νὰ μὴ μποροῦν νὰ κάνουν παιδιά, ὁ γάμος δὲν ζημιώνεται. Ἰσχύει καὶ στὴν περίπτωση τοῦ γάμου ὁ γενικὸς πνευματικὸς νόμος ποὺ διατυπώνει ὁ Ἐκκαρτ, πὼς ὅποιος θὰ εἶχε ὅλο τὸν κόσμο καὶ μαζί τὸν Θεό, δὲν θὰ εἶχε ἀπολύτως τίποτα περισσότερο ἀπ’ ὅσο ἂν εἶχε τὸν Θεὸ μόνον. Ὁ γέροντας Ἀλώνιος δείχνει τὴν περιορισμένη ἀξία καὶ τοῦ πιὸ ἰδανικοῦ γάμου ὅταν εἰδοποιεῖ πὼς ἡ οὐσιώδης σχέση εἶναι μοναδικὴ καὶ καθολικὴ: “ἂν ὁ ἄνθρωπος δὲν πεῖ μέσα στὴν καρδιά του, ὅτι στὸν κόσμον ὑπάρχουμε μόνον ἐγὼ καὶ ὁ Θεός, ἀποκλείεται νὰ βρεῖ ἀνάπαυση.”

Σύμφωνα με τὸν ἐπίσκοπο Μεσογαίας ἡ ἀναπαραγωγικὴ καὶ ἡ σεξουαλικὴ λειτουργία εἶναι ἀδιάζευκτες, πρόκειται γιὰ τὴν “μόνη διπλὴ

⁷⁰ *Μηναῖον*, 7 Σεπτεμβρίου.

⁷¹ *Μηναῖον*, 8 Σεπτεμβρίου.

⁷² Ἡ περιγραφή τῆς πνευματικῆς ζωῆς ὡς ἐρωτικῆς μᾶλλον ξενίζει ὅσους συγγέουν τὸν ἔρωτα με τὴν ‘καφούρα’. Ἡ ἐρωτικὴ ἐπαφή εἶναι νοητικὴ πραγματικότητα ποὺ ἔχει ὡς περιεχόμενό της τὴν ἀναγνώριση μυστικῆς ἱερῆς ὁμοιότητος, γι’ αὐτὸ καὶ δὲν ἐξαρτᾶται ποτὲ ἀπὸ φύλο, ἡλικία ἢ ὅποιες βιολογικὲς καὶ ἐθνολογικὲς σχέσεις καὶ ταυτότητες.

⁷³ Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος, *Πρὸς Ἐφεσίους*, κεφ. 14, ἐν. 1.

λειτουργία τοῦ ἀνθρώπινου σώματος”, πού χρησιμοποιεῖ τὰ ἴδια ὄργανα, ὅμως ἰσχύει μιὰ προτεραιότητα, “ἡ σεξουαλικὴ ἱκανοποίηση εἶναι κομμάτι τῆς ἀναπαραγωγικῆς διαδικασίας καὶ ἐκφράζεται μέσω τῶν ἀναπαραγωγικῶν ὀργάνων”. Στὴν ἀγία Γραφή ἀναδεικνύεται μᾶλλον τὸ ἀντίθετο! Ὁ Παῦλος ἐγκρίνει τὸν γάμο γιὰ τὴν ἀγάπη μεταξύ τῶν δύο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τεκνοποιΐα, καὶ μαζί ὡς τρόπο νὰ ἱκανοποιεῖται ἡ σεξουαλικὴ ὁρμὴ ἀποφεύγοντας τὴν πορνεία. Διαβάζω ἔπειτα πὼς “τὴ στιγμὴ πού [οἱ σύζυγοι] ἀντιπροσφέρουν τὰ γεννητικὰ κύτταρά τους, χάνουν καὶ τὸ αὐτεξουσίό τους, διότι χαρίζουν ἀπ’ αὐτὸ στὸν ἄνθρωπο πού ἐνδεχομένως θὰ προέλθει ἀπὸ τὴ συγκεκριμένη σχέση τους”! Ὅμως δὲν γίνεται νὰ προσφέρουν τὴν ἐξουσία τους στὰ παιδιά ἐφόσον ἔχουν ἤδη χάσει καθένας τὴν ἐξουσία του στὴν μεταξύ τους σχέση. Οἱ γόνοι ἔχουν δυνατότητα νὰ συμμετέχουν στὴν ἴδια σχέση ἀλλὰ εἶναι ἀδύνατο νὰ συμπληρώσουν.

Ὁ νηπιοβαπτισμὸς προσβάλλει τὴν ἀτομικὴ ἐλευθερία;

Ἦδη στὶς ἀρχές τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ σεβασμὸ γιὰ τὴν ἐλευθερία ὁ νηπιοβαπτισμὸς ἀποκρούστηκε. Ἡ τάση αὐτὴ δὲν ἐπικράτησε τότε, ἔγινε ὅμως ἀποδεκτὴ ἀργότερα στὸν προτεσταντισμὸ. Ἡ κριτικὴ μοιάζει εὐλογη, καὶ ὅσο παρατηρεῖ κανεὶς τὸ ζήτημα ἀπὸ ἀπόσταση, παραμένει εὐλογη. Ὁ νηπιοβαπτισμὸς ὑποστηρίζει τὴν βούληση τῶν γονέων νὰ μεταδώσουν στὰ παιδιά τους τὴν δική τους θρησκεία. Ὅμως θὰ μπορούσαν νὰ τὸ κάνουν συμβουλευόντας ἕως ὅτου ἔρθει ἡ ἡλικία τὸ παιδί τους νὰ σκεφτεῖ καὶ νὰ πάρει τὶς ἀποφάσεις του. Βέβαια ἡ προστασία τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας θὰ ἀπαιτοῦσε νὰ μὴ δίνουν θρησκευτικὲς συμβουλές, νὰ μὴν προσέχονται μπροστὰ στὸ παιδί τους, νὰ μὴν πηγαίνουν στὴν Ἐκκλησία, κ.λπ. Ὅμως γιὰ τὴν ἀποχὴ αὐτὴ δὲν θὰ ἦταν πάλι μιὰ κατῆχηση ἀλλὰ μὲ ἀρνητικὸ περιεχόμενο, καὶ μαζί ὑποκρισία, ἀπόκρυψη τῶν ἀληθινῶν πεποιθήσεών τους; Τὰ πράγματα ὀδηγοῦνται σὲ προφανῆ παραλογισμό, στὸ ἀδιέξοδο ἀκριβῶς τῆς πολιτικῆς ὀρθότητος καὶ πολυπολιτισμικότητας. Καὶ πάλι ἡ ἀποδοχὴ τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ δὲν πᾶνει νὰ μοιάζει ἀντιφατικὴ γιὰ μιὰ θρησκεία πού δίνει τόση ἔμφαση στὴν ἀξία τῆς ἐλευθερίας.

Ἡ ἄρνηση τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ προτάσσει τὴν οὐτοπία, ὅτι εἶναι δυνατὸ τὰ παιδιά νὰ μεγαλώσουν περίπου σὲ πνευματικὸ κενό, ἕως ὅτου ἔρθουν στὴν ὑποτιθέμενη (ποιά ἀκριβῶς;) κατάλληλη ἡλικία γιὰ μιὰ ἀπόφαση ποὺ θὰ πάρουν μὲ τὰ πιὸ ἀυθαίρετα δυνατὰ κριτήρια! Ἡ Ὁρθοδοξία δὲν λησμονεῖ ὅτι γιὰ τὸν Θεὸ οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ,⁷⁴ ὅμως ἐπιτρέπει τὸν γάμο, καὶ πάλι δὲν λησμονεῖ ὅτι ὁ Χριστὸς ἦρθε νὰ φέρει πνευματικὸ πόλεμο (οὐκ ἦλθον βαλεῖν εἰρήνην ἀλλὰ μάχαιραν), νὰ διασπάσει ἀκόμα καὶ μιὰ ἐνότητα τόσο πρωταρχικὴ ὅσο τῆς οἰκογένειας (διχάσαι ἄνθρωπον κατὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ καὶ θυγατέρα κατὰ τῆς μητρὸς αὐτῆς), μεταστρέφοντας τὶς οἰκογενειακὲς σχέσεις στὴν πλήρη ἀντίθεση (καὶ ἐχθροὶ τοῦ ἀνθρώπου οἱ οἰκιακοὶ αὐτοῦ),⁷⁵ ὅμως ἐπιτρέπει τὴν οἰκογένεια καὶ μαζὶ τὸν νηπιοβαπτισμό. Ἡ Ὁρθοδοξία ἐνισχύει μιὰ πνευματικὴ παρουσία ποὺ ἀργὰ ἢ γρήγορα τὰ παιδιά θὰ ἀποκτοῦσαν, ἐφόσον μεγαλώνουν σὲ χριστιανικὴ οἰκογένεια, ἐνῶ μὲ τὴν ἔμφαση ποὺ δίνει στὴν συνειδητότητα ἐξωθεῖ τὰ ἴδια τὰ παιδιά νὰ διαμορφώσουν ἀποφασισμένη πεποίθηση, μὲ τὸν ρυθμὸ καὶ στὸν καιρὸ ποὺ θὰ μπορέσουν νὰ τὸ κάνουν, ὅχι ὀπωσδήποτε σὲ μιὰ σταθερὴ γιὰ ὅλους ἡλικία, ἄς ποῦμε στὰ 18. Ἄν πάλι οὔτε κἂν ἐνδιαφέρονται, δὲν ἔχει πραγματικὴ σημασία ἂν κάποτε βαπτίστηκαν, ἐφόσον τὸ Μυστήριό δὲν ἐνεργεῖ μηχανικά.

Στὸν προτεσταντισμὸ τὸ θεμέλιο τείνει νὰ βρίσκεται στοὺς δεσμοὺς αἵματος, ὅπου οἱ θρησκευτικὲς σχέσεις καὶ ἀναφορὲς ἐποικοδομοῦνται. Ἡ Ὁρθοδοξία εἰσάγει τὶς οὕτως ἢ ἄλλως καταργούμενες σχέσεις φύλων καὶ αἵματος στὴν πρωταρχικότερη πνευματικὴ ἐνότητα μὲ τὸν Θεό. Μὲ τὴν πνευματικὴ νὰ προηγεῖται τῆς βιολογικῆς συγγένειας, τὸ ἴδιο τὸ νόημα τοῦ βίου ἀρχίζει νὰ δημιουργεῖ διαιρέσεις, κάθε δεσμός, στὸν βαθμὸ τῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὴν ὑψηλότερη συνείδηση, ἀπαξιώνεται, ὅποτε χωρίζει ὁ γιὸς ἀπὸ τὸν πατέρα, ἢ κόρη στρέφεται ἐναντίον τῆς μητέρας... Στὴν Ὁρθοδοξία καμμιά οἰκογενειακὴ σχέση δὲν εἶναι ἀσφαλὴς γιὰτι καμμιά δὲν ἀπολαμβάνει γνησιότητα.⁷⁶ Ἡ Ὁρθοδοξία καταβάλλει σὰν σπόρο στὴν

⁷⁴ Γαλ. 3, 28.

⁷⁵ Ματ. 10, 34 κ.έ.

⁷⁶ “πατέρα μὴ καλέσητε ὑμῶν ἐπὶ τῆς γῆς”: Ματ. 23, 9.

χριστιανική οἰκογένεια μιὰ ἐπίγνωση τῆς πνευματικῆς θεμελίωσης τοῦ συνόλου τῆς ὕπαρξης, ὅμως δὲν δημιουργεῖ ἀνάγκη, ὅπως δείχνει καὶ τὸ γεγονός ὅτι λίγες οἰκογένειες ἀποδέχονται ἀληθινὰ τὴν σπορά, ὅταν ὄχι μόνο οἱ δεσμοὶ αἵματος ὑπερέχουν ἀλλὰ καὶ καθαρὰ πνευματικοὶ δεσμοὶ ὅπως ἐκεῖνος τῆς Ἀναδοχῆς τείνουν νὰ θεωροῦνται οἰονεὶ αἵματος. Καὶ συνεχῶς στὴν πράξη ἀναδεικνύεται ἡ ἀδυναμία τῶν Μυστηρίων νὰ ἐπιβάλουν ὀτιδήποτε. Δύο χιλιετίες ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας πείθουν καὶ τὸν πιὸ δύσπιστο ὅτι τὸ Βάπτισμα δὲν ἀρκεῖ γιὰ νὰ ἔχει κανεὶς ἀγάπη γιὰ τὸν Χριστό, οὔτε ὁ γάμος ἐπιφέρει ἀπὸ μόνος του ἐνότητα στὸ ζευγάρι, καὶ κανένα Μυστήριο ἀπὸ μόνου του δὲν ἀλλάζει τὸν ἄνθρωπο στὸ παραμικρό, οὔτε κἂν εἶναι ἀναγκαῖο γιὰ τὴν πνευματικὴ προκοπὴ ὅποιουδήποτε!

Ὁ γάμος δὲν εἶναι οὔτε συμβόλαιον οὔτε κἂν νόμιμος ἠθικὸς ἔρωτας, γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει ἔρωτας ἀνήθικος, οὔτε ποὺ νὰ δεσμεύεται ἀπὸ ὅποιουσδήποτε κανόνες, οὔτε ποὺ νὰ εἶναι κάτι ἄλλο ἀπὸ αὐτοσκοπός. Ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ οὔτε παραχώρηση σὲ ἀνάγκες τεκνοποιίας. Οἱ προσωπικὲς σχέσεις ἐντὸς καὶ ἐκτὸς γάμου κρίνουν τὰ πάντα, καὶ ὅσο μεγαλύτερον μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς οἰκογένειας, τόσο ἡ οἰκογένεια ἀξιοποιεῖται καταργούμενη ἡσυχὰ στὴν καθολικὴ ἐνότητα, ἐνῶ ὅσο μικραίνουν τόσο μπαίνει τὸ μαχαίρι τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ οἰκογένεια διαλύεται βίαια, ἐκτὸς ἂν ὑπερισχύσει περιφρόνηση τῶν πνευματικῶν σχέσεων καὶ προσκόλληση στὶς σχέσεις αἵματος. Ἄς σκεφθεῖ λοιπὸν καθένας ποιοῦ εἶδους οἰκογένεια σέβεται περισσότερο τὴν ἐλευθερία, ἡ οἰκογένεια ποὺ ἔχει δυνατότητα νὰ ὑπερβαίνει ἐλεύθερα τοὺς δεσμοὺς αἵματος στὴν καθολικότητα τῆς Ἐκκλησίας, ἢ μιὰ ρατσιστικὴ συμβιοτικὴ μονάδα;

Νὰ παντρευόμαστε ἀνεξαρτήτως φύλου καὶ κατὰ ομάδες καὶ ἀκόμα οἱ συγγενεῖς;

Ἄν ἐλευθερία σημαίνει κἂν ὅ,τι γουστᾶρω, ἡ ἐπέκταση τοῦ γάμου σὲ ὁμόφυλα ζευγάρια δὲν γίνεται νὰ ἀπορριφθεῖ. Ὅμως γιὰτὶ τόσο καταπίεση; Γιατί νὰ μὴν παντρεύονται τρεῖς ἢ δέκα ὁμόφυλοι; Καὶ ἑτερόφυλοι φυσικά. Τί πρόβλημα ἔχω ἂν ὁ γείτονας ἀπολαμβάνει μιὰ οἰκογένεια δέκα

γυναικῶν ἢ ἀνδρῶν ἢ τὸ ἀνάμικτο; Ἐπειτα, πόσες μητέρες καὶ πατέρες μπορεῖ νὰ ἔχει ἓνα παιδί γιὰ νὰ μεγαλώνει ὅσο φυσιολογικὰ μεγαλώνουν συνήθως τὰ παιδιὰ παραδοσιακῶν ζευγαριῶν; Γιατί ἓνα παιδί μπορεῖ νὰ ἔχει δύο μαμάδες ἀλλὰ ὄχι τρεῖς, ἢ δύο μπαμπάδες ἀλλὰ ὄχι τρεῖς; Ἄς προχωρήσουμε λοιπὸν στοὺς τρεῖς, καὶ βλέπουμε. Μὲ κριτήριον τὸ ‘ὄ,τι γουστάρω’, γιατί νὰ μὴν παντρεύονται καὶ συγγενεῖς, ἀκόμα καὶ πρώτου βαθμοῦ; Κι ἂν ἡ αἰμομιξία ἔχει δυσάρεστες βιολογικὲς συνέπειες, τότε ἡ υἰοθεσία θὰ πρέπει νὰ ὀριστεῖ ὡς ἡ μόνη δυνατότητα. Ἐπομένως καὶ τὰ ἀδελφία, ὁμόφυλα ἢ μὴ καὶ ἐξ υἰοθεσίας ἢ μὴ, θὰ μποροῦν νὰ παντρεύονται μεταξύ τους, καὶ ὅσα ἔχουν βιολογικὴ συγγένεια, ἀνάλογα μὲ τὸ τί ἀποφαίνεται ἡ ἐπιστήμη θὰ μποροῦν νὰ κάνουν παιδιὰ ἢ μόνο νὰ υἰοθετοῦν, καὶ ἂν εἶναι ὁμόφυλα κατ’ ἀνάγκην νὰ υἰοθετοῦν.

Ἡ ἐντύπωση πὼς εἰδικῶς ἡ Ἐκκλησία ἀπορρίπτει τὴν ὁμοφυλοφιλία, δὲν εὐσταθεῖ. Ὅσο πιὸ φιλήδονη τόσο ἡ ὁμοφυλοφιλία καταδικάζεται ἀπὸ ἀρχαίους Ἑλληνας φιλοσόφους καὶ ἀπὸ τὸ γενικὸ κοινωνικὸ αἴσθημα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Θὰ ἤθελα νὰ ἐνδιέφερε περισσότερους γιὰ ποιὸν ἀκριβῶς λόγο ὁ Πλάτων καὶ τόσο σοφοὶ ἔχουν τὴν ἀποψη ποὺ ἔχουν, ὅμως στὸ βασίλειον τοῦ ‘ὄ,τι γουστάρω’, ὁ Πλάτων περιττεύει. Μὲ ἀπωθεῖ ὅμως στὰ ὁμόφυλα ζευγάρια κάτι διαφορετικόν. Ὁ ἔρωτας εἶναι ἐπαναστατικόν, τὸ ὅποῖον στὴν περίπτωσιν τῶν ὁμοφυλόφιλων κερδίζει ἐπιπλέον ἔντασιν ἐπειδὴ συνήθως ἀντιμετωπίζουσι κοινωνικὴ κατακραυγή. Τὸ νὰ ἐπιδιώκουν σώνει καὶ καλὰ νὰ γίνουσι ἀποδεκτοί, ἔχει ἓνα στοιχεῖον κονφορμισμού ἀποκρουστικόν, ἰδίως σήμερον ποὺ ἡ ἀπόρριψις δὲν ἐκφράζεται μὲ διωγμούς.

Ὡς πρὸς τὴν υἰοθεσίαν δὲν γίνεται νὰ εἰπωθεῖ ὅτι “καλύτερα ὁμόφυλον ζευγάρι παρὰ τὸ ἴδρυμα”, ἐπειδὴ εἶναι ψευδοδίλημμα. Γιὰ ποιόν λόγον τὸ παιδί δὲν δίνεται σὲ ἑτερόφυλον ζευγάρι; Εἶναι τόσο πολλὰ τὰ ὁμόφυλα καὶ τόσο λίγα τὰ ἑτερόφυλα ὥστε νὰ αὐξάνονται ἔστω λίγο οἱ πιθανότητες γιὰ υἰοθεσίαν; Τὸ ἐπιχείρημα τῆς ἀποφυγῆς ἰδρυμάτων στὴν πραγματικότητα ἀποτελεῖ πρόφασιν ὅσων δὲν ἔχουσι τόλμην (ἢ δὲν ἔπεισαν οὔτε τὸν ἑαυτὸν οὐδὲ ὅτι θέλουσι) νὰ ὑποστηρίξουσι πραγματικὰ τὴν υἰοθεσίαν παιδιῶν ἀπὸ ὁμόφυλα ζευγάρια. Ὅμως δὲν θὰ ἀσχοληθῶ οὔτε μὲ αὐτὸ οὔτε μὲ τὴν ἀναγκαίαν μονομέρεια ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἀνατροφὴν παιδιῶν ὅταν στεροῦνται τὸ ἓνα φύλον καὶ ἔχουσι ἀφεθεῖ μὲ διπλὴ ὁρμὴ στὴν ἐπίδρασιν τοῦ

ἄλλου, ἐπειδὴ τὴν ἐμμοניתή βούληση γιὰ ἀπόκτηση παιδιῶν, υἰοθετημένων ἢ μὴ, δὲν ἐκτιμῶ οὔτε κἂν στὰ ἑτερόφυλα ζευγάρια. Ὅποιος ἐρωτεύτηκε γνωρίζει πῶς ὁ ἔρωτας εἶναι αὐτάρκης. Τὸ ζευγάρι ποὺ λαχταράει παιδιὰ θὰ ἔκανε καλύτερα νὰ ἀποφύγει τὸν γάμο, καὶ κάποια στιγμή πιθανότατα θὰ χωρίσει στὴν πράξη ἢ ἀκόμη καὶ τυπικά. Ἀπὸ αὐτῆς τῆς πλευρᾶς ἀποτελεῖ σημεῖο προόδου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ δυσμενεῖς ἐπιδράσεις στὸ δημογραφικὸ πρόβλημα, ὅτι στὴν Δύση ὁ θεσμὸς τῆς οἰκογένειας ἐν γένει χάνει τὴν ἀξία του πρὸς ὄφελος τῆς ἰδιωτικῆς ζωῆς καὶ τῶν ἀνεπίσημων σχέσεων. Ἀντιθέτως, εἶναι ἀποκαρδιωτικὸ ὅταν οἱ ὁμοφυλόφιλοι ἀγωνιοῦν πῶς θὰ ἔχουν μιὰ παρωδία οἰκογένειας ἐκεῖ ὅπου κατ' ἐξοχὴν θὰ περιμένε κανεὶς νὰ γίνεταί σεβαστὴ καὶ συνειδητὴ ἡ ἐνότητα τῶν δύο.

Νέα Ἀκολουθία τοῦ Γάμου

Ἡ ἀνεπάρκεια τῆς γαμήλιας Ἀκολουθίας τῆς Ἐκκλησίας μας δὲν μὲ ἀφήνει ἀδιάφορο,⁷⁷ καὶ χαίρομαι ποὺ δὲν εἶμαι μόνος ὅπως βλέπω τώρα ποὺ διαβάζω τὸ βιβλιάριο μὲ τίτλο, Νέα Ἐκκλησιαστικὴ Ἀκολουθία τοῦ Μυστηρίου τοῦ Γάμου, συντεθεῖσα καὶ προτεινομένη τῇ Ἐκκλησίᾳ ὑπὸ ἀνωνύμου τινὸς ἐγγάμου! Στὰ πιὸ συνειδητὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἐπόμενο ἀργὰ ἢ γρήγορα νὰ προκύπτει ζήτημα μεταρρύθμισης τοῦ γάμου, ἐφόσον ὅ,τι ἰσχύει σήμερα εἶναι (ἐπιεικῶς) προβληματικὸ. Ἀκόμη καὶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας τῆς νέας Ἀκολουθίας γράφει πρὶν ἀπὸ μένα, καὶ ὅτι ὁ ἴδιος ἀγνοοῦσα τὴν πρότασή του, τὴν ὁποία ὁμως θὰ συνυπέγραφα, δὲν δημιουργεῖ μιὰ παράξενη σύμπτωση, ἀντιθέτως: οἱ ἀδυναμίες τῆς σημερινῆς Ἀκολουθίας καὶ συνεπῶς τοῦ ὅλου Μυστηρίου τοῦ Γάμου εἶναι κάθε ἄλλο ἀπὸ ἀδιόρατες λεπτομέρειες! Ὁ συγγραφέας τῆς νέας Ἀκολουθίας ἀντιλαμβάνεται μὲ καθαρότητα τίς ἀδυναμίες αὐτές, ὅπως φανερώνει ἢ εἰσήγησή του καὶ πρῶτα ἢ ὑπόδειξη πάντα νὰ τελεῖται ὁ γάμος μετὰ τὴν Θεία Λειτουργία, πρὸ τῆς Ὠραίας Πύλης, μὲ τὰ δαχτυλίδια τῶν μελλόνυμφων νὰ βρίσκονται στὴν Ἁγία Τράπεζα, ὑποδεικνύοντας στὸ ζευγάρι

⁷⁷ Βλ. ὅσα γράφω στὰ *Στοιχεῖα*, Ἀθήνα 2014, σ. 103 κ.έ.

ὅ,τι ἔλεγε ὁ Παῦλος, ὅτι χρειάζεται νὰ μὴν λησμονήσουν ὅτι χριστιανικὸς γάμος δὲν νοεῖται ἂν δὲν εἶναι (καὶ καταργεῖται οἰκτρὰ ἂν πάφει νὰ εἶναι) μιὰ κίνηση ἀγάπης γιὰ τὸν Χριστὸ καὶ τὴν Ἐκκλησία.

Ἡ Ἀκολουθία ἀρχίζει μὲ τὸ Πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας, χορὸ καὶ ψάλτες, νὰ δοξολογεῖ τὸν Θεὸ γιὰ τὴν ἀγάπη ποὺ ἐμπνέει, θεμελιώνοντας τὸν γάμο οὔτε στὴν τεκνοποιῖα οὔτε στὴν διάκριση τῶν φύλων οὔτε πουθενὰ ἄλλοῦ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἐλευθερία, ἐνώνοντας τοὺς μελλόνουμφοις μεταξὺ τους καὶ μὲ τὸν ἴδιο. Ἀκολουθοῦν ἐρωτήσεις τοῦ Ἱερέως πρὸς τοὺς μελλόνουμφοις, ὅπου ἀναδεικνύεται ὡς περιεχόμενο τοῦ γάμου ἡ ἄσκηση, δηλώνεται ὅτι πρόκειται γιὰ μυστήριο εἰς Χριστὸν καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, διασφαλίζεται ἡ ἐλεύθερη μετοχὴ τῶν δύο, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη ἢ βία νὰ γίνῃ ὁ γάμος, ὅτι οἱ μελλόνουμοι θὰ ὑπολογίζονται καθένας τὸν ἄλλο πάνω ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του καὶ θὰ ἔχουν μεταξὺ τους τὴν ἀγάπη νὰ ἡγεῖται παντοῦ καὶ νὰ παρηγορεῖ γιὰ τὶς θλίψεις τῆς συμβίωσης. Ὁ Ἱερέας βεβαιώνει πὼς οἱ προθέσεις αὐτὲς εἶναι καλές, ἀλλὰ δὲν ἀρκοῦν, θὰ χρειαστεῖ κόπος γιὰ νὰ τὶς ὀλοκληρώσουν.

Στὴν συνέχεια τὸ Πλήρωμα ὑμνεῖ τὸν Χριστὸ γιὰ τὴν μεγάλη ἀγάπη τῆς Ἐνανθρώπησης καὶ τοῦ Πάθους, ὁ δὲ Λειτουργὸς παίρνει τὰ δαχτυλίδια ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα, τὰ ἀποθέτει στὸ Ἱερὸ Εὐαγγέλιο καὶ πλησιάζει τοὺς μελλόνουμφοις προτείνοντας τὸ Εὐαγγέλιο ὡς ἄλλη Παρουσία τοῦ Χριστοῦ, ἐνώπιον τοῦ ὁποῖου ζητάει πάλι νὰ βεβαιώσουν ὅτι προσέρχονται στὸν γάμο ἐλεύθερα, ὅτι δὲν ὑπάρχει τίποτα ποὺ νὰ ἐκβιάζει τὴν ἀπόφασή τους. Οἱ μελλόνουμοι βεβαιώνουν πὼς ἡ ἐπιθυμία τους εἶναι ἀνόθευτη καὶ αὐτάρκης, ὁ δὲ Λειτουργὸς προσεύχεται στὸν Θεὸ νὰ τοὺς δώσει τὴν τέλεια ἀγάπη καὶ ἐνότητα ποὺ ὑπάρχει στὴν Ἁγία Τριάδα, δοξολογῶντας Τον γιὰ τὴν ἀγιότητα ποὺ χαρίζει στὴν κτίση. Ἐπειτα ἀπευθύνεται χωριστὰ στοὺς μελλόνουμφοις προτρέποντας τὸν ἄνδρα νὰ πάρῃ ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιο, δηλαδή ἀπὸ τὸν Χριστό, καὶ νὰ τοῦ παραδώσῃ τὰ δαχτυλίδια, μὲ τὰ ὁποῖα κάνει τὸ σχῆμα τοῦ Σταυροῦ στὴν κεφαλὴ τοῦ ἀνδρὸς προφέροντας τὴν γαμήλια εὐχὴ στὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδας. Μετὰ κάνει τὸ ἴδιο μὲ τὴν γυναῖκα, τρεῖς φορὲς στὸν καθένα, καὶ τέλος σταυρώνει καὶ τοὺς δύο καὶ φοράει τὰ δαχτυλίδια στὰ δεξιὰ τους δάχτυλα.

Ὁ παράνυμφος ἀλλάζει τὰ δαχτυλίδια ἐνῶ ὁ Λειτουργὸς δοξάζει τὸν Θεὸ ἐπειδὴ γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους θέλει νὰ φθάσουν σὲ ἐπίγνωση τῆς

ἀλήθειας καὶ νὰ σωθοῦν. Δίνει στοὺς μελλόνυμφους ἀπὸ μιὰ ἀναμμένη λαμπάδα, καὶ εἰσέρχεται στὸ Ἱερὸ Βῆμα. Τὸ Πλήρωμα ὑμνεῖ τὸν Θεὸ καὶ προσεύχεται γιὰ πίστη καὶ ἀγάπη, εὔχεται γιὰ ὅλο τὸν κόσμον καὶ γιὰ τοὺς μελλόνυμφους, εὔχεται γιὰ τὸν γάμον τους νὰ γίνῃ Μυστήριον θεογνωσίας καὶ φανέρωσης τῆς ἀληθινῆς ζωῆς, νὰ ἔχουν ἀγάπη, νὰ εὐφρανθοῦν μὲ τὴν ἀπόκτηση τέκνων, καὶ νὰ μὴν ταλαιπωρηθοῦν ἀπὸ θλίψεις. Ἀκολουθεῖ μέγας ὕμνος στὴν Ἁγία Τριάδα ὡς πηγὴ ὅλης τῆς ἀγάπης, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ὄντως ἔραστό, ἐμπνέει τὴν ἀγάπην ποὺ ἐνώνει τὰ πλάσματα μαζί Του. Ὁ Λειτουργὸς εὔχεται γιὰ τὸ ζευγάρι νὰ φανερώσουν στὴν ὑπαρξὴ τους τὴν θεία Εἰκόνα, ποὺ εἶναι ἡ ἀγάπη. Ἀκολουθεῖ μεγάλη εὐχὴ στὸν Χριστό, γιὰ τὴν πρωτοβουλία τῆς ἀγάπης Του γιὰ τοὺς ἀνθρώπους, νὰ δίνει ὁ ἴδιος στὸ ζευγάρι τὴν δική Του ἐρωτικὴ ὁρμή, καὶ ἀκόμη ἀπόλαυση εὐτεκνίας. Ἀκολουθεῖ ἡ Στεφάνωση τοῦ ζευγαριοῦ καὶ αἴτηση ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ τοὺς στείλῃ τὴν θεία τιμὴ καὶ δόξα.

Διαβάζεται χωρὶς τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου πρὸς Ἐφεσίους 5, 20–33, ὅπου βρίσκονται οἱ ἐντολὲς τοῦ Ἀπόστολου στοὺς μελλόνυμφους καὶ ἰδίως στὸν ἄνδρα νὰ ἀγαπᾷ τὴν συζυγὸν του ὅπως ἀκριβῶς τὸν ἑαυτὸν, καὶ στὴν συνέχεια διαβάζεται χωρὶς ἀπὸ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννη 17, 10–26, ὅπου βρίσκεται ἡ ἀρχιερατικὴ προσευχὴ τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὸν Θεὸ Πατέρα νὰ δίνει ἀγιότητα καὶ ἀλήθεια, ἀπ’ ὅπου μεγαλώνει ἡ ἐνότητα τῶν δικῶν Του μαζί Του καὶ μεταξύ τους.

Ἀκολουθοῦν εὐχὲς γιὰ ὅλους τοὺς παριστάμενους, δόξα στὴν Ἁγία Τριάδα καὶ νέα εὐχὴ στὸν Χριστὸ γιὰ τὴν ἀγάπην Του στὴν Ἐκκλησίαν ποὺ εἶναι ἡ μητέρα ὅλων τῶν ζωντανῶν, ζητῶντας νὰ ἐμπνέει στοὺς νεόνυμφους πόθον γιὰ τὸν ἴδιον καὶ νὰ κάνει τὴν σχέση τους ὁδὸ γιὰ τὸ Πρόσωπόν Του, ὥστε νὰ προχωροῦν στὴν ἄχρονη ζωὴ τῆς ἐνοίκησης μαζί Του, καὶ νὰ πλησιάζει σὲ ὅλους ἐνώνοντας τὸν ἑαυτὸν Του μὲ ὅσους τὸν ποιοῦν.

Ἀκολουθοῦν γενικὲς εὐχὲς, τὸ Πάτερ ἡμῶν, καὶ δίνεται τὸ Ποτήριον τῆς εὐχαριστίας στοὺς νεόνυμφους. Ἀκολουθεῖ ὁ κύκλιος χορὸς τοῦ γάμου, ἐπίκληση τῶν ἁγίων Μαρτύρων ὡς προτύπων τῆς γαμήλιας ἄσκησης, εὐχὲς γιὰ τὸν νυμφίον καὶ τὴν νύμφην, καὶ τέλος προσευχὴ στὸν Νυμφίον τῆς Ἐκκλησίας νὰ εὐλογεῖ τοὺς νεόνυμφους καὶ νὰ τοὺς ἀναδεικνύει φωτόμορφα τέκνα τῆς δικῆς Του υἰοθεσίας. Ἡ ἀκολουθία τελειώνει μὲ εὐχὴ

στην Ἁγία Τριάδα νὰ ἐμπνέει ἐνότητα στοῦ ζευγάρι, μὲ ἀσπασμὸ τῶν νεο-
 υμφων, καὶ μὲ τὴν εὐχὴ τῆς ἀπόλυσης.

Μία μόνο φορά, χωρὶς ἔμφαση, γίνεται μνεῖα τῆς παρουσίας τοῦ Χρι-
 στοῦ στὸν γάμο ἐν Κανᾶ, ἀλλὰ ὡς συμβόλου τῆς Βασιλείας τῶν Οὐρανῶν,
 ἐνῶ οὐδέποτε ἡ τεκνοποιΐα, στὸν μικρὸ βαθμὸ ποὺ ἀναφέρεται — ὁ ὁποῖος
 θὰ μπορούσε νὰ εἶναι προαιρετικὸς ὥστε κατὰ περίπτωσιν νὰ ἀποσιω-
 πᾶται, γιὰ παράδειγμα ἂν τὸ ζευγάρι δὲν μπορεῖ νὰ κάνει παιδιὰ — δὲν
 ἀνάγεται σὲ μικρότερο ἔστω σκοπὸ τοῦ γάμου. Γιὰ τὸν γάμο ὁ π. Φιλόθεος
 Φάρος ἐξηγεῖ ὅτι “δὲν ὑπάρχει πλεόν, παρὰ μόνο τυπικά, ὅταν ὁ ἕνας ἀπὸ
 τοὺς συζύγους δὲν ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν ἄλλο, ὅταν χάνεται τὸ στοιχεῖο τῆς
 πρόσκλησης καὶ τῆς ἀνταπόκρισης”.⁷⁸

Ἡ προτεινόμενη νέα γαμήλια Ἀκολουθία εἶναι κείμενο ἰδιαίτερης
 θεολογικῆς ἀξίας, τὸ ὁποῖο τιμᾶει τὴν σημερινὴ Ἑλλάδα. Ἀπὸ αἰῶνων
 “στὴν Ἐκκλησία μας τὸ ζήτημα τοῦ γάμου ἀντιμετωπίζεται μὲ προχει-
 ρότητα”,⁷⁹ ὅμως τὸ χαρμόσυνο γεγονός τῆς νέας Ἀκολουθίας ἀποδεικνύει
 ὅτι δὲν εἶναι ὅλοι παραδομένοι στὸν συρμό, καὶ ὄχι μόνον, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἡ
 ὑγιὲς πλευρὰ ἔχει δύναμη. Ἐπομένως δὲν δικαιολογεῖται ἀπογοήτευση
 καὶ παραίτηση. Μακάρι ἡ Ἱεραρχία τῆς Ἐκκλησίας μας νὰ ἀντιληφθεῖ
 τὴν κατάστασιν καὶ νὰ προχωρήσῃ στὶς ἀναγκαῖες μεταρρυθμίσεις, ὅσο
 γίνεται ὑποστηρίζοντας τὴν ἐσωτερικότητα τῶν πιστῶν, ἀπομακρύνοντας
 ἀπὸ τὴν ἐντύπωση ὅτι τὰ Μυστήρια εἶναι μαγικὲς τελετές.

⁷⁸ *Ἡ διαχείριση τῆς ἀγάπης*, Ἀθήνα 2010, σ. 77.

⁷⁹ Βλ. Γ. Βαλσάμης, *Στοιχεῖα*, ὅ.π., σ. 103.

Παράδεισος χωρίς παράδεισο⁸⁰

ΗΔΗ ΠΡΙΝ ἀπὸ τὴν ‘πτώση’, ὁ ἄνθρωπος δὲν φαίνεται νὰ βιώνει καμμία ‘παραδείσια’ ἐνότητα ἀλλὰ τὸ ἀντίστροφο, διαίρεση, ἀποξένωση καὶ ἐγκατάλειψη. Τὸ κείμενο δὲν περιγράφει καὶ δὲν ὑπαινίσσεται ὅποιοδήποτε περιεχόμενο στὴν εἰκόνιση τοῦ Θεοῦ στὸν ἄνθρωπο, ἐνῶ ἢ ἐν συνεχείᾳ ἀνθρωπολογικῆ ἀναφορᾶ ἀναδεικνύει τὴν ἴδια τὴν ἱστορία σὰν μιὰ ἐξέλιξη καὶ συνέπεια τῆς ἀρχικῆς ἀπόστασης Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου.⁸¹

Πῶς γίνεται ἀντιληπτὴ ἡ διαίρεση; Ὁ Θεὸς ἀπευθύνεται στὸ μόνο ἔργο ποῦ εἶναι εἰκόνα Του, δηλαδὴ σὲ ὅ,τι πιὸ οἰκεῖο καὶ ὅμοιό Του, χρησιμοποιοῦντας ἐντολή, ἢ ὅποια εἶναι προειδοποίηση / ἀπειλή, καὶ ἀναιτιολόγητη.⁸² Αὐτὰ προϋποθέτουν ἀποξένωση, ἂν πράγματι στὴν ἐνότητα

⁸⁰ Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ κεφάλαιο «Χρόνος καὶ Δημιουργία στὴν Παλαιὰ Διαθήκη», εἰς Γ. Βαλσάμης, *Χρόνος καὶ Δημιουργία στὸν Γρηγόριο Νύσσης καὶ τὸν Μάιστερ Ἐκκαρτ*, Ἀθήνα 2018².

⁸¹ Βλ. *Γέν.* 3, 8: “καὶ ἐκρύβησαν ὅ τε Ἀδὰμ καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ ἀπὸ προσώπου Κυρίου τοῦ Θεοῦ”· 3, 19: “ἐν ἰδρωτί τοῦ προσώπου σου φαγῆ τὸν ἄρτον σου ἕως τοῦ ἀποστρέψαι σε εἰς τὴν γῆν, ἐξ ἧς ἐλήμφθης, ὅτι γῆ εἶ καὶ εἰς γῆν ἀπελεύση”· 3, 23–24: “καὶ ἐξαπέστειλεν αὐτὸν Κύριος ὁ Θεὸς ἐκ τοῦ παραδείσου [...] καὶ ἐξέβαλε τὸν Ἀδὰμ καὶ κατώκισεν αὐτὸν ἀπέναντι τοῦ παραδείσου τῆς τρυφῆς καὶ ἔταξεν τὰ Χερουβίμ καὶ τὴν φλογίνην ῥομφαίαν τὴν στρεφόμενην φυλάσσειν τὴν ὁδὸν τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς”· 4, 11: “καὶ νῦν ἐπικατάρατος σὺ ἀπὸ τῆς γῆς, ἢ ἔχανεν τὸ στόμα αὐτῆς δέξασθαι τὸ αἷμα τοῦ ἀδελφοῦ σου ἐκ τῆς χειρός σου”· 4, 16: “ἐξῆλθεν δὲ Κάιν ἀπὸ προσώπου τοῦ Θεοῦ καὶ ὤκησεν ἐν γῆ Ναιὶ κατέναντι Ἐδέμ”.

⁸² Βλ. *Γέν.* 2, 16–17: “καὶ ἐνετείλατο Κύριος ὁ Θεὸς τῷ Ἀδὰμ λέγων· ἀπὸ παντὸς ξύλου τοῦ ἐν τῷ παραδείσῳ βρώσει φαγῆ, ἀπὸ δὲ τοῦ ξύλου τοῦ γινώσκειν

υπάρχει ομοιότητα, συμφωνία και συνεννόηση.⁸³ Στήν πρό τῆς πτώσεως κατάσταση ἀνελευθερίας, ἀδυναμίας, ἀγνοίας καὶ διαίρεσης ἀποκτᾶ δυνατότητα νὰ ἀκουσθεῖ, νὰ κατανοηθεῖ καὶ νὰ γίνῃ πειρασμὸς ἢ ὑπόσχεση ἔσεσθε ὡς θεοί.⁸⁴

Στὸ βιβλίον τῆς Γενέσεως δὲν περιγράφεται μόνο ἡ δημιουργία ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντιστροφή της στήν φθορὰ καὶ ἀπώλεια. Ὅμως δὲν διαφαίνεται πραγματικὴ προοπτικὴ σωτηρίας, ὁ ἄνθρωπος ὁδηγεῖται στὶς πτωτικὲς συνθήκες ὅπως σὲ ὀριστικὴ διαμονή, ὅποτε περιεχόμενον τῆς σωτηρίας τείνει νὰ γίνῃ ἡ μεγαλύτερη δυνατὴ διασφάλιση μιᾶς προσωρινῆς ἐπιβίωσης. Οἱ θεῖες ἀποφάσεις περιγράφονται σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξωτερικὴ τους ἐπίδραση, ὡς διαμορφωτικὲς τῶν βιοτικῶν συνθηκῶν, δὲν φανερώνεται ἡ κύρια ἀπόβλεψη καὶ φύση τους, δηλαδὴ παρατείνεται ἡ πρό τῆς πτώσεως οὐσιώδης ἀποξένωση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου ὡς σχέση Κυρίου καὶ δούλου.

Ἡ κοινωνία προϋποθέτει ἰσότιμη σχέση, συναντίληψη, οἰκειότητα, γνώση, ὅπως δείχνει ἡ χαρακτηριστικὴ γιὰ τὸ πνεῦμα τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐξήγηση τοῦ Χριστοῦ “οὐκέτι ὑμᾶς λέγω δούλους, ὅτι ὁ δούλος οὐκ οἶδε τί ποιεῖ αὐτοῦ ὁ κύριος· ὑμᾶς δὲ εἴρηκα φίλους, ὅτι πάντα ἂ ἤκουσα

καλὸν καὶ πονηρόν, οὐ φάγεσθε ἀπ’ αὐτοῦ· ἢ δ’ ἂν ἡμέρα φάγητε ἀπ’ αὐτοῦ, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε”.

⁸³ Δὲν νομίζω πὼς εὐσταθοῦν ἀπόψεις ὅπως τοῦ H. Balthasar, “Patristik, Scholastik und wir”, σ. 65 κ.έ., ὅτι ἡ μυστικὴ τάση περιέχει ἐπαναστατικὴ κίνηση ἐναντίον τοῦ Δημιουργοῦ (!), ἀποκήρυξη τῆς γήϊνης χωροχρονικῆς ὑπαρξης στήν ὁποία δημιουργήθηκε ὁ ἄνθρωπος, ἀποτελῶντας στήν κυριολεξία ὄβριον, προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου νὰ ὑπερβεῖ τὴν φύση γιὰ τὴν ὁποία τὸν προόρισε ὁ Θεός... Ἡ νοοτροπία ἀκριβῶς αὐτὴ καταδίκασε καὶ ἀκόμη σήμερα προσπαθεῖ νὰ ἐξωθεῖ στὸ περιθώριον τὸν Ἐκκαρτ, ἡ κυριαρχία στὶς παπικὲς Ἐκκλησίες τῆς πεποίθησης ὅτι ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε δούλος καὶ ζητιάνος. Ἡ ἴδια ἡ ἀγνότερη ἀπόβλεψη, ἡ θέληση γιὰ ἐνότητα μὲ τὸν Δημιουργό, ἀπωθεῖται ὡς ἀλαζονικὴ!

⁸⁴ “Καὶ εἶπεν ὁ ὄφεις τῇ γυναικί, Οὐ θανάτῳ ἀποθανεῖσθε· ἥδει γὰρ ὁ θεὸς ὅτι ἐν ἡμῶν ἡμέρα φάγητε ἀπ’ αὐτοῦ, διανοιχθήσονται ὑμῶν οἱ ὀφθαλμοὶ καὶ ἔσεσθε ὡς θεοὶ γινώσκοντες καλὸν καὶ πονηρόν”: Γέν. 3, 4–5. Γιὰ τὴν ἀντίληψη τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας περὶ διαβόλου, βλ. Ἰ. Ρωμανίδης, *Τὸ προπατορικὸν ἀμάρτημα*, σ. 59 κ.έ.

παρὰ τοῦ πατρός μου ἐγνώρισα ὑμῖν”.⁸⁵ Συνεχῶς παρών, ὀφθαλμὸς ποῦ ὄρᾳ τὰ πάντα ἀνακρίνοντας, ὁ Θεὸς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης εἶναι ἀπόμακρος καὶ ἀπειλητικός. Τὸ ἀδιέξοδο τόσο βαθειᾶς ἀποξένωσης προϋποθέτουν τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ, ὅτι ὁ πιὸ μικρὸς στὴν Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Βαπτιστὴ Ἰωάννη.⁸⁶ Μέσα ἀπὸ τὴν θέλῃση γιὰ ἐπιβίωση, ὁ λαὸς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης κλίνει στὴν ὑπακοή καὶ ὄχι στὴν φιλοσοφία, ὥστε προσπαθεῖ νὰ ἀποφεύγει τὴν παράβαση ἀντὶ γιὰ τὴν ἄγνοια καὶ διαρκῶς ἐπικαλεῖται παθητικὰ τὴν θεία εὐνοια.⁸⁷

Ἡ ἑβραϊκὴ νοσοτροπία, τουλάχιστον ὅπως καθρεφτίζεται στὰ κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, δὲν ἔχει μικρὴ διαφορά ἀπὸ τὴν ἑλληνική.⁸⁸ Ἡ ἀπόρριψη τῶν Καλῶν Νέων ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν παράδοση ὅπου ἀκούστηκαν γιὰ πρώτη φορά, καὶ ἡ ὑπόδοχή ἀπὸ τὸν Ἑλληνισμό, ἀπ’ ὅπου μεταδόθηκαν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα στοὺς ὑπόλοιπους λαοὺς ποῦ ἐπρόκειτο νὰ ἀποτελέσουν τὴν χριστιανικὴ οἰκουμένη, σχετίζεται μὲ τὸ αἶτημα γιὰ γνήσια προσωπικὴ ἐνότητα Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ὅπως τὸ ἐκφράζει ἡ Ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου. Ἡ ἀρχαία ἑβραϊκὴ παράδοση υἱοθετεῖται μεταμορφούμενη ἀπὸ τὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμον καὶ τὴν φιλοσοφικὴ πνευματικότητα τοῦ

⁸⁵ Ἰω. 15, 15.

⁸⁶ Βλ. *Ματ.* 11, 11. Ὅπως σημειώνει ὁ Β. Στεφανίδης, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, σ. 430, “οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν ὀλοτελῶς ξένοι πρὸς τὸν μυστικισμόν. Τὸ μεταξὺ τοῦ Ἰεχωβᾶ καὶ τοῦ Ἑβραίου χάσμα ἀπετέλει ἀνυπέρβλητον ἐμπόδιον. Φίλων ὁ Ἰουδαῖος [...] παρέλαβε τὸν μυστικισμόν ἐκ τῆς πλατωνιζούσης καὶ νεοπυθαγοριζούσης φιλοσοφίας”.

⁸⁷ Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐνισχύεται περαιτέρω στὴν ἰσλαμικὴ χρῆση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, θεμελιακὰ στὸ Κοράνι, κατόπιν ἀποβάλλοντας μιὰ τάση γιὰ σπουδὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ποῦ ἀναδύθηκε στοὺς πρώτους ἰσλαμικοὺς αἰῶνες χάρις στὴν ἐπαφὴ μὲ τὸ Βυζάντιο.

⁸⁸ Ἡ ἀξία τῆς ἐπιβίωσης, ὡς δευτερεύουσα στὸν Ἑλληνισμό σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀξία τῆς γνώσης, ἐκφράζεται χαρακτηριστικὰ στὴν ὀμηρικὴ προσευχή, ὅπου βρῖσκεται ἐπίσης ἡ θεμέλια δύναμη τῆς τραγικῆς ποίησης. Βλ. *Ἰλιάδα* P 645–647, καὶ ὅσα γράφω στοὺς *Ἀρχαίους Ἑλληνας*, σ. 141 κ.έ., 171 κ.έ., 181 κ.έ.

Ἑλληνισμοῦ.⁸⁹ Ἀκόμα καὶ στὴν ὀρθόδοξη Ἀνατολή δὲν ἔγινε συνειδητὴ ἡ ἀπουσία τοῦ παραδείσου ἀπὸ τὶς διηγήσεις τῆς *Γενέσεως*, ἢ πρὸ τῆς πτώσεως διαίρεση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Τὸ κείμενο δὲν ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα πὼς οἱ πρωτόπλαστοι “εὐφραίνοντο θαυμάσια, κυρίως ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, πὸ ἐμφοροῦσε μέσα τους πλούσια”!⁹⁰ Τόσο χαρακτηριστικὰ στὸν

⁸⁹ Παραπλανοῦν οἱ ἐξιδανικεύσεις τῆς ἀρχαιότητας, ὅπως ἐκεῖνες πὸ προϋποθέτει, γιὰ παράδειγμα, ὁ A. Louth, *The origins of the Christian mystical tradition: from Plato to Denis*, σ. xiv, ὅτι ὁ ἀρχαῖος ἀνθρώπος εἶναι περίπου ἰσόθεος, ἐνῶ στὸν χριστιανισμὸ ἴσος μὲ τὸ τίποτα. Θὰ δεχόμεθα ὅτι μιὰ τάση ὑποτίμησης τῆς ἀνθρώπινης φύσης ἀναπτύχθηκε στὴν Δύση, ὅπου ἡ ἀγιότητα ἔτεινε νὰ ἐρμηνεύεται λιγότερο ὡς ἀπόκριση σὲ κλήση γιὰ ἐνότητα καὶ περισσότερο ὡς ἀγώνισμα ὑποταγῆς. Ὑπὸ τὴν διευκρίνιση αὐτὴ ἐπιτρέπεται ἐν μέρει ἡ ἀμφιβολία ὅτι “εἶναι συζητήσιμο ἂν ἀνήκει στὴν οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ ἡ ζήτηση καὶ ἐμπειρία ἀμεσότητας στὴν σχέση μὲ τὸν Θεό” (ὁ.π.). Στὴν δυνατότητα νὰ καταντήσῃ ἡ πίστη ἀπλὴ ἰδεολογία ἀντιτάσσεται ὁ Ἐκκαρτ ὅταν ἐξηγεῖ ὅτι “ὁ Θεὸς δὲν ἐντέλλεται κατὰ κύριο λόγο ἐξωτερικὲς πράξεις, ἐπειδὴ ὅποιαδήποτε ἐξωτερικὴ πράξη μπορεῖ νὰ ἐμποδιστεῖ. [...] Ἡ ἐξωτερικὴ πράξη δὲν εἶναι κυρίως ἀγαθὴ οὔτε θεία, καὶ ὁ Θεὸς δὲν τὴν ἐνεργεῖ οὔτε τὴν γεννάει κυρίως (*proprie*)”. Βλ. *Παραβολὲς τῆς Γενέσεως* 165 (*LW* I,1, σ. 634–635). Ἡ θέση του αὐτὴ καταδικάστηκε ἀπὸ τὴν Ἱερά Ἐξέταση, μολονότι ἀνάγεται σὲ κεντρικὲς βιβλικὲς ἀρχές, ὅπως τοῦ Ἰω. 10, 34.

⁹⁰ Ἐφραίμ. Φιλοθεΐτης, *Ἡ τέχνη τῆς σωτηρίας*, σ. 294–295. Βλ. ὁμοίως, G. Neamțu, *Language and theology in St Gregory of Nyssa*, σ. 64: “ἂν διαβαστεῖ μεταφορικά, ἡ βιβλικὴ σκηνὴ [τῆς ὀνοματοδοσίας τῶν ζώων] δείχνει τὸν Ἀδὰμ νὰ καθαγιάζει, σχεδὸν μὲ ἓνα Εὐχαριστιακὸ τρόπο, τὰ δῶρα πὸ τοῦ ἔκανε ὁ Θεός”. Τὰ παραδείγματα πολλαπλασιάζονται κατὰ κόρον. Ἐπίγνωση τῆς προπρωτικῆς διαίρεσης ἀπουσιάζει ὅχι μόνον ἀπὸ τοὺς σημερινοὺς στοχαστές, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοὺς προγενέστερους καὶ ἀπὸ τὴν λεγόμενη ‘κοινὴ γνώμη’ ἢ ‘συνείδηση’ τῆς Ἐκκλησίας, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους Πατέρες! Ἀκόμα καὶ Πατέρες ὅπως ὁ Νύσσης, οἱ ὅποιοι διαπίστωναν ἀνακολουθία ἀνάμεσα σὲ ὅ,τι θὰ περίμενε κανεὶς ἀπὸ τὴν δημιουργία κατ’ εἰκόνα Θεοῦ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα πὸ περιγράψει τὸ βιβλίον τῆς *Γενέσεως*, τὴν διαφορὰ τῶν φύλων, κ.λπ., ἐξηγοῦν τὴν ἀπόκλιση ὡς ὀφειλόμενη σὲ θεία πρόγνωση τῆς πτώσεως. Ὅμως ἡ πτώση εἶναι μιὰ περιφρόνηση τῆς ὑποτιθέμενης μακάριος ζωῆς στὸν ‘Παράδεισο’ τῆς Παλαιᾶς Δια-

Ρωμανίδη,⁹¹ σὲ διατριβὴ πού ἀφορᾷ τὴν προπατορικὴ ἁμαρτία, ἐνῶ περιγράφεται μὲ ἔμφαση τὸ χριστιανικὸ ἰδανικὸ τῆς ἐνότητος, δὲν ἔχει γίνει συνειδητὴ ἡ προ-πτωτικὴ ἀποξένωση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου. Ἡ κοινὴ αὐτὴ καὶ διαχρονικὴ ‘ἀπροσεξία’, ἴσως ὀφείλεται στὴν σχετικὴ ἀδράνεια τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων, ὅταν ἀκόμη δὲν εἶχε βιωθεῖ ἀρκετὰ ἡ ἐνότητα τῶν δύο φύσεων στὴν ἐνσάρκωση τοῦ Λόγου.⁹² Ἡ βιολογικὴ ἀτέλεια τῆς ‘παραδείσιας’ κατάστασης προκαλοῦσε ἀμηχανία στοὺς πεπαιδευμένους στοχαστές, ὅμως ἐμφανιζόταν κάπως σὰν ἀφηρημένο κοσμολογικὸ παράδοξο πού ἔπρεπε νὰ διευκρινιστεῖ καὶ ὄχι σὰν ἄμεση ὑπαρξιακὴ πρόκληση. Αὐτὸ φαίνεται χαρακτηριστικὰ στὴν προσπάθεια τοῦ Γρηγορίου νὰ αἰτιολογήσει τὴν διάκριση τῶν φύλων. Τέτοιες ἀπόπειρες εἶναι φυσικὸ νὰ ἐπισκιαζόνται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ θανάτου, πού ἀφορᾷ τὴν ἴδια τὴν ἐπιβίωση καθενὸς ἑντονα, ἄμεσα καὶ προσωπικά. Μπροστὰ στὸν θάνατο,

θήκης: “Τί οὖν ἐκεῖνος [ὁ πρωτόπλαστος] ἦν; Γυμνὸς μὲν τῆς τῶν νεκρῶν δερμάτων ἐπιβολῆς [...] μόνον τοῦ κυρίου κατὰ τρωφῶν καὶ τῆ δοθείσῃ βοηθῶ πρὸς τοῦτο συγχρώμενος [...] οὐ πρότερον αὐτὴν ἔγνω, πρὶν ἐξορισθῆναι τοῦ παραδείσου καὶ πρὶν ἐκεῖνην ἀντὶ τῆς ἁμαρτίας, ἣν ἀπατηθεῖσα ἐξήμαρτε, τῆ τῶν ὠδίνων τιμωρίᾳ κατακριθῆναι”: *Περὶ παρθενίας* XII.4 (*GNO* VIII/1, 302, 9–17).

⁹¹ *Τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα*, σ. 153 κ.έ.

⁹² Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἡ ἔννοια τοῦ Παραδείσου ὡς οἰκειότητος μὲ τὸν Θεό, προβλήθηκε στὸ κείμενο τῆς *Γενέσεως* χωρὶς νὰ ὀδηγήσει προηγουμένως σὲ κριτικὴ τῶν ἐκεῖ λεγομένων. Ὅμως ἔτσι ὁ ‘Παράδεισος’ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐξακολούθησε νὰ ὑπονομεύει τὴν σχέση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου στὴν ἴδια τὴν χριστιανοσύνη, ἐνισχύοντας νομικιστικὲς διαστάσεις στὴν εὐσέβεια, χωρὶς νὰ καταργεῖται ὅμως ἡ δυνατότητα ὑπερβάσεως τῶν διαστάσεων αὐτῶν. Στὸ Ἰσραήλ, ὅπου δὲν συνέβη ἡ ἴδια ἀλλαγὴ πνευματικότητος, ὥστε νὰ γίνει δυνατὴ μιὰ ἀναθεώρηση τοῦ παρελθόντος εἴτε ἔμπρακτῃ καὶ μὴ συνειδητῇ ἀθέτησὴ του πρὸς ὄφελος τῆς οἰκειότητος μὲ τὸν Θεό, ὁ ‘Παράδεισος’ τῆς *Γενέσεως* παρέμεινε σὲ πλήρη ἰσχὺ, ὀδηγῶντας στὴν γνωστὴ, τόσο χαρακτηριστικὴ σὰ ἐργα τοῦ Κάφκα, ἐνοχικὴ συνείδηση, ὅπου δὲν χρειάζεται κανεὶς νὰ διαπράξει τὸ παραμικρὸ ἔγκλημα, ὑποχρεωμένος νὰ τρέμει ἐνώπιον ὀφθαλμοῦ τὰ πάντα ὀρῶντος καὶ δικάζοντος. Κι ἐπειδὴ ὁ κόσμος διὰ μόνης τῆς ὑπάρξεώς του συνιστᾷ ἀτέλεια σὲ σύγκριση μὲ τὴν θεότητα, ἡ καταδίκη ὅλων εἶναι βέβαιη.

ἀκόμη και ὁ ἀτελής βίος ποὺ προηγεῖται τῆς πτώσεως, μποροῦσε νὰ μοιάζει ἀκόμα και ἰδανικός,⁹³ κι ἔτσι ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὴν αὐθεντικὴ και τὴν ‘ἐκπεσμένη’ κατάσταση εὐλόγα συσχετίσθηκε μὲ τὴν προπατορικὴ παράβαση,⁹⁴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται, σύμφωνα μὲ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη, ἡ μετάθεση τοῦ χρόνου στὶς συνθήκες τῆς φθορᾶς. Ἡ βαρύτητα τῆς μετάλλαξης αὐτῆς συσκότισε τὸ γεγονός, ὅτι ἤδη πρὸ τῆς ‘πτώσεως’ οἱ περιγραφές τῆς *Γενέσεως* δὲν μαρτυροῦν καμμιὰ ἐνότητα Θεοῦ και ἀνθρώπου, μᾶλλον τὸ ἀντίθετο.⁹⁵ Χάρη στὴν Ἐνανθρώπηση, ἡ σταδιακὴ

⁹³ Γι’ αὐτὸ ἄλλωστε τὸν προτείνει ὁ σατανᾶς, προϋποθέτοντας γενικῶς ἀποδεκτὴ ὡς ιδεώδη τὴν κοσμικὴ ἰσχὺ: “ταῦτά σοι πάντα δώσω ἐὰν πεσῶν προσκυνήσῃς μοι”: *Ματ.* 4, 9. Ἡ πρόταση αὐτὴ ἀποκαλύπτει τὸν ‘παράδεισο’ τῆς *Γενέσεως* σὰν μιὰ κόλαση. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὸ οὐσιῶδες βρίσκεται στὴν ὑποταγὴ ποὺ δίνεται ὡς ἀντάλλαγμα γιὰ τὴν ἀνεμπόδιστη ἐπιβίωση τοῦ ἑαυτοῦ και τὴν ἐξουσία ἐπὶ τοῦ κόσμου.

⁹⁴ Γιὰ τὸν Νύσσης βλ. *χαρακτηριστικά, Εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων* 2, 1.6 (*GNO* VI 58, 6–10): “ἔθετο ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον ἐργάζεσθαι και φυλάσσειν τὸν παράδεισον [...] ἡ τοῦ παραδείσου τρυφή, ἐν ᾧ ἔθετο ὁ θεὸς τὸν ἄνθρωπον ἐργάζεσθαι και φυλάσσειν αὐτόν”.

⁹⁵ Ὁ Ὀριγένης δὲν προσπάθησε ἀπλῶς νὰ “αἰτιολογήσει τὴν σωματικὴ ὑπαρξίη”, ὅπως γράφει ὁ B. Otis, “Cappadocian thought as a coherent system”, σ. 102. Κατάλαβε πῶς ἡ σωματικὴ ἐπεται τῆς πτώσεως και δὲν τὴν προκαλεῖ, ἐφόσον ἡ ‘παράβαση’ τῶν δαιμόνων εἶναι ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὴν δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου και τὴν ὕλικὴ φύση τοῦ κόσμου ὅπως τὴν περιγράφει τὸ βιβλίον τῆς *Γενέσεως*. Ὅμως οὔτε ὁ Ὀριγένης πρόσεξε τὴν ἀπουσία ἐνότητας μὲ τὸν Θεὸ στὴν πρὸ τῆς ἐξορίας ἀπὸ τὸν ‘παράδεισο’ ἀθάνατη διαβίωση τῶν ‘πρωτοπλάστων’. Ἦδη τὸ γεγονός ὅτι ἐρμήνευε τὴν πτῶση ὡς συνέπεια κορεσμοῦ τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὴν ἀπόλαυση τῆς θείας παρουσίας (B. Otis, ὁ.π.) προϋποθέτει γιὰ τὸν ἴδιο μειονεκτικὴ συνείδηση τῆς ἐνότητας Θεοῦ και ἀνθρώπου. Γι’ αὐτὸ κυριαρχεῖ στὴν σκέψη του μιὰ ἀρνητικὴ διάθεση, ὅπως σωστὰ σημειώνει ὁ Otis: “ἡ ὑψωση πρὸς τὸν Θεὸ ἀπὸ μόνη της δὲν εἶναι τὸ πρωταρχικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ὀριγένη, πρόβλημά του εἶναι μᾶλλον ἡ ἀποφυγὴ τῆς τάσης γιὰ τὴν ἁμαρτία”. Ἡ σκέψη τοῦ Ὀριγένη “κατὰ μέγα μέρος κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν πανταχοῦ παροῦσα δυνατότητα

ἀναγνώριση τῆς προοπτικῆς γιὰ ἐνότητα βοήθησε τὴν χριστιανικὴ περίοδο νὰ ἀποκρούει τάσεις τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κλίματος περιφρονητικῆς τῆς ὑπάρξεως, τόσο ἰσχυρὲς σὲ ὀρισμένες Γνωστικὲς ομάδες, ὥστε ἡ δημιουργία νὰ ἀποδίδεται σὲ κατώτερο καὶ μοχθηρὸ Θεό.⁹⁶ Ἡ ‘ἀπαισιόδοξη’ κοσμοθεώρηση, στηριζόμενη σὲ διαρκικὲς ἀλληγορικὲς ἐρμηνεῖες τῆς Γενέσεως, κρατᾷ τὴν ἰσχὺ τῆς τουλάχιστον τέσσερις αἰῶνες μετὰ Χριστόν.⁹⁷ Ὁ τέταρτος αἰώνας, μὲ τοὺς Καππαδόκες στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὸν

πειρασμοῦ καὶ ἀμαρτίας”, ἐνῶ οἱ Καππαδόκες “ἐνδιαφέρονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν ἐπέκεινα τῆς ἀμαρτίας ζωὴ τῶν σωσμένων ἢ εὐλογημένων”: ὁ.π., σ. 103 καὶ 115.

⁹⁶ Γιὰ τὶς Γνωστικὲς αἵρέσεις ὁ Χρῆστος σημειώνει ὅτι “ἀπὸ τοῦ γ’ αἰῶνος καὶ ἐξῆς ἤρχισαν νὰ διαλύωνται, ἀπορροφηθεῖσαι ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἐνσωματωθεῖσαι εἰς νέας αἵρέσεις κατὰ καιροὺς ἐμφανιζόμενας, ὅπως εἶναι αἱ τῶν Μασσαλιανῶν, Παυλικιανῶν, Βογομίλων, Καθαρῶν”: Π. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ πατρολογία*, τ. 2, σ. 115. Ὁ ὅρος ‘Γνωστικισμὸς’ δὲν θεωρεῖται ἀπόλυτα ἀκριβῆς, γιὰ λόγους ποὺ δὲν χρειάζεται νὰ ἀναφερθοῦν ἐδῶ. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ C. O’Brien, *The Demiurge in ancient thought*, σ. 205, “ὁ ‘Γνωστικισμὸς’ παραμένει βολικὴ ἐτικέττα γιὰ νὰ ἐκπροσωπεῖ μιὰ παράδοση ποὺ ἐχθρεύεται τὸν κόσμον, μέσα στὴν ὁποία ὁ πλατωνικὸς Δημιουργὸς ὑφίσταται ἓνα ριζικὸ μετασχηματισμὸ καὶ μέσα στὴν ὁποία ὁ διαχωρισμὸς ἀνάμεσα στὴν Πρῶτῃ Ἀρχῇ καὶ τὴν δημιουργικὴ φαίνεται νὰ φθάνει στὰ ἄκρα του”.

⁹⁷ Ὅπως συνάγεται, γιὰ παράδειγμα, ἀπὸ τὴν δευτέρη ὁμιλία τοῦ Μ. Βασιλείου *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον*. Ὁ Βασίλειος ἀναφέρεται σὲ ομάδες Γνωστικῶν (Μαριχαϊστῶν, Μαρκιωνιτῶν καὶ Βαλεντινιανῶν — βλ. *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* II, 4: “Ὁὐχὶ Μαρκιαῶνες; οὐχὶ Οὐαλεντῖνοι ἐντεῦθεν; οὐχὶ ἡ βδελυκτὴ τῶν Μαριαίων αἵρεσις”). Οἱ Βαλεντινιανοὶ καταδίκασαν τὸν κόσμον θεωρῶντας τὸν δημιουργημένο ἀπὸ κατώτερο ὄν. Ὁ Μαρκίων εἰσάγει χριστιανικὰ στοιχεῖα στὴν διδασκαλία αὐτῆ, ὅμως καὶ στὸ δικό του σύστημα ὁ κόσμος δημιουργεῖται ἀπὸ κατώτερο Θεό. Σύμφωνα μὲ τὸν Μάνητα ὁ κόσμος προέρχεται ἀπὸ τὴν σύγκρουση ἀγαθῆς καὶ κακῆς ἀρχῆς. Βλ. Π. Χρήστου, *Ἑλληνικὴ πατρολογία*, τ. 2, σ. 153, 182 καὶ 191. Γιὰ τὴν προσπάθεια τοῦ Μ. Βασιλείου νὰ ἀποτρέψει τέτοιες ἐρμηνεῖες καταδικάζοντας τὸν ἀλληγορισμὸ, βλ. C. Hall, *Reading Scripture with the Church Fathers*, σ. 86–88.

Αύγουστίνο στην Δύση, θεμελιώνει την θεωρητική σκέψη σε χριστιανικό περιβάλλον όποτε ή απαισιοδοξία υποχωρεί, αν και όχι τελείως. [...]

Ήδη ή θεία έντολή θεμελιώνει την ήθική συνείδηση. Τήν ‘πτώση’ δέν διενεργεί μιὰ συγκεκριμένη αξιολόγηση αλλά ή μετάθεση τής αρχής τών άξιών στον έαυτό. Τίποτα δέν αλλάζει άντικειμενικά στην άνθρώπινη φύση, όμως ή έπιθυμία νά αναγνωριστει ό λόγος (σκοπός, αίτία, σχέση και αρχή) στον έαυτό, καταλήγει, σύμφωνα πάντα με τό βιβλίο τής Γενέσεως, στην άπαξίωση τοῦ άνθρώπου.⁹⁸ Όπως περιγράφεται στον σχηματισμό της ως παράβασης, ή άυτονομία προϋποθέτει πώς ό άνθρωπος αναγνώρισε τον έαυτό του άδικούμενο. Στην άνθρωπολογική έπικέντρωσή της ή Γένεσις δέν άργεί νά συνδέσει τον χρόνο με την θνητότητα και ήδη με την έπίγνωση βαθειάς προσωπικής μειονεξίας. Ό άνθρωπος νοιώθει έσωτερικά γυμνός, άδικα έκτεθειμένος, και άπειλούμενος άπόλυτα από τον ίδιο τον Δημιουργό! Ή ασθένεια, ή άπαξία και ό κίνδυνος δέν έπιβάλλονται από την ούσία τοῦ χωροχρόνου και τής ύπαρξης έν γένει, αλλά αναδύονται στην έσωτερικότητα: *διηνοίχθησαν οι όφθαλμοι τών δύο και έγνωσαν ότι γυμνοι ήσαν.*⁹⁹ Ή ένοχική συνείδηση καθρεφτίζεται έπίσης στον χωροχρόνο με την είσαγωγή στην κοσμική ύπόσταση τών κινήσεων φθοράς και θανάτου.¹⁰⁰ Άφημένη στις δυνατότητες δουλείας (ύπακοής στην θεία

⁹⁸ Γέν. 3, 7. Ό Auerbach, *Μίμησις: ή εικόνα τής πραγματικότητας στην δυτική λογοτεχνία*, σ. 201, σημειώνει ότι τον Άδάμ παρέσυρε τό αίσθημα πώς ή σύντροφός του άποδείχθηκε πιό θαρραλέα: “αυτός, ένας άντρας, νά δειλιάζει μπροστά σε κάτι πού έκανε ή γυναίκα του!” Στον βαθμό πού ή παρακοή τείνει νά άποκτήσει μιὰ σημασία άρετής, ό Άδάμ έξωθειται σε ύπερβολή τόλμης, άγνοώντας τον συντριπτικό είς βάρος του συσχετισμό δυνάμεων. Ή διαίρεση ανάμεσα στον Δημιουργό και τό κορυφαίο πλάσμα έχει έγκατασταθει.

⁹⁹ Γέν. 3, 7.

¹⁰⁰ Τήν συνείδηση και τον κόσμο φαίνεται νά συνδέει άμοιβαία έπίδραση. Ή κοσμική σύσταση και τό αντίστοιχό της είδος χρόνου, ένδέχεται νά εϋνοούν έσωτερική άλλαγή τοῦ άνθρώπου, και άντιστρόφως. Για την πεποίθηση τοῦ Γρηγορίου περι ύπαγωγής τής ύλης στις ήθικές άποφάσεις τοῦ άνθρώπου, βλ. K. Corrigan, “Plotinus and St. Gregory of Nyssa: can matter really have a positive function?”, σ. 19.

έντολή) και εξέγερσης, ή ύπαρξη εὐνοεῖ βιώματα ὑστέρησης τοῦ ἑαυτοῦ και ἄλλογης κακοπάθειας. Ἡ προοπτική τῆς ὑποταγῆς ὑποχωρεῖ μέσα ἀπὸ τὴν παράβαση, γιὰ νὰ ἐπανέλθει ἀκόμη πιὸ ἔντονα στὸν χρόνο τῆς φθορᾶς ‘ἀπέναντι τοῦ παραδείσου’, ὑπὸ τὸ βᾶρος αἰσθημάτων ἀκραίας ἀποτυχίας, ντροπῆς, ἐνοχῆς και φόβου.¹⁰¹

Περιφρονῶντας τὴν προσωπική εὐθύνη,¹⁰² ὁ ἄνθρωπος διατηρεῖ μιὰ περιοχὴ, μολονότι ἀνεπίγνωστα, ὅπου παραμένει ἀνεξήγητη, ἐπιβεβλημένη και οὐσιαστικὰ ἄδικη ἢ ἀρχική κατάσταση τῆς ‘φυσικῆς’ μειονεξίας ὅσο ἢ κατοπινὴ τῆς ἐσωτερικῆς ἀπαξίωσης και ἐνοχῆς. Ἀμαρτία χωρίς ἀμαρτία, παράδεισος χωρίς παράδεισο, βασανισμός, τρόμος, ἐνοχὴ, ἀπόσταση... Τὸ ἀρχαῖο Ἰσραὴλ κληροδοτεῖ μιὰ σκοτεινὴ και τραυματικὴ ἐμπειρία ἀπὸ τὴν σχέση με τὸν Δημιουργὸ και με τὸν ἑαυτό.

¹⁰¹ Ὁ φόβος τελειοποιεῖ τὴν διαίρεση, ὅμως τὸ εἶδος τῆς εξέγερσης φανερώνει ὅτι σὲ ἀπροσδιόριστο χρόνο ἡ σχέση ὑπῆρξε ἀρκετὰ διαφορετικὴ. Ὁ ἴδιος ὁ φθόνος τῶν πρωτοπλάστων εἶναι ἡ πιὸ σημαντικὴ μαρτυρία τοῦ βιβλίου τῆς Γενέσεως γιὰ μιὰ ἐνότητα ἢ δικαίωμα σὲ ἐνότητα ποὺ θὰ πρέπει νὰ εἶχε βιωθεῖ, μολονότι ἀπουσιάζει ἀπὸ τὸν λεγόμενον ‘πάρδεισο’.

¹⁰² Βλ. Γέν. 3, 12–13: “και εἶπεν ὁ Ἀδάμ· ἡ γυνή, ἣν ἔδωκας μετ’ ἐμοῦ, αὕτη μοι ἔδωκεν ἀπὸ τοῦ ξύλου, και ἔφαγον. και εἶπε Κύριος ὁ Θεὸς τῇ γυναικί· τί τοῦτο ἐποίησας; και εἶπεν ἡ γυνή· ὁ ὄφεις ἠπάτησέ με, και ἔφαγον.”

Πτώση

Σ' ένα τυπικό γαιόκτημα τὸ χωριὸ ἦταν ἕνας οἰκισμὸς ἀχυρένιων καλυβῶν ποὺ συνωστίζονταν ἢ μιὰ δίπλα στὴν ἄλλη. Σὲ κάθε καλύβα ἦταν συνημμένο ἕνα γήπεδο γιὰ λαχανόκηπο, ὀρνιθῶνα καὶ ἴσως σταῦλο. Ἐνα ρυάκι μὲ δεξαμενὴ γιὰ μῦλο, ἢ ἔλος στὴν ἄκρη διέτρεχε τὸ χῶρο. Πέρα ὑπῆρχε ἕνα λιβάδι καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτὸ δάσος καὶ χέρσα γῆ. Ἡ καλύτερη καλλιεργήσιμη γῆ τῆς περιοχῆς, ποὺ ἀνήκε στὸ φεουδάρχη κύριο τοῦ γαιοκτήματος, μποροῦσε νὰ εἶναι συνεχόμενη, ἂν καὶ συνήθως οἱ ἀγροὶ τοῦ ἦταν ἀνάμικτοι μὲ τῶν χωρικῶν. Ἐπάνω σ' ἕνα λόφο ποὺ ἐδέσποζε τοῦ χωριοῦ, σὰν παρατηρητήριον ἐπάνω σ' ὄλα, ἦταν ὁ πύργος τοῦ κυρίου.¹⁰³

Eigenschaft εἶναι στὰ γερμανικὰ ἡ περιουσία τοῦ κυρίου καὶ εἶναι ἐπὶ λέξει ἡ *ιδιότητα*, συνδεόμενη ἐπομένως μὲ τὰ λατινικὰ *proprietas*¹⁰⁴ (ιδιότητα, περιουσία), καὶ ἐπίσης μὲ τὰ *quidditas* (λόγος, εἶδος, προσρισμός¹⁰⁵) καὶ *qualitas* (ποιότητα). Ἡ ἴδιο-ποίηση προϋποθέτει κτητικότητα καὶ ἐξάρτηση. Δεσμεύω τὸν κόσμον μέσα μου, ὅπως ὁ κύριος δεσμεύει τοὺς ὑποτελεῖς στὴ γῆ του. Στὴν κατοχὴ ποὺ ἐπιβάλλω, ὑποτάσσω τὸ ἴδιο τὸ

¹⁰³ Κ. Γιαννακόπουλος, *Μεσαιωνικὸς Δυτικὸς Πολιτισμὸς, καὶ οἱ κόσμοι τοῦ Βυζαντίου καὶ τοῦ Ἰσλάμ*, μτφρ. Π. Χρήστου, Θεσ/νίκη 1993, σ. 142.

¹⁰⁴ Πρβλ. τὸν R. Forman, *Meister Eckhart: Mystic as theologian*, Rockport M.A. 1991, σ. 74 κ.έ.

¹⁰⁵ Τὸ “τί ἦν εἶναι”, εἶδος καὶ προσρισμὸς τοῦ ὄντος, λόγος καὶ μητέρα του, ἡ εὐκαιρία του — ἔστω καὶ ἂν δὲν πραγματοποιηθεῖ (δὲν εἶναι πεπρωμένο). Ἐνα ἀπὸ τὰ τέσσερα ἀριστοτελικὰ αἴτια (τὰ ὅποια οἱ σχολαστικοὶ ὀνόμαζαν ὑλικό, εἰδητικό, ποιητικό καὶ τελικό). Πρβλ. Ἀριστοτέλους, *Φυσικὰ* 195α καὶ *Μεταφυσικὰ* 983α.

βάθος τῆς ψυχῆς, ὥστε ὅ,τι ὁ ἴδιος ἤμουν νὰ γίνω, παγιδεύεται καὶ διαστρέφεται στὴν ἐξωτερικότητα, γίνεται λιγότερο ἀπὸ τὸ τίποτα: “ὅταν λέω ‘κύριος’, ἀπὸ μόνο του δὲν εἶναι τίποτα, ἀν λείπει ὁ δοῦλος”.¹⁰⁶ Δὲν γίνεται νὰ ἔχω δοῦλο χωρὶς νὰ εἶμαι δοῦλος του: “αὐτὸ ποὺ κυριαρχεῖ, πάντως καὶ τὸ ἴδιο ἀνήκει στὰ πάσχοντα, γιατί καὶ τὸ ἴδιο κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸ κυριαρχούμενο”.¹⁰⁷

Δὲν θὰ γινόταν ποτὲ βασιλιᾶς ἀν δὲν ὑπῆρχαν ἐξουσιαζόμενοι. Ἀλλὰ μᾶλλον αὐτὸ μοιάζει μόνο μὲ ἐλευθερία, ἐνῶ εἶναι δουλεία ἢ πιὸ σκληρὴ ποὺ παριστάνει τὴν ἐλευθερία, ἐφόσον καὶ καταπιέζει τοὺς ἐλεύθερους.¹⁰⁸

Χάνω τὴν καρδιά μου καὶ τὴν κατασκευάζω, κομματιάζομαι, ἐργάζομαι τὴν οὐσία μου ἔξω, ἀπὸ ἔξω τὴν περιμένω, τὴν κλέβω καὶ τὴν δέχομαι ἀλλοιωμένη. Μέσα στὴν ἐξάρτηση ἀνάγκη τὰ ὄντα σὲ ἄλλα ὄντα σφυρηλατῶντας αἰσθητὴ καὶ νοητὴ ἀλυσίδα ποὺ χωρίζει τὰ πράγματα ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τους καὶ τὰ δυναστεύει. Προσπαθῶντας νὰ κρατηθῶ στὸν βίο, τὸν ἑαυτὸ καὶ τὴν περιουσία μου, γίνομαι ὑποκριτῆς, ἄπληστος καὶ ματαιόδοξος. Ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ περιφρόνηση μεγαλώνουν, καὶ μαζί ἡ ματαιότητα, ὁ φόβος καὶ ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Θεό. Ὅσο πετυχαίνω τόσο ἀποτυχαίνω καὶ τόσο πιὸ ἔτοιμος γίνομαι γιὰ τὴν ἀπόγνωση. Ἀγωνιῶντας ἀλλάζω μάσκες καὶ ἀνεπαίσθητα κλείνομαι στὴν τελειότερη μάσκα, αὐτοδημιούργητο ἐπὶ τοῦ μηδενὸς σχῆμα ποὺ περιέχει ὅλα τὰ σχήματα. Ἡ τελειότερη μάσκα εἶναι σὰν ἀγιογραφία, ποὺ ὅμως κρύβει κενὸ ἀπὸ πίσω της.¹⁰⁹ Ὡς μάσκα μπαίνει καὶ βγαίνει, ἔστω πιὸ δύσκολα, ὡς τελειότερη ἀντέχει περισσότερο καὶ ἐξαπολύει μὲ δύναμη τὸ μηδὲν στὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία. Τὴν κατάσταση αὐτὴ ὀνομάζουμε συνήθως ἀμαύρωση τοῦ κατ’ εἰκόνα, ὑπόσταση τοῦ ἀνυπόστατου, πτώση ἢ ἐκκοσμίκευση. Ἐτσι ἀρχίζει ἡ ἐξορία στὴν οὐτοπία, ὅποτε ὁ Θεὸς ἐμποδίζεται νὰ γεννηθεῖ στὸν χῶρο Του, δηλαδή στὸ βάθος τῆς ψυχῆς, γίνεται ἔννοια ἐννοιῶν καὶ ἐξάρτηση

¹⁰⁶ Βοήθιος, *Εἰς Ἀριστοτέλους κατηγορίας*, PL 64, 217.

¹⁰⁷ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς, *Πρὸς Γεώργιον*, PG 91, 64.

¹⁰⁸ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὴν Γένεσιν*, PG 53, 272.

¹⁰⁹ Πρβλ. *Λαν.* 9.27· *Ματθ.* 24, 15.

ἐξαρτήσεων. Θηρίον ἀναβαῖνον ἐκ τῆς ἀβύσσου¹¹⁰ καὶ κατήγορο μάτι ποὺ δικάζει τὰ πάντα¹¹¹ — τί σκέφτομαι καὶ πιστεύω, τί κάνω ἢ δὲν κάνω, ὡς τὴν ἔσχατη λεπτομέρεια — τί φοράω, πῶς χτενίζομαι, κάθε πότε προσεύχομαι, κάθε πότε νηστεύω... — μὲ τὴν Ἐκκλησία καὶ κάθε πιστὸ νὰ καταντάει μητέρα τῶν πορνῶν καὶ τῶν βδελυγμάτων τῆς γῆς,¹¹² νὰ ἀγοράζει καὶ νὰ πουλάει συγχωροχάρτια, καὶ νὰ καίει τοὺς ἀνθρώπους ζωντανοὺς γιὰ μιὰ ἰδέα.

¹¹⁰ Ἀποκ. 11, 7.

¹¹¹ Πρβλ. Ἀποκ. 12, 10: “κατήγορος τῶν ἀδελφῶν μας, ὁ κατηγορῶν αὐτοὺς μπροστὰ στὸν Θεό μας μέρα καὶ νύχτα.”

¹¹² Ἀποκ. 17, 5.

Ἀποτέφρωση καὶ ταφή

ΤΟ ΣΩΜΑ καὶ στὶς δύο περιπτώσεις ἀποσυντίθεται, ἐπομένως γιατί ἡ Ἐκκλησία ἐπιμένει στὴν ταφή; Ἀκόμη κι ἂν δὲν συνηθίζει νὰ ἐνδιαφέρεται κανεὶς γιὰ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἀπόψεις, τουλάχιστον ἄς γνωρίζει τι ἀκριβῶς ἀπορρίπτει. Στὴν ταφή τὸ σῶμα κληροδοτεῖ ὅστᾳ, πού δὲν παύουν νὰ ἀποτελοῦν μιὰ εἰκόνα τῆς μοναδικότητος τοῦ μεταστάντος, ὅσοδήποτε διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ ὁλόκληρο σῶμα,¹¹³ ὅμως γιὰ ποιό λόγο δὲν εἶναι λείψανα οἱ στάχτες; Γιατί εἶναι ἀπαραίτητη ἡ μορφή, ἂν ὄχι ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι κοινωνικός; Σὲ κοινωνία παρουσιάζεται ὁ ἅγιος, κοινωνία εἶναι καὶ ἡ οἰκογένεια καὶ ὅλοι οἱ δικοὶ μας, ὄχι ἄμορφος σωρός. Μὲ τὴν ταφή ἀπομένουν στὴν Ἐκκλησία τὰ λείψανα τοῦ σώματος τῆς ταπείνωσης τῶν ἁγίων, σημεῖα τῆς δοκιμασίας τους καὶ μιᾶς ιδιαίτερης παρουσίας τους. Ἡ ἐβδόμη οἰκουμενικὴ σύνοδος προβλέπει νὰ καθαιρεῖται ὅποιος ἰδρύει ναὸ χωρὶς ἅγια λείψανα.¹¹⁴ Ἰδρύνοντας ἔτσι τὸν ναὸ ἡ Ἐκκλησία δὲν ἀναγνωρίζει μαγικὴ λειτουργικότητα, ὅποτε θὰ μοίραζε φυλακτὰ καὶ δὲν θὰ χρειαζόταν ναὸς, ἀλλὰ ὑποστηρίζει τὴν Σύναξή μὲ τὴν παρουσία τοῦ ἁγίου.

Στὰ ἔθιμα τῆς ταφῆς μιὰ κοινωνία ἐκδηλώνει κάτι τόσο θεμελιώδες ὅσο εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο τὰ μέλη τῆς βιώνουν τὴν πραγματικότητα τοῦ θανάτου. Ἀκόμη κι ἂν φθάσει νὰ θεωρεῖ τὸ νεκρὸ σῶμα σκουπίδι πού πρέπει ἀπλῶς νὰ πεταχτεῖ, ἀνακυκλωθεῖ κ.λπ., ἐκδηλώνει καὶ πάλι μιὰ

¹¹³ “Ἡ ψυχὴ, καὶ μετὰ τὸν χωρισμὸ τῆς ἀπὸ τὸ σῶμα, ἀναγνωρίζει τὰ στοιχεῖα καὶ τὰ μέλη τοῦ σώματος”, σημειώνει ὁ Ἱερόθεος Ναυπάκτου καὶ Ἀγ. Βλασίου, “Ἡ θεολογικὴ ἄποψη καὶ οἱ ἐκκλησιολογικὲς συνέπειες τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν”, Ἡμερίδα μὲ θέμα *Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν*, Ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 2000, σ. 35–36.

¹¹⁴ Ἐπισημαίνει ὁ Π. Χριστινάκης, “Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν;”, Εἰσήγηση στὴν ἡμερίδα μὲ θέμα *Ταφή ἢ καύση τῶν νεκρῶν*, ὅ.π., σ. 58.

συγκεκριμένη έρμηνεία τοῦ θανάτου — ποτέ δὲν ἐπιτελεῖ μιὰ ἀδιάφορη οὐδέτερη ἀνάγκη, ὅπως ὅταν πετάει κονσερβοκούτια. Ἡ δική μας σχέση μὲ τοὺς μεταστάντες, στὸν βαθμὸ πού ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία παραμένει χριστιανική, συνεχίζεται σὲ ὅλη τὴν διάρκεια τοῦ βίου, συνήθως καὶ ἀτομικά, ἀλλὰ πάντως ἐκκλησιαστικά. Προσευχόμαστε ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων ὄχι ἐπειδὴ ἔχουν ἀνάγκη τὴν προσευχή μας γιὰ νὰ τοὺς συμβεῖ ὅτιδήποτε ἀλλὰ ἐπειδὴ ἐμεῖς θέλουμε νὰ σκεφτόμαστε τὴν ἐρχόμενη συνάντηση μαζί τους. Ἡ ἴδια ἡ ὀνομασία κεκοιμημένοι δηλώνει προσωρινὴ κατάσταση, τὰ μνῆματα σημαίνουν ὅτι ἂν καὶ δὲν γίνεται νὰ ζοῦμε σήμερα μαζί τους ὁ χωρισμὸς εἶναι προσωρινός. Στὴν περίπτωσι εἰδικὰ τῶν ἀγίων, ἡ ‘κοιμησις’ εἶναι ἀκόμα πιὸ σχετικὴ, ἐφόσον στὰ λείψανα ἰδρύεται ὁ ναός, δηλαδή τὸ πρῶτο ‘στοιχεῖο’ τῆς ὑλικῆς ἐστίας τῆς Ἐκκλησίας, εἶναι καὶ αὐτὸ πνευματικόν. Ἔτσι ὁμολογοῦμε ἔμπρακτα πὼς οἱ ἅγιοι δὲν εἶναι μιὰ ἐξαιρέσι, ὅτι χωρὶς ἀγίους δὲν νοεῖται καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ναός, Ἐκκλησία καὶ προσευχή.

Κυκλοφορεῖ ἐπίσης μιὰ παρανόησι, ὅτι δῆθεν οἱ Ἀρχαῖοι χρησιμοποιοῦσαν τὴν καύσι ἀντὶ ταφῆς. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἀρκετὰ διαφοροτικὴ, “κατὰ κανόνα ἔθαπταν τοὺς νεκροὺς των, μὲ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις πού ὀφείλονται σὲ εἰδικὲς περιστάσεις πολέμου ἢ ἄλλους περιστασιακοὺς λόγους”.¹¹⁵ Ἀλλὰ καὶ ὅποτε συνέβαινε καύσι “συνδεόταν πάντοτε μὲ δύο χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα.

Τὸ ἓνα, ὅτι γινόταν μὲ θρησκευτικὴ ἱεροτελεστία, καὶ τὸ ἄλλο ὅτι πουθενὰ δὲν ἐφαρμοζόταν ὡς μέθοδος πλήρους ἀποτεφρώσεως, ἀλλὰ μετὰ τὴν καύσι τῶν σωμάτων συνέλεγαν τὰ ἐναπομείναντα ὀστᾶ, τὰ τοποθετοῦσαν σὲ πολυτελεῖς λάρνακες καὶ τὰ ἔθαπταν σὲ εἰδικούς τάφους. Δηλαδή, γινόταν καύσι καὶ ταφή σωμάτων καὶ ὄχι ὀλοκληρωτικὴ καὶ πλήρης ἀποτέφρωσι.¹¹⁶

Ὁ Γρηγόριος Νύσσης λέει πὼς “ἡ φύσι ἐνεργεῖ τὴν ἄνοδο ἀπὸ τὰ πιὸ μικρὰ στὸ τέλειο, σὰν νὰ ἀνέβαινε ἀπὸ βαθμίδες, ἐννοῶ τὰ ιδιώματα τῆς

¹¹⁵ Π. Χριστινάκης, “Ταφή ἢ καύσι τῶν νεκρῶν;”, ὁ.π., σ. 49.

¹¹⁶ Ἱερόθεος Ναυπάκτου καὶ Ἀγ. Βλασίου, “Ἡ θεολογικὴ ἀποψη καὶ οἱ ἐκκλησιολογικὲς συνέπειες τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν”, ὁ.π., σ. 30–31.

ζωῆς”,¹¹⁷ καὶ στὴ Λειτουργία ὑμνεῖται *γεωργία τῶν καλῶν καὶ φυτουργία τῶν ἀγαθῶν*.¹¹⁸ Δὲν προϋποτίθεται στάχτη στὴν ἀρχὴ τῆς δημιουργίας ἀλλὰ ζωντανὴ ὕλη, πρὶν ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ τὸ σῶμα, ἀλήθεια ποὺ ἐπίσης συμβολίζεται στὸ ἔθιμο τῆς ταφῆς. Τὸ σῶμα “περιστελλεται στοὺς κόλπους τῆς μητέρας ὄλων γῆς” λέει ὁ Χρυσόστομος,¹¹⁹ καὶ ἡ ἐνταφίαση κάνει τὸν τόπο ἱερό, “δέχεται τὶς ἐπισκέψεις καὶ τὰ δάκρυα τῆς ἀγάπης, ἕνα ἀναμμένο καντήλι καὶ κάποιον κερὶ καὶ λίγο θυμίαμα, λίγα λουλούδια καὶ ἐπιτάφιος προσευχὴς ὑπὲρ ἀναπαύσεως τοῦ κοιμημένου”.¹²⁰

Ἡ καύση εἶναι ἀγαθὴ ὡς ὀλοκληρωτικὴ μεταποίησις τῆς θνητῆς ὑπαρξῆς. Καταστρέφει ὅποιος ἔχει δύναμη νὰ ἀναστήσει καὶ ἀνανεώσει. Ἰδίως ἡ σημερινὴ μέθοδος ποὺ δὲν ἀφήνει λείψανα, σημαίνει κυρίως τὸν ἀσυνάρτητο ἄνθρωπο, ἄσχετο μὲ τὸ ἴδιο τὸ σῶμα του, περίπου φάντασμα ποὺ δὲν ἔπρεπε νὰ ἔχει κἄν γεννηθεῖ. “Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία καύσεως κρύπτεται ἡ περιφρόνησις πρὸς τὸ σῶμα”, ἐνδεχομένως “ἡ ἀπιστία στὴν ἀνάστασις τῶν νεκρῶν” εἶτε ἀκόμα “ἡ μετεμφύχωση, καὶ ἴσως νὰ κρύπτεται καὶ ἡ ἄρνησις τῆς ὑπάρξεως τῆς ψυχῆς μετὰ τὸν θάνατο”,¹²¹ ὅπως δὲ ποτε ἡ ἄρνησις τῆς μοναδικῆς ἀξίας κάθε ἀνθρώπου ἀλλὰ καὶ τῆς ἐνότητος ψυχῆς καὶ σώματος. Στὴν ὀλοσχερῆ καύση ὁ νεκρὸς ἀφανίζεται (ἡ ἴδια ἡ στάχτη συνήθως σκορπίζεται, δὲν φυλάσσεται), ἐνῶ στὴν ταφή τὸ χῶμα ὡς βάσις τῆς ὑπαρξῆς σὰν νὰ ‘μπολιάζεται’ μὲ τὸν θάνατο, κι ἔτσι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ λησμονηθεῖ ὄχι μόνον ὁ συγκεκριμένος νεκρὸς ἀλλὰ οὔτε τὸ ἴδιο

¹¹⁷ *Περὶ κατασκευῆς τοῦ ἀνθρώπου*, PG 44, 148.

¹¹⁸ Ἔτσι κατανοεῖται ἡ μεταφορὰ τοῦ Πασκάλ, ὅτι “ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἕνα καλάμι ποὺ σκέφτεται” (παραθέτει ὁ Ἄ. Ταρχόφσκυ, *Μαρτυρολόγιο (Ἡμερολόγιο 1970–1986)*, μτφρ. Ἄλ. Ἰσαρης, Ἀθήνα 1990, σ. 364). Τὸ σῶμα μεταμορφώνεται ἀπὸ τὴ σκέψη, καὶ ἡ σκέψη δὲν περιορίζεται σὲ συνδυασμοὺς ἐννοιῶν.

¹¹⁹ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸν ἄγιον ἱερομάρτυρα Βαβύλαν*, PG 50, 531.

¹²⁰ Νικόδημος Πατρῶν, Προσφώνησις στὴν ἡμερίδα μὲ θέμα *Ταφή ἢ καύσις τῶν νεκρῶν*, ὁ.π., σ. 21.

¹²¹ Ἱερόθεος Ναυπάκτου καὶ Ἀγ. Βλασίου, ὁ.π., σ. 38.

τὸ φαινόμενο τοῦ θανάτου, ἡ ζωὴ δὲν ὑπερβαίνει πλασματικὰ τὴν θνητότητα, δὲν συνεχίζεται ὡς εἰάν δὲν ὑπῆρχε θάνατος, ἀλλὰ περιέχοντάς τον καὶ μαθαίνοντας ἀπὸ αὐτόν.

Ὁ λόγος τοῦ Ντράγιερ

MAPIONETA παράδοση καὶ θλιβερὴ ὁ Ἰωάννης περιφέρεται στὴν Μπόργκενσγκωρ ἀποξενωμένος, αὐτοπαγιδευμένος σὲ μιὰ πλαστοπροσωπία. Ὡς ἓνα βαθμὸ προβλέπει τὸ μέλλον καὶ εἶναι βέβαιος ὅτι ἔχει δύναμη ἀνάστασης, γι' αὐτὸ δὲν ἐκπλήσσει ὅτι συγγέει τὴν ταυτότητά του μὲ τοῦ Ἰησοῦ.¹²² Χρησιμοποιῶντας τὴν εἰρωνία —γιὰ παράδειγμα ὅταν ὁ γιατρὸς ὑπερηφανεύεται ἀγνοῶντας πὼς ἡ ἀσθενὴς του ἤδη πέθαινε— ὁ Ντράγιερ διεγείρει τὸ δραματικὸ στοιχεῖο καὶ δείχνει ὅτι τὰ πράγματα ὑπερβαίνουν τὶς ἀνθρώπινες δυνάμεις. Ὁ θάνατος τῆς Ἰνγκερ ἀποδεικνύεται καταλυτικὸς γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ ὅλων. Συνειδητοποιῶντας ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀναστήσει, ὁ Ἰωάννης χωρίζεται ἀπὸ τὸ 'ποιμνιό' του καὶ ἐκτίθεται σὲ ἓνα πνευματικὸ κίνδυνο ποὺ ἡ ταινία δὲν καταγράφει, ἀπ' ὅπου κερδίζει τὴν ἐσωτερικὴν ταυτότητα καὶ ἐπιστρέφει στὴν κυριολεξία, ἀποκτῶντας ἔτσι δυνατότητα νὰ ἐπικαλεστεῖ μὲ δύναμη τὴν δύναμη τοῦ ἴδιου τοῦ Λόγου.

Οἱ πάντες στὴν ἀνίχνευση τοῦ Ντράγιερ ἔχουν ἔστω χλιαρὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν θρησκεία, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀδελφὸ τοῦ Ἰωάννη, ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει καὶ τὴν ἀπλὴ πιθανότητα θρησκευτικῆς ἀλήθειας. Ὅμως εἶναι τόσο ἀνίκανος γιὰ τὴν κακία καὶ τὴν χυδαιότητα ὥστε ἡ Ἰνγκερ δὲν διστάζει νὰ τὸν βεβαιώσει πὼς ἀργὰ ἢ γρήγορα θὰ ἀποκτήσει καὶ ὁ ἴδιος πίστη. Δὲν ἀποκρούει τὴν πρόβλεψη, ποὺ ἐν τέλει πραγματοποιεῖται μὲ τὴν ἀνάσταση τῆς Ἰνγκερ. Ὁ Ντράγιερ ἀδιαφορεῖ γιὰ τοὺς γύρω του στὸν βαθμὸ

¹²² Ὁ θεσμὸς τοῦ Γέροντα προστατεύει κάπως ἀπὸ τὴν περιττὴ ταλαιπωρία τέτοιων συγχύσεων, ὅμως ἀπουσιάζει συνήθως ἀπὸ τὸν προτεσταντικὸ χῶρο, ὅπου καθέννας ἀφήνεται στὴ μεγαλύτερη δυνατὴ ἀμεσότητα τῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων. Βέβαια ἀπὸ μόνη τῆς ἡ ἀπουσία πνευματικῆς ὑποστήριξης, ὅσες δυσκολίες κι ἂν ἐπιτρέπει, δὲν καταδικάζει, δὲν εἶναι καθοριστικὴ.

τῆς δικῆς τους ἀδιαφορίας γιὰ τὸν Λόγο, καὶ συγκεντρώνεται στὸ μέρος ἐκεῖνο ὅπου ἡ θρησκευτικὴ συνείδηση εἶναι ἰσχυρὴ ἢ πιθανή, ἔχοντας ἤδη ἀποκτήσει ἔστω ἕμμεση ἔκφραση. Κατηγορῶντας τὴν χλιαρὴ πίστη, ὁ Ἰωάννης δὲν συμμετέχει στὴ ματαιότητά οὔτε καὶ ἀντιτιθέμενος, ἀπευθύνεται ἀποκλειστικὰ σὲ ὧτα ἀκουόντων. Ἡ ἀνάστασις τῆς Ἰνγκερ συμβαίνει ὅπως κάτι ἱερό καὶ ὑψηλό ἀλλὰ ὄχι ἀναπάντεχο, γι' αὐτὸ ἐκφράζεται μὲ ἀπλότητα ποὺ ὑποβάλλει καὶ ἡ νηφάλια παρουσία τῆς κόρης, βέβαιης ὅτι ὁ θεῖος της θὰ κατορθώσει τὸ θαῦμα καὶ ἡ μητέρα της θὰ 'ξυπνήσει' ὅπως κάθε πρωί. Ἐφόσον ὅλα προέρχονται ἀπὸ τὸν Θεό, βρίσκονται ὅλα πέρα ἀπὸ δυσκολία καὶ εὐκολία.

Ὁ ἅγιος Πορφύριος ἐπιμένει στὴν ἀπαλότητα ὡς ἰδίωμα ποὺ φανερῶναι τὸν ὑγιῆ πνευματικὸ ἀγῶνα. Ἡ ἀπόφασις νὰ προχωράει κανεὶς στὸν βίο του ὅπως σὲ θεῖο δρόμο δὲν διαστρέφεται ὅταν πραγματοποιεῖται χωρὶς πίεση, χωρὶς σφίξιμο, ἡσυχὰ καὶ μυστικά, ἀβίαστα καὶ ἐλεύθερα.¹²³ Εὐγένεια δὲν λείπει ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τοῦ Ντράγιερ ἀλλὰ μοιάζει ἔτοιμη νὰ διαλυθεῖ ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ Ἰωάννη, ἀξιοθρήνητου κακέκτυπου τοῦ Ἰησοῦ. Νοθεία βέβαιη ὑπάρχει ἀλλοῦ καὶ εἶναι ἀποκρουστικὴ, στὴ 'μεταμόρφωση' τῆς Ἰνγκερ, ἡ ὁποία ἐπιστρέφει στὸν βίο μὲ σχεδὸν βαμπερική ὀρμή.

Κοινὸς τόπος ὄσων ἔζησαν ἀπειροελάχιστη μετάβασις στὴν ἄλλη ζωὴ ὅτι μόνον ἱκανοποίησις δὲν συνοδεύει τὴν ἐπιστροφήν στὰ ἐδῶ. Ὁ Συμεὼν θρηνεῖ, *πάλι μ' ἔβαλε νὰ ζῶ καὶ νὰ εἶμαι / μ' ὄσους κάθονται στὸ σκοτάδι, / ἐμένα, ποὺ εἶχα ἀπαλλαγῆ ἀπὸ σκοτάδια, / σὲ κάθειρξη μαζί τους, / μ' αὐτοὺς ποῦναι στὸ βάλτο...*¹²⁴ καὶ τὸ ἴδιο ὁ Πορφύριος: *κάποτε εἶχα πεθάνει γιὰ λίγο. Εἶχα πάει στὸν ἄλλο κόσμον. Εἶδα τὶς ὁμορφιὰς ποὺ ὑπάρχουν ἐκεῖ. Δὲν ἤθελα νὰ φύγω· στενοχωρέθηκα ποὺ γύρισα πίσω.*¹²⁵

Ὁ λόγος τοῦ Ντράγιερ φανερῶναι γιὰ τὴν φύση τῆς δικῆς του Ἐκκλησίας ὅτι ἐμψυχώνεται ἀπὸ ἄγρια λαχτάρια γι' αὐτὴν ἐδῶ τὴν ζωὴ, μὲ τὸν

¹²³ Βλ. Πορφύριος Καυσοκαλυβίτης, *Τὸ Μυστικὸ εἶναι ἢ Εὐχαριστία*, σ. 46, 72, 76, 100, 107, 116, κ.ά.

¹²⁴ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *ᾠμοὶ Θεῶν Ἐρώτων*, ἐπιμ. Γ. Βαλσάμης, σ. 86.

¹²⁵ *Τὸ Μυστικὸ εἶναι ἢ Εὐχαριστία*, ὁ.π., σ. 170.

Ποιά είναι ή φύση τῆς γλώσσας;

Ο ΙΣΧΥΡΙΣΜΟΣ τοῦ Ρουσσώ ὅτι φυσική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀπομόνωση καὶ ἀδιαφορία γιὰ τοὺς ἄλλους, ἴσως ἔχει σχετική ἰσχύ, στὸν βαθμὸ πὸ ἀφορᾷ συγκεκριμένες πολιτισμικὲς συνθῆκες, ὅμως ποτὲ γιὰ τὸν ἄνθρωπο δὲν εἶναι ἀπολύτως πρωταρχικὴ ἢ ἀποξένωση, οὔτε ἡ γλώσσα νοεῖται καὶ εἶναι πρωταρχικὰ δυνατὴ ὡς ἀρνητικὸ φαινόμενο. Πῶς προέκυψε ὁ ἔναρθρος λόγος, μὲ ποιά βήματα, μὲ ποιὲς ἀφορμὲς, μέσα ἀπὸ ποιά προβλήματα καὶ λύσεις, διορθώσεις, προσθῆκες, ἀναπληρώσεις, καθυστερήσεις, δὲν γνωρίζουμε καὶ δὲν μπορούμε οὔτε νὰ ἐλπίζουμε ὅτι θὰ μάθουμε. Μόνη δυνατότητα ἢ εἰκασία, χρησιμοποιῶντας τὸ γνωστὸ μας σήμερα μαζί μὲ τὰ ἐλάχιστα πὸ εἶναι προσιτὰ ἀπὸ τὸ χθές.

Ἡ δημιουργία τοῦ ἔναρθρου λόγου, δύναμης τόσο αὐτονόητης γιὰ μᾶς σήμερα, χρειάστηκε ἑκατομμύρια χρόνια γιὰ νὰ πραγματοποιηθεῖ — αὐτὸ τουλάχιστον δὲν τὸ ἀγνοοῦμε. Πολλὲς χιλιετίες χρειάστηκαν ἤδη μετὰ τὴν ἐμφάνισή του γιὰ νὰ προκύψει ἡ συνείδηση πὸ μᾶς εἶναι γνωστὴ μέσα ἀπὸ τὰ πρῶτα κείμενα πὸ ἀκόμη σήμερα θαυμάζουμε περισσότερο ἀπὸ ὅποιαδήποτε ἄλλα. Ὅσο μεγάλη κι ἂν ἔστω ὑπῆρξε, γιὰ κάποιες αἰτίες καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴν ἀπουσία ἔναρθρου λόγου, ἡ συγκέντρωση καὶ πύκνωση τοῦ χρόνου στὸ παρόν, καὶ πάλι τὰ ἑκατομμύρια χρόνια δὲν παύουν νὰ ἀποτελοῦν χαῶδες διάστημα, καὶ τὸ ἴδιο οἱ δεκάδες χιλιετίες πὸ προηγοῦνται τῶν πρώτων σημαντικῶν κειμένων, ὥστε δὲν γίνεται νὰ εἰπωθεῖ, μὲ ὅσοδήποτε συγκαταβατικὰ μέτρα, ὅτι μιὰ ἐπίγουσα προσπάθεια νοσηματοδότησης ἴσως εἶναι ἡ αἰτία γιὰ τὴν δημιουργία ἔναρθρου λόγου. Παρ' ὅλα αὐτὰ, ἡ ἀξονικὴ σημασία τῶν πρώτων κειμένων δὲν ἐπιτρέπει ἀμφιβολία ὅτι ἔστω 'ἀργὰ' ἡ ἀνθρωπότητα πάντως ἔφθασε νὰ ζητήσει πληρότητα νοήματος, καὶ μὲ ἔνταση ἰκανὴ γιὰ νὰ προκύψει ἐπίσης ὁ γραπτὸς ἔναρθρος λόγος εἰσφέροντας περίσσεια ἔντασης στὴν διαχρονικὴ μύηση καὶ συνεργασία τῶν γενεῶν.

Ἀπὸ πότε μποροῦμε νὰ μιλοῦμε γιὰ τὸν ἄνθρωπο ὡς ἄνθρωπο; Πέρα ἀπὸ τὶς θεωρίες τῆς ἐξέλιξης, τὶς ἀντίπαλες ἢ ὅποιες ἄλλες, σὲ τί διαφέρει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ ἓνα εὐφυέστερο ζῶο, τί ἀκριβῶς ὀρίζει τὴν νοημοσύνη ὡς κάτι ἰδιαιτέρως ἀνθρώπινο; Ἀκόμη σήμερα, τὸ παιδί πού γεννιέται χωρὶς ἰκανότητα ἔναρθρης σκέψης ἢ καὶ μὲ μειωμένη ἀντίληψη, εἶναι ἢ δὲν εἶναι ἀνθρώπινο; Ἀρκεῖ νὰ θυμῶσω ὅτι ὄχι κάποιος ἀκραῖος ἀλλὰ ὁ Καστοριάδης ἀποκαλεῖ χωρὶς ἔμφαση, σὰν κάτι αὐτονόητο, καὶ φυσικὰ χωρὶς μεταφορικὲς διαθέσεις, τέρας τὸ νεογέννητο τοῦ ἀνθρώπου, ἐπειδὴ ἀκόμη δὲν ἔχει ἐκκοινωνισθεῖ! Ἡ συνήθης περιγραφή εἶναι τοῦ μωροῦ, τοῦ χαζοῦ, πού ὁμως δὲν περιέχει ἀπόρριψη τῆς ἀνθρωπινότητάς του.¹²⁷ Χρειαζονται ἐπομένως κριτήρια, καὶ δὲν εἶναι εὐκολο νὰ βρεθοῦν. Μιὰ βεβαιότητα ἴσως ὑπάρχει, ὅτι ἡ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ἀνώτερων ζῶων συμπλέκονται, μὲ τὴν μεταξύ τους πραγματικὴ διαφορὰ νὰ εἶναι δυσδιάκριτη.

Τώρα, ἔστω πὼς γινόταν ἀποδεκτὴ ἡ χριστιανικὴ κοσμολογία. Ἀκόμη καὶ στὴν περιγραφή τοῦ βιβλίου τῆς *Γενέσεως*, ὁ ἄνθρωπος θεμελιώνεται στὴν ὑπόλοιπη κτίση, τὴν προϋποθέτει, καὶ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό μαζὶ της. Τὸ ἰδίωμα πού τὸν διακρίνει εἶναι ἡ *κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωση* φύση του, δηλαδή κάποια χαρακτηριστικὰ πού μόνος αὐτὸς μοιράζεται μὲ τὸν ἴδιο τὸν Δημιουργό. Συνεπῶς τὸ σῶμα, οἱ αἰσθήσεις, οἱ βουλευτικὲς δυνάμεις καὶ οἱ ὀρμές, καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἔναρθρος λόγος, δὲν ἀνήκουν στὴν ἀπολύτως ἰδιαίτερη ἔναντι ἄλλων εἰδῶν ἀνθρώπινη φύση — ἂν γίνεται ἀποδεκτὸ πὼς ὁ Θεὸς δὲν μιλάει μὲ λέξεις, ἐνάρθρος ἢ μή, καὶ δὲν εἶναι κἂν ἓνα 'ὄν', ἐνῶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα χαρακτηριστικὰ, ἀντίληψη, μνήμη, κ.λπ., τὰ μοιράζονται ἐπίσης πολλὰ εἶδη ζῶων. Καὶ θὰ ἦταν φυσικὰ ἀστεῖο νὰ εἰπωθεῖ πὼς ἄνθρωπος εἶναι αὐτὸς πού δὲν ἔχει ἀπλῶς μνήμη ἀλλὰ ἔχει 'ἰσχυρὴ' (πόσο ἀκριβῶς;) μνήμη, κτῶ., πού σὺν τοῖς ἄλλοις γίνονται καὶ πάλι ἐπικίνδυνα, ἐφόσον τέτοιου τύπου αὐθαιρεσίες θὰ ἐπέτρεπαν νὰ ἐρμηνεύονται ὀρισμένες ἀσθένειες ὡς ἐλαττώσεις τῆς ἴδιας τῆς ἀνθρωπινότητάς τοῦ ἀνθρώπου, μὲ εὐνόητες συνέπειες.

¹²⁷ Οὔτε κἂν ὑποτίμηση. Τὸ νεογέννητο, προφανῶς ἐπειδὴ ἡ κατάστασή του εἶναι προσωρινή, γίνεται σεβαστό, ὅπως δὲν γίνεται ὁ ἐνήλικας μωρός, πού κι αὐτὸν πάντως ἐξακολουθοῦμε νὰ ὑπολογίζουμε ὡς ἄνθρωπο *σήμερα* — δὲν εἶναι κάτι αὐτονόητο.

Γιὰ ποιό λόγο ἡ πορεία τῆς δημιουργίας συμβαίνει μὲ τόσο ἀργό ρυθμό; Ἑκατομμύρια χρόνια προηγούνται τῆς ἐμφάνισης τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ἀρχές τοῦ κόσμου χάνονται τόσο μακριὰ ὥστε παραμένουν ἄγνωστες, παλαιότερα πλήρως, σήμερα ἀνοιχτὲς σὲ κάποιες εἰκασίες. Ἡ καταγεγραμμένη ἱστορία εἶναι κυριολεκτικὰ σταγόνα στὸν ὠκεανὸ τῆς δημιουργίας καὶ ὁ ἀνθρώπος ξεπροβάλλει ἀπὸ τὸ βάθος τοῦ χρόνου μέσα ἀπὸ ἀνεξερεύνητα σκοτάδια. Ἄν ὑπάρχει ὁ Δημιουργὸς ποὺ προτείνει ἡ χριστιανικὴ κοσμολογία, γιατί ἐπέλεξε τὴν ἀρχὴ αὐτή; Ὅχι βέβαια γιὰ ‘τεχνικούς’ λόγους ποὺ τὸν ὑποχρέωσαν νὰ ἐνεργήσει ἔτσι, ἀν ἰσχύει ἡ παντοδυναμία ποὺ τοῦ ἀποδίδεται.

Γιὰ τὸν πρῶτο ἀνθρώπο δὲν διαφέρει πραγματικὰ ἀν τὸ παρελθὸν τοῦ σύμπαντος ἢ τὸ δικό του ἔχει διάρκεια μόλις ἑκατὸ ἐτῶν ἢ ἑκατὸ δισεκατομμυρίων ἐτῶν, τὸ ἴδιο ἀχανῆ εἶναι γιὰ τὴν δική του συνείδηση καὶ τὰ δύο. Ἐπομένως τὸ μέγεθος τῆς σημερινῆς δικῆς μας ἀπόστασης ἀπὸ τὴν ἀρχή, μὲ ὅλα τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργεῖ στὴν προσπάθεια γιὰ ἔρευνα, ὑπάρχει ἐπειδὴ ὁ Δημιουργὸς ὑπολογίζει τίς δικές μας γνωστικὲς δυνατότητες. Ἄν τὰ ἤθελε ὅλα φανερά, ὁ κόσμος θὰ εἶχε πολὺ πιὸ προσιτὴ φύση, καὶ ἀσφαλῶς ὁ πρῶτος ἀνθρώπος θὰ εἶχε ἤδη τίς ἀρμόδιες γνωσιολογικὲς ικανότητες. *Φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ*, ἔλεγε ὁ Ἡράκλειτος. Τὰ προβλήματα ποὺ δημιουργεῖ γιὰ τὴν ἐπιστῆμη ἢ φύση τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου πραγματοποιοῦν μιὰ πρόθεση, ὄχι μιὰ σύμπτωση. Γι’ αὐτὸ ὁ Ἴονέσκο λέει ὅτι “τὸ πρῶτο πρᾶγμα ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ προσάψουμε στὸν Δημιουργὸ εἶναι ἡ ἀδυναμία μας νὰ καταλάβουμε. Γιατί μᾶς ὑποχρεώνει νὰ ἀποδεχτοῦμε αὐτὸ τὸ παιγνίδι; Γιατί εἴμαστε φτιαγμένοι ἔτσι, ὥστε νὰ μὴν καταλαβαίνουμε;”¹²⁸

Δὲν δικαιολογεῖται ὑπεροψία ἔναντι προηγουμένων βημάτων τῆς ἀνθρωπότητας, ἀν πράγματι ὁ ἑναρθρὸς λόγος δὲν ἀποτελεῖ κύριο ἰδίωμα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, ἔστω κι ἀν δὲν τὸ ἔχει παρὰ μόνον ὁ ἀνθρώπος καὶ παρὰ τὴν ἀπίστευτη δημιουργία ποὺ κατορθώσαμε χάρις στὸν ἑναρθρὸ λόγο. Ἐπομένως καὶ ἡ δήλωση ὅτι ὁ Θεὸς θέλει ὅλοι οἱ ἀνθρώποι νὰ ἔρθουν σὲ ἐπίγνωση τῆς ἀλήθειας,¹²⁹ καὶ ἡ δήλωση τοῦ Χριστοῦ ὅτι δὲν εἴστε

¹²⁸ *Ἀναζητήσεις*, ὁ.π., σ. 21.

¹²⁹ *Α’ Τιμ.* 2, 4.

δοῦλοι ἀλλὰ φίλοι μου, γι' αὐτὸ σᾶς εἶπα ὅλα ὅσα γνωρίζω,¹³⁰ ἐρμηνεύονται σωστά ὑπὸ τουλάχιστον τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ συγκεκριμένη γνώση δὲν ἀφορᾷ κυρίως τὴν ἔναρθρη σκέψη, ὅσοδήποτε σημαντικά κι ἂν εἶναι ὅσα κατορθώσαμε χάριη στὴν ἴδια.

Τὸ πρῶτο ποὺ θὰ ἀποκάλυπτε ἡ φύση ἂν σκόπευε στὴ φανέρωση, θὰ ἦταν φυσικά ὁ Δημιουργός της, ἀλλὰ φαίνεται πὼς ὁ Ἰδιος εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς ἀπόκρυφης, ὡς ἔαν ἡ κτίση ὑπῆρχε γιὰ νὰ μαντεύουμε πὼς ἂν ὑπάρχει Δημιουργός, εἶναι κάτι διαφορετικό, καὶ κάτι ποὺ σίγουρα δὲν θὰ ἀνακαλύψουμε διασχίζοντας τὸ χάος ἀνάμεσα στὸ σήμερα καὶ τὴν ἐγγχρονὴ ἀρχὴ τῶν πραγμάτων. Ἡ φύση ὅμως ἀναγκαῖα περιέχει ἔμμεση ἀποκαλυπτικὴ ὄψη, τὸ ἔργο ἀνακοινώνει κάτι γιὰ τὸν δημιουργό, ἀκόμη κι ἂν ὁ ἴδιος βρῖσκεται σὲ τελείως διαφορετικὴ τάξη. Φανερώνει κάτι γιὰ τὸν ἴδιο ἀκόμη καὶ τὸ γεγονός ὅτι δὲν θέλησε νὰ ἀποκαλυφθεῖ μὲ ἐκεῖνο ἢ τὸν ἄλλο τρόπο.

Πάντα μὲ ὄρους τῆς χριστιανικῆς θεώρησης, ὁ ἄνθρωπος δὲν γνωρίζουμε ἀκόμη τί εἶναι, γι' αὐτὸ, ἀλλὰ καὶ ἤδη προηγουμένως, ἀγνοοῦμε ἐπίσης τὴν φύση τοῦ Δημιουργοῦ. Ὅ,τι κι ἂν εἴμαστε, πιθανῶς καθυστέρησε νὰ φθάσει στὸν ἔναρθρο λόγο, ὄχι μόνο ἐπειδὴ προηγουμένως δὲν θέλησε ἀναγωγὴ στὸ ἀκριβέστερο καὶ ἰσχυρότερο δυνατὸ σύστημα διακρίσεων, ταυτίσεων καὶ συσχετισμῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπειδὴ ἡ δυσκολία τοῦ ἴδιου τοῦ τρόπου ἦταν τεράστια. Τὴν δυσκολία αὐτὴ προσπαθεῖ νὰ παρακάμψει μᾶλλον 'διὰ μαγείας' ἢ ἀποψη ὅτι μιὰ μετᾶλλαξη τῆς ἀνθρώπινης φύσης ἔκανε νὰ ξεπηδήσει αἴφνης ἡ γραμματικὴ ὡς ἄλλη Ἀθηνᾶ.

Ἄναρθρες καὶ ἔναρθρες ἀποβλέψεις προϋποθέτουν μιὰ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ μιὰ πορεία, ἐνῶ ἡ προκατηγορικὴ ἐνάργεια ἀπολαμβάνει μεγαλύτερη ἐγγύτητα καὶ ἀρκεῖται στὸν ἑαυτὸ της.¹³¹ Ἡ σχετικὴ αὐτὴ ἀμεσότητα παραμένει συνεχῶς καὶ τροφοδοτεῖ ὅ,τι γίνεται ἢ πρόκειται νὰ γίνει γλωσσικὴ διατύπωση, χαράσσει τὴν ἴδια τὴν γλῶσσα, καὶ ἀκόμη διατηρεῖ πάντα ἕναν ὀρίζοντα ὅπου ἡ γλῶσσα δὲν ἀρκεῖ καὶ δὲν

¹³⁰ Ἰω. 15, 15

¹³¹ “Ἡ ἐνάργεια εἶναι, στὸ πιὸ εὐρὸ νόημά της, μιὰ ἐμπειρία ὄντων καὶ οὐτως-ὄντων, ἀκριβῶς ἕνα πνευματικὸ-θεᾶσθαι-τοῦ-πράγματος-αὐτοῦ-τοῦ-ἴδιου”, σημειώνει ὁ Χοῦσσερλ, *Καρτεσιανοὶ στοχασμοί*, μτφρ. Παῦλος Κόντος, Ἀθήνα 1994, σ. 32.

χρειάζεται. Γι' αὐτὸ ἐνῶ χρησιμοποιοῦ ἔννοιες, μπορῶ νὰ παραμένω κάποτε ἢ καὶ ἀδιάκοπα ἐλεύθερος ἀπὸ ἔννοιες. Ἡ ἐλευθερία ποὺ προηγεῖται τῆς ἔκφρασης καὶ ποὺ κάνει δυνατὲς τὶς πιὸ ἀντίθετες ἔκφράσεις ἴσως ἀνήκει σὲ ἓνα εἶδος ὑψηλότερης νόησης. Στὴν χώρα τῶν θαυμάτων ἢ Ἀλίκη δὲν δοκιμάζει ποτὲ ἔκπληξη ἱκανὴ νὰ μειώσει τὴν ἐντύπωσή της, ποὺ εἶναι καὶ ἡ δική μας ὡς ἀναγνωστῶν, ὅτι ὑπερέχει ἐναντι τῶν ἔλλογων ζώων, τῶν ζώων ποὺ, ἀκριβῶς ἐπειδὴ παρὰ τὴν ἔλλογη ἱκανότητά τους παραμένουν ζῶα, δὲν ἔχουν κανένα δικαίωμα νὰ τὴν διατάζουν! Ἐκείνη δὲν εἶναι ἀπλῶς κάτι σπάνιο ἢ παράδοξο, εὐφυὲς ἢ χαζό, ἀλλὰ ἔχει δύναμη νὰ ἀλλάζει τὸν ἑαυτὸ της, ταυτότητά της εἶναι ἡ ἐλευθερία της, τὸ γεγονὸς ὅτι μπορεῖ νὰ γίνεи κάτι διαφορετικὸ, μὲ τὴν ἀλλοίωση νὰ ἀφορᾷ ἐπίσης τὸν κόσμον στὸν βαθμὸ καὶ μὲ τοὺς τρόπους ποὺ ὑπόκειται στὴν πράξη της. Ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νὰ εἶναι πολλὰ ἀκόμη ποὺ παραμένουν ἄγνωστα, ἀλλὰ πάντως εἶναι ἐλευθερία. Θὰ μπορούσε νὰ μὴν ἔχει δημιουργήσει καμμία γλῶσσα, καὶ χάρη στὴν ἐλευθερία του δημιούργησε τόσο διαφορετικὲς ἔκφράσεις καὶ τὴν ἴδια τὴν ἀπουσία τους ὡς ἀποφασισμένη ἀποχὴ ἀπὸ τὸν λόγο.

Θὰ μπορούσε ὁ homo sapiens νὰ συλλάβει αἴφνης τὸν ἀφηρημένο μηχανισμό τοῦ ἔναρθρου λόγου καὶ γιὰ χάρη του νὰ ἐγκαταλείψει ἓνα καλὰ δομημένο καὶ ἀπὸ χιλιετίες ἐγκατεστημένο ἄναρθρο σύστημα; Τὰ δεδομένα ποὺ ἔχουμε δὲν ἐπιτρέπουν τέτοιο συμπέρασμα. Ἡ σύλληψη τοῦ ἔναρθρου λόγου ἐν εἴδει ἐφευρέσεως θὰ προϋπέθετε νὰ ὑπάρχει ἤδη ἔναρθρος λόγος. Πιὸ πιθανὴ φαίνεται ἡ σταδιακὴ μεταμόρφωση ἄναρθρων συστημάτων σὲ ἔναρθρα, μὲ τὰ συμπαγῆ τυπικὰ σχήματα νὰ μιλιῶνται σταδιακὰ μὲ μεγαλύτερη εὐελιξία, μεγαλύτερη πλαστικότητα, μὲ παραλλαγές τους νὰ χρησιμοποιοῦνται γιὰ νὰ ἔκφράσουν κάτι παραπλήσιο, μιὰ περίπτωση, μιὰ ἀπόχρωση, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκαλυφθεῖ σιγὰ σιγὰ μέσα στὴν ἴδια τὴν ἀνεπαίσθητη ἀρχὴ τῆς πραγματοποίησής της ἡ δυνατότητα πλήρους μεταβάσεως σὲ ἔναρθρη ἔκφραση, ἰδίως ὅταν τὸ ἄναρθρο ἀπὸ ἀρκετὰ εὐέλικο ἄρχισε πιά νὰ παρουσιάζει τὰ ὄριά του καὶ νὰ καταντᾷ ἀκόμα καὶ στὴ νέα χρῆση του ἄκαμπτο.

Μιὰ τέτοια ἀρχὴ θὰ ἐξηγοῦσε μεγάλες διαφορὲς ποὺ διαπιστώνονται στὶς ὑπαρκτὲς γλῶσσες ἀκόμη σήμερα. Γιὰ παράδειγμα, τὰ ἀγγλικά φαίνεται νὰ ἐπιμένουν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἄκαμπτη ἄναρθρη προέλευσή

τους με την απουσία πτώσεων, όποτε αναγκαστικά τις πτώσεις έκφράζει μόνον ό συσχετισμός με άλλα μέρη τοῦ λόγου. Ένα ποτάμι εἶναι πάντα river, δὲν ἀλλάζει παρὰ μόνο στὸν πληθυντικό, ὅπου καὶ πάλι παραμένει ἀμετάβλητο σὰν ἄναρθρο. Ἐνῶ ἀνήκει σὲ ἔναρθρο σύστημα, στὴν πραγματικότητα δὲν ἀποτελεῖ ἔναρθρη λέξη.

Μὲ τὴν γλῶσσα ὁ ἄνθρωπος οἰκειοποιεῖται τὸν κόσμο σὲ μιὰ διάσταση ποῦ ἐπιτρέπει νὰ παίρνει πιὸ εὐκόλα ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ του καὶ νὰ ἀλλάζει πολὺπλευρα τὴν σχέση του μετὰ τὰ πράγματα, πρόκειται γιὰ ἐκδήλωση καὶ ἐνίσχυση τῆς ἐλευθερίας ὡς δυνατότητας. Ἡ γλῶσσα προέρχεται ἀπὸ τὴν ἐλευθερία αὐτή, καὶ στὴν ἴδια ἀποβλέπει, ἐνῶ καὶ ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κόσμου, ὁ ὁποῖος ἀπλώνεται ὡς ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο δυνάμει ἀναφορᾶς στὰ πράγματα καὶ ἔτσι διαμόρφωσης τῆς συνείδησής του. Τέτοια δύναμη εἶναι ἡ ἔναρθρη σκέψη,¹³² ἡ ἀνάπτυξη τῆς ὁποίας μαρτυρεῖ γιὰ τὸ πνευματικὸ ἔργο καὶ γιὰ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐλεύθερου ἔργου ὅτι δὲν εἶναι μιὰ ταχυδακτυλουργία ἀλλὰ ἀπαιτεῖ μεγάλη ἀφοσίωση, ὑπομονὴ καὶ προσπάθεια. Ὁ ἴδιος ὁ κόσμος δὲν προκύπτει ἀκαριαῖα ἀλλὰ σὰν ἕνα βλάστημα καὶ σὰν κυσοφορία ποῦ χρειάζεται πολὺ χρόνο. Γι' αὐτὸ οἱ πιὸ συνετοὶ πολιτισμοὶ ἀνέπτυξαν ἰσχυρὸ δημιουργικὸ λόγο καὶ φροντίζουν τὸν λόγο τους ὅπως τὸν κόσμο, ἔστω καὶ γνωρίζοντας πὼς “εἶτε προφητεῖες, θὰ καταργηθοῦν· εἶτε γλῶσσες, θὰ πάψουν· εἶτε γνώσεις, θὰ καταργηθοῦν”.¹³³

¹³² “Ὁ Θεὸς εἶναι ποῦ ὁμιλεῖ πρῶτος καὶ κάθε λόγος προκαλεῖ τὴν ἀπάντηση σὰν δεῦτερο λόγο. Ὁ ἄνθρωπος ὁμιλεῖ [...] ἐπειδὴ ἔχει δημιουργηθεῖ καὶ διατηρηθεῖ ἀπὸ τὸν συνεχῆ λόγο τοῦ Θεοῦ, ποῦ εἶναι μιὰ πρόσκληση. Ἐχοντας μέσα του τὸν λόγο σὰν συνεχῆ ἀπάντηση, ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐπίσης μέσα του τὸν Λόγο σὰν πρόσκληση, τὸν Λόγο ποῦ τὸν προκαλεῖ νὰ ὁμιλεῖ ἀπαντῶντας”: Δ. Στανιλοάε, *Εἰσαγωγή καὶ σχόλια εἰς Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ Μυσταγωγίαν...*, Ἀθήνα 1990², σ. 265, σχόλιο στὴ φράση τοῦ Μάξιμου, *ἡγείσθω δὲ Θεὸς τῶν λεγομένων τε καὶ νοουμένων, ὁ μόνος νοῦς τῶν νοούντων καὶ νοουμένων, καὶ λόγος τῶν λεγόντων καὶ λεγομένων, καὶ ζωὴ τῶν ζώντων καὶ ζουμένων, καὶ πᾶσι πάντα καὶ ὦν καὶ γινόμενος*.

¹³³ *Α' Κορ.* 13, 8. Πρβλ. Δ. Στανιλοάε, *ὁ.π.*, σ. 266: “Ἡ ἀγγελικὴ ζωὴ τῆς καθαρῆς νόησης καὶ ἡ ζωὴ τῆς ἀνθρώπινης νόησης, ποῦ ἀνεβάξει στὴ σφαῖρα της

Δὲν εἶναι καθόλου μάταιο νὰ σκεφτόμαστε καὶ νὰ δημιουργοῦμε, ἔστω κι ἂν ὅλα καταρῆθουν, ὅταν πιά ἡ νόηση δὲν θὰ ἐκδηλώνεται παρὰ μόνο μὲ ὑψηλότερους τρόπους. Οἱ λόγοι ἔχουν τὴν σπορά τους μέσα μας καὶ μᾶς ἀλλάζουν. Ἀφομοιωμένοι ὡς ἑαυτός μας ὄχι μόνο δὲν καταρῆνται ἀλλὰ μετατίθενται σὲ ἀπεριόριστη διάρκεια. Ἡ γλῶσσα μας “ἔχει μέσα της τὴν ἠθικὴ της, τὸν τρόπο χρήσεώς της, τὸ ὄραμά της τοῦ κόσμου, ὅπως μιὰ χειρονομία ἀποκαλύπτει ὅλη τὴν ἀλήθεια ἐνὸς ἀνθρώπου”,¹³⁴ προέρχεται ἀπὸ τὸν βίον μας, εἶναι μὲ τὸν δικό της τρόπο μιὰ ὄψη τοῦ ἑαυτοῦ μας καὶ γι’ αὐτὸ ἔχει ἐπίσης δύναμη νὰ μᾶς σημαδεύει.

Μόνο μετὰ τὴν δημιουργία τῆς ἔναρθρης ἐξάπλωσης τῆς ἐπιθυμίας γιὰ τὴ ζωντανὴ ὑπαρξή, γίνεται δυνατὴ ἐπίσης ἡ ἀντίθεση, ὅπως μετὰ τὴν ζωὴ γίνεται δυνατὴ ἡ ἐπιλογή τῆς ἄρνησής της, ὁπότε προκύπτει ὁ θάνατος καὶ ὡς γλωσσικὸ φαινόμενο, ἡ ψεύτικη γλῶσσα, ὄχι μόνο ἡ ‘ψευδής’, ἀλλὰ κυρίως ἡ ἀσήμενη.¹³⁵ Ὅρίζοντας τῆς ἀκοινωνήτης σκέψης εἶναι ἡ μία λέξη ποὺ θὰ ἔλεγε τὰ πάντα μιὰ γιὰ πάντα. Στὸ διήγημα τοῦ Μπόρχες, *Ὁ καθρέφτης καὶ ἡ μάσκα*, ἡ λέξη βρίσκεται, τὸ φῶς της εἶναι μαῦρο, ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἀρχὴ γίνεται ἄπειρη, τὸν θάνατο διαδέχεται τὸ κενό. Ὅσο φιλοσοφικότερες οἱ λέξεις τῆς ζωντανῆς γλώσσας τόσο “τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ μᾶς εἶπαν ὅσα μπορούσαν νὰ μᾶς ποῦν, γεννᾶνε μέσα μας τὴν αἰσθησιὴ πὼς δὲν μᾶς εἶπαν τίποτα ἀκόμα”,¹³⁶ ἐξωθοῦν στὸ ἴδιο τὸ περισσότερο. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος ἐξηγεῖ στὸν Βασίλειο ὅτι “τὸ λακωνίζειν δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ νομίζεις, νὰ γράφει κανεὶς λίγες συλλαβές, ἀλλὰ

τὸ βιολογικὸ καὶ φυτικὸ, καλοῦνται νὰ ὑψωθοῦν στὴ σφαῖρα τῆς θείας ζωῆς, ποὺ εἶναι πέρα ἀπὸ τὴ δημιουργία καὶ ἀκόμα πέρα ἀπὸ τὴ ζωὴ”.

¹³⁴ Μ. Μερλώ-Ποντύ, *Ἡ πρόξα τοῦ κόσμου*, μτφρ. Μπάμπης Λυκούδης, Ἀθήνα 1984, σ. 127.

¹³⁵ “Μὲ τὴ φτωχὴ καὶ ρηχὴ ἐμπειρία φτωχαίνει καὶ ἡ γλῶσσα· μὲ τὴ ζωντανὴ ἐμπειρία καὶ ἡ γλῶσσα γίνεται ἓνα ζωντανὸ ὄργανο μὲ τὸ ὁποῖο μεταμορφώνεται ὁ νοῦς καὶ ὅλη ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου”: Ἀμφιλόχιος Ράντοβιτς, *Ἡ Φιλοκαλικὴ Αναγέννησις τοῦ XVIII καὶ XIX αἰ. καὶ οἱ Πνευματικοὶ Καρποὶ της*, Ἀθήνα 1984, σ. 31–32.

¹³⁶ Μ. Προύστ, *Διαβάζοντας*, μτφρ. Π. Παπαδόπουλος – Κ. Τσιταράκης, Ἀθήνα 1985, σ. 44.

για τὰ περισσότερα λίγες. Ἔτσι ἐγὼ γιὰ τὸν Ὅμηρο λέω πὼς ἔχει τὸν πιὸ σύντομο λόγο, καὶ γιὰ τὸν Ἀντίμαχο πὼς λέει πολλά. Πῶς; Κρίνοντας τὸ μῆκος μὲ τὰ πράγματα, ὄχι μὲ τὰ γράμματα”.¹³⁷

¹³⁷ Ἐπιστολή 54 τοῦ Γρηγόριου Θεολόγου στὸν Μ. Βασίλειο. Ὅπως εἶναι γνωστό, ἀπὸ τὸν Ἀντίμαχο ἔχουν σωθεῖ μόνο λίγα ἀποσπάσματα. Πρβλ. τὸν Πλάτωνα, *Νόμοι* 722a.

Τὸ Εὐαγγέλιο κινδυνεύει ἀπὸ ἐξωγήινους;

ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΑΔΗΨΗ πού εἶχε ἀρχίσει νὰ διαμορφώνει ἡ ἀστρονομία γιὰ τὴν γῆ ὡς ἓνα μεταξὺ διαφόρων πλανητῶν, ἀρκετοὶ εὐσεβεῖς ἀντιτάχθηκαν νομίζοντας ὅτι ὑπονομεύεται ὄχι μόνο ἡ γεωκεντρικὴ κοσμολογία τῆς Γενέσεως, ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ Εὐαγγέλιο. Τὸ ζήτημα ἐπανεμφανίζεται μὲ τὶς εἰκασίες περὶ ὑπάρξεως ἐξωγήινων πολιτισμῶν. Ἡ κατάρρευση τῆς μοναδικότητος τῆς γῆς ἴσως σήμαινε ὅτι τὸ Εὐαγγέλιο δὲν ἔχει τὴν ἀκριβῆ ἱστορικότητα πού τοῦ ἀποδίδεται ἀλλὰ ἀνήκει περισσότερο στὴν μυθολογικὴ λογοτεχνία, ὅσο σημαντικὲς ἀλήθειες κι ἂν περιέχει. Ἡ μήπως τὸ θεῖο δρᾶμα ἐπαναλαμβάνεται ἀνὰ τοὺς πλανῆτες;

Ἡ μοναδικότητα τῆς γῆς δὲν φαίνεται νὰ εἶναι πράγματι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν μοναδικότητα τοῦ θεοῦ πάθους, ἐκτὸς ἂν ἔγινε κάποιος ἀποδεκτὸ τὸ αὐθαίρετο ‘συμπέρασμα’ ὅτι οἱ ἐξωγήινοι πολιτισμοί, ἂν ἔστω ὑπάρχουν, εἶναι ὁλόϊδιοι μὲ τὸν δικό μας, δηλαδὴ ὅτι ὅμοιες βιολογικὲς συνθῆκες θὰ ἀπαιτοῦσαν καὶ ἀκριβῆ πολιτισμικὴ ὁμοιότητα, κάτι πού δὲν ἰσχύει οὔτε κἂν στὴν γῆ! Ἡ ἄρρηκτη σύνδεση ἀντικειμενικῶν συνθηκῶν καὶ πνευματικότητας, ἡ μηχανιστικὴ ἀντίληψη καὶ ὄχι ὅπωςδήποτε ἡ θρησκεία, εὐθύνεται γιὰ τὴν προκατάληψη πὼς ἡ ὑπαρξὴ περισσότερων πλανητῶν καὶ ἀκόμη βιολογικῶν συνθηκῶν ὁμοίων μὲ τὶς γῆινες θὰ συνεπαγόταν ὅπωςδήποτε ὑπαρξὴ ἀνθρώπινης ζωῆς καὶ μάλιστα ὄχι ἀπλῶς παρόμοια ἀλλὰ τὰ ἴδια ἀκριβῶς πολιτισμικὰ δεδομένα. Περαιτέρω, ἓνας ἄλλος πλανήτης σὰν τὴν γῆ, ἔστω καὶ μὲ παρόμοιο ἢ ὄχι ἀπολύτως διάφορο πολιτισμὸ, ἴσως ἀποτελοῦσε ἀπλῶς μιὰ περιοχὴ ὅπου τὸ μήνυμα τοῦ Εὐαγγελίου δὲν διαδόθηκε, ὅπως δὲν εἶχε διαδοθεῖ στὴν ἴδια τὴν γῆ στὸ γνωστὸ παρελθόν, ἀκόμη καὶ πολλοὺς αἰῶνες μετὰ τὴν Ἐνανθρώπηση. Ἐπειτα, ἂν γινόταν σεβαστὴ τουλάχιστον ἡ κοινὴ λογικὴ, δὲν θὰ εἶχε ἀναπτυχθεῖ καμμιά ἐντύπωση ὅτι ἡ ὑπαρξὴ ἄλλης γῆς θὰ ὑπονόμευε τὴν κοσμολογία τῆς Γενέσεως. Τί ἐμποδίζει τὸν Δημιουργὸ νὰ ἀπλῶνει τὴν μία

κτίση σὲ πολλοὺς πλανῆτες, ἀντίστοιχα καὶ μὲ τὴν τωρινὴ κατάσταση, ὅπου τὸ ἀνθρώπινο εἶδος περιέχει πληθώρα λαῶν, τόπων καὶ πολιτισμικῶν παραδόσεων;

Ἡ (ὅσοδήποτε χρήσιμη, πάντως) περιοριστικὴ φύση τῆς ἐπιστήμης ἐπιτρέπει στὴ θρησκεία νὰ ἀντιμετωπίζει συχνὰ τοὺς ἐπιστήμονες μὲ μιὰ συγκατάβαση. Τέτοια ἀντιμετώπιση τείνει νὰ εὐνοεῖ τὴν παράκαμψη ἀντὶ γιὰ τὴν διερεύνηση τῶν προβλημάτων. Πιὸ γόνιμο εἶναι νὰ ἀνιχνεύονται δυνατότητες συμφωνίας, ἐντοπίζοντας διαφορὰς ποὺ εἶναι ἀσήμαντες ἢ καὶ πράγματι ἀνύπαρκτες, πλασματικές. Ὅμως οἱ ἐπιστημονικὲς προκλήσεις δίνουν ἐπίσης εὐκαιρία νὰ διαπιστώνονται πιθανὲς παρεξηγήσεις, σφάλματα καὶ προκαταλήψεις στὴν θεολογικὴ συνείδηση. Ὅσο κι ἂν ὑποβλέπει κανεὶς τὴν ἐπιστήμη ὡς περιορισμένη στὴν ἀντικειμενικότητα, μὲ τὸν ἴδιο τὸν περιορισμὸ τῆς ἔχει τὴν δική της ἀξία. Ἡ θεολογία διαφυλάσσει τὴν ὅποια δική της ἐγκυρότητα μόνο ἂν ὑπερβαίνει ὄχι ἂν παραβαίνει τὴν ἐπιστήμη. “Ἐχε το αὐτὸ σὰν βέβαιο σημάδι”, συμβουλεύει ὁ Ἔκκαρτ, “ὅποιοδήποτε ἀγαθὸ, ἂν δὲν ἀνέχεται ἢ ἂν καταστρέφει ἓνα ἄλλο ἀγαθὸ, ἀκόμη κι ἓνα μικρότερο ἀγαθὸ, δὲν εἶναι ἀπὸ τὸν Θεό. Θᾶπρεπε νὰ φέρει αὕξηση, ὄχι καταστροφή”.¹³⁸

¹³⁸ Ὅροι, *DW V*, σ. 287.

Προβλήματα του Δαρβίνου

ΣΥΜΦΩΝΑ με τη θεωρία του Δαρβίνου κατώτερα είδη αφανίζονται, όμως ο πίθηκος παραμένει.¹³⁹ Πάντως έξ' όρισμού ό άνθρωπος στην ουσία του είναι ό,τι δέν είναι ό πίθηκος, αποτελεί άρνηση του είδους όχι εξέλιξη, ώστε ή χρήση των όρων καταγωγή και προέλευση δημιουργεί σύγχυση.

Ίσως ένα παράδειγμα βοηθοΰσε. Μέσα από την μεταστροφή του έλληνισμού, την έγκατάλειψη τής αρχαίας θρησκείας, ή έλληνική σκέψη έγινε θεμέλιο τής χριστιανικής. Χάρη στην ουσιώδη, άρρηκτη και μεγάλη ένότητα των δύο εποχών, είναι μήπως δυνατό να ειπωθεί ότι ό χριστιανισμός κατ'αρχήν άπό τον έλληνισμό; Καταγωγή σημαίνει πως ό πρόγονος άρκει για να υπάρξει άπόγονος. Έφόσον ή πιο κύρια ταυτοτική ιδιότητα του χριστιανισμού, την οποία φανερώνει τό ίδιο τό όνομά του, άπουσιάζει άπό την έλληνική αρχαιότητα, όσο μεγάλη και ουσιώδης αν είναι ή σχέση μεταξύ των δύο, και όσο καθοριστικά αν διαμόρφωσε ό έλληνισμός την χριστιανική πνευματικότητα, πάντως δέν μπορούμε να μιλούμε για καταγωγή. Το ίδιο για να άποδοθεί καταγωγή του ανθρώπινου είδους σε άλλο είδος, χρειάζεται ό πρόγονος να διαθέτει την πλέον ταυτοτική ανθρώπινη ιδιότητα. Όμως αυτή άκριβώς άπουσιάζει άπό όλες τις ποικιλίες των πιθήκων και άπό κάθε ανελεύθερο όν. Για τον ίδιο λόγο δέν εΰσταθεί ό ισχυρισμός πως ή ψυχή προέρχεται άπό σωματικές διεργασίες, όσο μεγάλη αν διαπιστώνεται ή σχέση της με την σωματικότητα.

¹³⁹ Περαιτέρω, “κανείς δέν μπορεί να λύσει τό άκόμη άπλούστερο ζήτημα, γιατί, άπό δύο φυλές άγρίων, ή μία έχει ανέλθει ψηλότερα στην κλίμακα του πολιτισμού σε σύγκριση με την άλλη”: Ch. Darwin, *The Origin of Species*, κεφ. 7, σ. 181. Είναι φυσικό να έμφανίζονται τέτοια παράδοξα, όταν προσπαθεί κανείς να εξηγήσει την πνευματικότητα μηχανιστικά.

Γιὰ νὰ συμβεῖ φυσικὴ ἐξέλιξη χρειάζεται νὰ ὑπάρχουν φυσικοὶ νόμοι καὶ οἱ προϋποθέσεις τῆς ἐφαρμογῆς τους. Ἀπὸ ποῦ προέκυψαν; Ἄν δὲν ἀποδεικνύεται πὼς ἡ πρώτη αἰτία βρίσκεται ἢ δὲν βρίσκεται σὲ κάποιον Δημιουργό, στὸν βαθμὸ ποῦ ἀποπειρῶνται νὰ ἔχουν θεολογικὴ ἀναφορὰ ὁ δαρβινισμὸς ἀλλὰ καὶ ἡ θεωρία τοῦ ‘ἔλλογου σχεδίου’ (intelligent design) συνιστοῦν ἰδεολογικοῦ τύπου ψευδο-ἐπιστήμη καὶ ψευδο-θρησκεία.

Γιὰ παράδειγμα, προτείνοντας τὴν θεωρία τῆς ‘πάλης γιὰ ἐπιβίωση’ καὶ ‘φυσικῆς ἐπιλογῆς’¹⁴⁰ ὡς ἰκανὴ ἐξήγηση, ἀνεξαρτήτως ἐνεργειῶν καὶ ἀποφάσεων ὁποιοῦδήποτε Δημιουργοῦ, στὴν πραγματικότητα ὁ Δαρβῖνος ἀρνεῖται μόνον μιὰ συγκεκριμένη ἐρμηνεία περὶ Δημιουργίας καὶ κακῶς γενικεύει. Οὔτε κἂν τὸ βιβλίον τῆς *Γενέσεως* δὲν περιγράφει τὰ πράγματα μὲ τρόπο ποῦ μπορεῖ νὰ ἀπορριφθεῖ ἀπὸ τὸν δαρβινισμὸ χωρὶς πολλὴ συζήτηση.

Οὕτως ἢ ἄλλως ἡ ἐπιστημονικὴ συνείδηση ἔχει ὑποχρέωση νὰ προσπερνάει τὰ θεολογικά, ἐφόσον ἡ θεία ὑπαρξὴ δὲν ὑπάγεται σὲ πείραμα καὶ ἀπόδειξη. Ἡ ἐπιστημονικὴ εὐσυνειδησία ἀπαιτεῖ κάθε σελίδα νὰ γράφεται ὡς ἐὰν ὁ Θεὸς ταυτόχρονα ὑπῆρχε καὶ δὲν ὑπῆρχε, δηλαδὴ κανένας συλλογισμὸς νὰ μὴν προτείνεται ὡς ἀφορμὴ θεολογικῶν συμπερασμάτων, καὶ ἀντίστοιχα ἡ θεολογία ἔχει δυνατότητα νὰ εἶναι ἔγκυρη ὅσο ἀπευθύνεται στὴν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου ἀντὶ νὰ προσπαθεῖ νὰ περάσει γιὰ ἀντικειμενικὴ κοσμοθεώρηση.

Μὲ τὴν χρῆση ἐννοιῶν ὅπως τῆς ‘φυσικῆς ἐπιλογῆς,’ τῆς ‘πάλης γιὰ ἐπιβίωση’ καὶ ‘ἐπιβίωσης τοῦ πιὸ κατάλληλου,’ ὁ Δαρβῖνος φαίνεται νὰ ἐπιζητεῖ ὑπόρρητα ἀλλὰ καὶ ρητὰ¹⁴¹ νὰ ἀναγάγει τὰ ὄντα σὲ ἓνα τυχαῖο / ἀναγκαῖο παιχνίδι συνδυασμῶν: θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι διαφοροτικά, ὄχι ἂν ὁ Δημιουργὸς ἀποφάσιζε ἀλλιῶς, ἀλλ’ ἐὰν οἱ φυσικὲς συνθῆκες συνέβαινε (γιατί;) νὰ διαφέρουν. Ὅλη ἡ ἔμφαση στὸ τυχαῖο / ἀναγκαῖο καὶ ἄσκοπο τῶν συνδυασμῶν ποῦ ὀδηγοῦν σταδιακὰ στὶς διαμορφώσεις τῶν εἰδῶν, καταρρέει ἔστω μόνον ὑπὸ τὸ στοιχειῶδες αὐτὸ ἐρώτημα, τὸ ὁποῖο γιὰ νὰ ἀγνοήσῃ κανεὶς θὰ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἀνόητος ἢ ἐμπαθής: γιατί ἡ ‘φυσικὴ ἐπιλογὴ’ δὲν ἀποτελεῖ τὸν τρόπο ποῦ ἐπέλεξε ὁ Δημιουργὸς γιὰ

¹⁴⁰ *The Origin of Species*, κεφ. 6, σ. 143.

¹⁴¹ Γιὰ παράδειγμα *δ.π.*, κεφ. 12, σ. 319.

νά διαμορφώνει τὴν ὑπαρξή, ἀκόμη καὶ ἀποβλέποντας σὲ σκοποὺς οὐσιαστικά ἄσχετους μὲ τὴν ἀπλή ἐπιβίωση τῶν εἰδῶν;

Ὅμοίως ὁ Νίτσε ὑποστήριξε τὴν ἀπουσία σκοπιμότητας καὶ ἐλευθερίας, ἀπ' ὅπου προσπάθησε, μέσα ἀπὸ μιὰ ἐπιπόλαιη ἐπικλήση ὀρισμένων ἐπιστημονικῶν δεδομένων, νὰ προσδώσει ἀντικειμενικὴ ἀξία σὲ ὅ,τι φαινόταν καὶ στὸν ἴδιο ἀρκετὰ ἀνίσχυρο, ὥστε νὰ χρειάζεται τὴν ἄσχετη αὐτὴ 'τεκμηρίωση', πὼς ἡ περατότητα τῶν κοσμικῶν στοιχείων ἀναγκαῖα θὰ πραγματοποιήσει ὅλους τοὺς δυνατοὺς συνδυασμούς, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δημιουργοῦνται καὶ ἀναδημιουργοῦνται αὐτομάτως ὅλοι οἱ δυνατοὶ κόσμοι σὲ ἀτέρμονη ἀνακύκλωση! Ἐντυπωσιακὰ ἀπουσιάζει καὶ ἀπὸ τὸ ὄραμα αὐτὸ ἡ ἴδια ἡ κύρια δυνατότητά του. Ὁ Νίτσε παρέκαμψε τὰ θεμελιώδη αὐτὰ καὶ τελείως ἀπλά, ὅχι βέβαια ἀπὸ μειωμένη εὐφυΐα ἀλλά, ὅπως ὁ Δαρβίνος, ἀπὸ αὐξημένη ἐμπάθεια: 1) Ποιὰ εἶναι ἡ προέλευση τῶν ἀπολύτως πρώτων στοιχείων καὶ γιατί ἀποκλείεται νὰ εἶναι κάποιος Δημιουργός; 2) Ἀπὸ ποῦ προκύπτει ἡ βεβαιότητα ὅτι ὁ χρόνος δὲν ἔχει τέλος; Περαιτέρω, ἡ (πιθανή) ὑπαρξὴ Δημιουργοῦ ἀνοίγει νέες προοπτικές, τίς ὁποῖες ὀφείλει νὰ ὑπολογίζει ὁποῖος θέλει νὰ δίνει θεολογικὲς διαστάσεις στὴ σκέψη του, ὅπως τὸ ἐνδεχόμενο περιορισμοῦ τῶν συνδυασμῶν ἀντὶ ἀνακυκλώσεως, εἴτε μετασχηματισμοῦ ἢ καὶ ἀντικαταστάσεως τῶν πρώτων στοιχείων, κ.λπ. Ἀκόμη κι ἂν γινόταν πλήρως γνωστὴ ἡ δομὴ τοῦ σύμπαντος, ἀπὸ μόνη τῆς ἡ ἀγνοια ἂν ὑπάρχει καὶ ποιὸς εἶναι ὁ Δημιουργός θὰ μετέφερε τὴν κοσμολογικὴ γνώση ὀλόκληρη στὴν ἀπόλυτη ἐνδεχομενικότητα, ἐφόσον ὁ Δημιουργός ἀνὰ πᾶσα στιγμή εἶναι δυνατό νὰ καταργήσει τὰ πάντα σὰν νὰ μὴν εἶχαν ὑπάρξει ποτέ, ἢ νὰ ἀλλάξει τὴν συνέχεια καὶ τὸ μέλλον τους μὲ τρόπους ἀσύμμετρος, κ.λπ.

Τὸ ἀπλὸ ἐνδεχόμενο νὰ μὴν ἀπολαμβάνει ὁ κόσμος τὴν αὐτάρκεια μὲ τὴν ὁποία προσπαθοῦν νὰ τὸν προικίσουν ὀρισμένοι θεολογοῦντες ἐπιστήμονες, ἴσως γίνεται πιὸ παραστατικὰ ἀντιληπτὸ μέσα ἀπὸ μιὰ μεταφορά. Ἐὰν σκεφτεῖ κανεὶς τὰ σημεῖα ἑνὸς πίνακα νὰ ἀποκοτῶν αἴφνης 'ἐξυπνάδα' καὶ νὰ ἀρχίσουν νὰ παρατηροῦν τὸν ἑαυτό τους καὶ τίς μεταξὺ τους σχέσεις, φθάνοντας ἐν τέλει νὰ ἀποδίδουν τὴν ὑπαρξή τους στὴν ἔλξη ἐκείνων τῶν χρωμάτων ἀπὸ ἄλλα χρώματα καὶ ἐκείνων τῶν συμμετριῶν ἀπὸ ἄλλες συμμετρίες, κ.λπ., μέσα ἀπὸ τέτοιους ὑπολογισμοὺς καὶ συσχετισμοὺς συμπεραίνοντας ὅτι 'ἐπομένως' δὲν χρειάζεται ζωγράφος...

Ἡ σοφὴ ἀγνωσία¹⁴²

ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ὅτι πρὸς τὸ παρὸν ὁ μεσαιωνικὸς στοχασμὸς δὲν διεκδικεῖ στὴ χώρα μας οὔτε κἂν στοιχειώδη προσοχή, δημιουργεῖ μειονέκτημα σὲ βαθμὸ ἀναπηρίας τῆς φιλοσοφικῆς σπουδῆς. Στεροῦμεθα μεταφράσεων καὶ τῶν πιὸ κύριων πηγῶν, μολονότι στὴ μεσαιωνικὴ περίοδο θεμελιώνονται πολλά, καὶ ἡ νεώτερη δυτικὴ φιλοσοφία. Ἐκδόσεις ὅπως αὐτὴ τῆς Σοφῆς Ἀγνωσίας ἀπευθύνονται κυρίως σὲ φοιτητὲς καὶ καθηγητὲς τῶν θεωρητικῶν σχολῶν, ὅπου ἐν γένει ἡ γνώση τῶν λατινικῶν προϋποτίθεται καὶ ἡ μετάφραση μοιάζει νὰ περιττεῦει. Κι ἂν ὑπάρχει εὐρύτερο κοινό, θὰ μποροῦσε νὰ προσεγγίσει τὸ ἔργο τοῦ Κουζανοῦ χρησιμοποιώντας μεταφράσεις σὲ ἄλλες γλῶσσες, ἐφόσον στὶς ἡμέρες μας κάθε μορφωμένος Ἕλληνας εἴθισται νὰ γνωρίζει μιὰ εὐρωπαϊκὴ γλῶσσα. Χρειάζεται νὰ εἶναι σαφὲς καὶ ἀναμφίβολο ὅτι οἱ δυνατότητες αὐτὲς καθόλου δὲν ἀναιροῦν τὴν σπουδαιότητα τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν ἔργων. Ἡ μετάφραση θὰ παρέμενε ἀπολύτως ἀναγκαία ἀκόμη κι ἂν οἱ πάντες γνώριζαν λατινικά, ἐφόσον ἡ σκέψη παίρνει δύναμη ἐσωτερικεύοντας διαφορετικὲς γλῶσσες, δοκιμάζοντας τοὺς οἰκείους ὅρους, ἰδρύοντας νέες ἐννοιολογικὲς σχέσεις μέσα ἀπὸ τὴ δοκιμὴ αὐτῆ, ὅποτε ἐνισχύεται ἡ ὁρμὴ γιὰ δημιουργία σημασιῶν. Ἐμμονὴ στὸ πρωτότυπο ἢ σὲ μεταφραστικὲς οἰκειοποιήσεις πού κατόρθωσαν ἄλλες γλῶσσες καθηλώνει στὶς ἐπιφανειακὲς περιοχὲς τῆς συνείδησης, ἂν πράγματι τὸ βάθος καλλιεργεῖ ἀποκλειστικά ἢ μητρικὴ γλῶσσα. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὅσοι ἐλληνομαθεῖς κι ἂν γνώριζαν τὴν ἀρχαία καὶ βυζαντινὴ γραμματεία, ἂν δὲν ἐνέτασαν τὰ κείμενα ὀργανικὰ καὶ ἐσωτερικὰ στὸν πολιτισμὸ τῆς μητρικῆς γλώσσας

¹⁴² Ἀποτιμῶντας τὴν ἔκδοση, Nicolaus Cusanus: *Ἡ σοφία τῆς ἀγνωσίας*. Ὁ Θεός, ὁ κόσμος, ὁ ἄνθρωπος, μτφρ. Γ. Δαρδιώτης, εἰς.-ἐπιμ. Ν. Αυγελῆς, Θεσσαλονίκη 2013.

μεταφράζοντάς τα, ἡ γραμματεία αὐτὴ δὲν θὰ εἶχε ποτὲ συμβάλει μὲ δύναμη στὴν ἀνάπτυξη τῆς δυτικῆς σκέψης. Τὸ κοινὸ τέτοιων ἐκδόσεων εἶναι ὀλιγάριθμο ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἐπιτρέπει ἀπογοήτευση, ἂν δὲν λησμονεῖται ὅτι σὲ καμμιά ἐποχὴ δὲν ἀποφάσιζαν τὴν ποιότητα τῆς γλώσσας τὰ best sellers.

Ἡ μετάφραση στὰ ἑλληνικὰ τῆς πραγματείας *Γιὰ τὴν σοφὴ ἀγνωσία* (*De docta ignorantia*), τοῦ πιὸ σημαντικοῦ ἔργου τοῦ Νικόλαου Κουζανοῦ, ἔρχεται νὰ προστεθεῖ στὴ μετάφραση (ἀπὸ τὸν Θ. Πενολίδη καὶ τὸν Γ. Δαρδιώτη) τῆς πραγματείας *Περὶ εἰκασιῶν*, ὑποστηρίζοντας ἰκανὴ γνωριμία μὲ τὸν σπουδαῖο αὐτὸ διανοούμενο. Τὸ ἕνα τέταρτο ἀπὸ τὶς 260 σελίδες τοῦ βιβλίου καταλαμβάνει εἰσαγωγὴ τοῦ Νίκου Αὐγελή. Παρουσιάζονται κύριες προδρομικὲς ἐκφράσεις τῆς ἔννοιας τῆς σοφῆς ἀγνωσίας στὸν Αὐγουστῖνο καὶ τὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, ἡ σημασία της στὸν ἴδιο τὸν Κουζανό, ἔπειτα φιλοσοφικὲς προτάσεις ποὺ ἀναπτύσσονται στὴν πραγματεία. Ἡ εἰσαγωγὴ κατορθώνει νὰ ἐνισχύσει τὶς προϋποθέσεις τοῦ ἀναγνώστη γιὰ κατανόηση τοῦ Κουζανοῦ, καὶ τὴν ἀξία της μεγαλώνει ἀκόμα περισσότερο ἢ σπανιότητα σχετικῶν συγγραφῶν στὰ ἑλληνικὰ. Ὅμως θὰ ἤθελα νὰ ὑπῆρχαν καὶ ἐρμηνευτικὲς σημειώσεις στὸ κύριο σῶμα τοῦ κειμένου, τὴν ἀπουσία τῶν ὁποίων κάνει ἰδιαίτερα αἰσθητὴ ἡ ὑπάναπτυξη τῶν μεσαιωνικῶν σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα. Μακάρι ἕνας ὑπομνηματισμὸς, ὁ πιὸ λιτὸς ἔστω, νὰ ἐνταχθεῖ σὲ ἐπόμενη ἔκδοση.

Καταλαβαίνοντας τὴν πληρότητα ὑπάρξεως ὡς πληρότητα νοήσεως, ὁ Κουζανὸς ἀναδεικνύει τὸν θαυμασμό, τὴν φιλομάθεια καὶ τὸν στοχασμὸ τῆς ἀλήθειας ὡς θεμέλιες προϋποθέσεις τῆς γνησιότητος τοῦ βίου. Δὲν προτείνει λογιστικὴ πειθαρχία ἀλλὰ τὴν ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ ἐφήμερο καὶ διάνοιξη σὲ θεοπρεπῆ ἀντίληψη, ὅταν οἱ ἀντιφάσεις τῆς κτιστῆς ὑπαρξῆς ὑποχωροῦν καὶ μηδενίζονται στὴν ἀπειρία τῆς θείας νόησης.

Τὸν Κουζανὸ γοητεύει μιὰ παιδαγωγικὴ εὐκαιρία ποὺ ἀνακαλύπτει στὶς θετικὲς ἐπιστῆμες, ἡ δυνατότητα ἐπινοήσεως ἀσυνήθιστων κοσμολογικῶν καὶ θεολογικῶν συμβολισμῶν, ἀντιληπτῶν μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὴ θετικιστικὴ συνείδηση στὴν ὁποία ἀνακοινώνει ἐπιγνώσεις τῆς μυστικῆς ἐμπειρίας μαζί μὲ τὶς ἀρχεὲς μιᾶς σύνεσης, ὅτι γνωσιολογικὴ ἐγκυρότητα ἀναπτύσσεται πέρα ἀπὸ τὴ σύγκριση, τὴν ἀπόδειξη καὶ τὸν ἀριθμὸ (σ.

84). Ἡ σοφὴ ἀγνωσία συγκροτεῖ μιὰ ἔκφραση ποὺ μοιάζει νὰ ἀνοίγει δυνατότητες μεγαλύτερης ἐπαφῆς ἀνάμεσα στὴ μεσαιωνικὴ κοσμολογία καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ συνείδηση τῶν μετα-μεσαιωνικῶν περιόδων. Ὅμως ἡ ἐμπειρία μας ἀπὸ τοὺς αἰῶνες ποὺ ἀκολούθησαν μέχρι καὶ σήμερα δὲν ἐπιτρέπει ἀμφιβολία ὅτι φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη, στὸν βαθμὸ ποὺ ἀποξενώνονται, δὲν ἀποξενώνονται ἀπὸ δυσκολίες συνεννόησης ἀλλὰ ἀπὸ ἀναγκαῖες διαφορὲς οὐσίας, καμμιά φορά καὶ ἀπὸ ἐμπάθειες, καθόλου λιγότερο ὑπαρκτὲς στοὺς ἐπιστημονικοὺς ἀπ' ὅσο στοὺς φιλοσοφικοὺς χώρους.

Σκοπὸς τοῦ Κουζανοῦ δὲν εἶναι νὰ ἀποδείξει τὴν ἀλήθεια τῶν χριστιανικῶν πεποιθήσεων ἀλλὰ νὰ δείξει ἀντικειμενικὰ ἀναμφίβολο τὸ ἀπλὸ ἐνδεχόμενο τῆς ἀλήθευσης ὀρισμένων, ἰδίως τῆς ἀπόλυτης ἀπειρίας ὡς θεμελίου τῆς κοσμικῆς συγκρότησης, ὅπου βρίσκεται ἡ ἀρχὴ γνωσιολογικοῦ αἰτήματος γιὰ ὑπέρβαση τῆς ταυτιστικῆς λογικῆς. Τὴν κἀθαρση τῆς ἀντίληψης συμβολίζει ἡ πρόοδος ἀπὸ τὰ πεπερασμένα σχήματα στὰ ἄπειρα, ἔπειτα στὴν τέλεια ἐγκατάλειψη τῆς σχηματικότητας ὡς τέτοιας (σ. 100). Ἡ κοσμολογικὴ ἀντίληψη ἀλλάζει καίρια, ὅταν ὁ νοῦς 'ἐξαγνισθεῖ' μέσα ἀπὸ τὴν εἰκασία καὶ ἐμπειρία τῆς ὑπερβατικῆς προέλευσης τῶν πραγμάτων, ὅποτε ἀναγνωρίζει ἀποκλειστικὰ στὸν Θεὸ τὸ τέλος καὶ τὴν ἐνότητα ὅλων, τὴν ἀρχή, ἐκπλήρωση καὶ κατάπαυση τῆς κίνησής τους (σ. 126). "Ἐτσι ὁ κόσμος φανερώνεται ὡς μιὰ ἐκδίπλωση τῆς σημειακῆς ἀπειρίας, τῆς ἄπειρης θείας ἐνότητας (σ. 147).

Ἡ διαφορὰ στὴ μετοχὴ τοῦ Ἐνὸς σημαίνει ὅτι ὅλα τὰ ὄντα σὲ κάθε συγκεκριμένο ὄν εἶναι αὐτὸ τὸ ὄν, καὶ μέσα στὸν Θεὸ εἶναι ὅλα ὁ ἴδιος ὁ Θεός (σ. 157). Ὅπου βρίσκεται καθέννας, ἐκεῖ νομίζει ὅτι βρίσκεται τὸ κέντρο, ἐνῶ πραγματικὸ κέντρο καὶ περιφέρεια εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Θεός, ὑπάρχοντας παντοῦ καὶ πουθενά (σ. 187). Στὴν κοσμολογία αὐτὴ δὲν διεκδικεῖ ἔγκυρο νόημα κανέννας ἐνδοκόσμιος προσανατολισμὸς, παρὰ μόνο ὅποιος ὑπερβαίνει ὀλόκληρη τὴν κοσμικὴ πραγματικότητα ἀναγόμενος στὴν ὑπερβατικὴ ἀρχὴ της: στὴν ἐσωτερικότητα τῆς ψυχῆς τερματίζονται οἱ περιπλανήσεις τοῦ ἐπιστημονικοῦ πειραματισμοῦ. Ἡ ἔσχατη κοσμολογικὴ ὑπόδειξη τῆς σοφῆς ἀγνωσίας εἶναι νὰ ἀνακαλύψεις τὸν ἑαυτό σου σ' Ἐκεῖνον, σημαίνοντας τὴν πληρότητα τῆς κοσμολογικῆς γνώσης ὡς αὐτογνωσίας, καὶ αὐτῆς ὡς οἰκειοποίησης τῆς ὑπερβατικῆς νόησης (σ. 199).

Ἡ κοσμικὴ ὑπόσταση τελειοποιεῖται στὴν ἐσωτερικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Μέσα ἀπὸ τὴν καθολικότητα τῆς περιεκτικῆς ὄλων ἀνθρώπινης φύσης, κάθε τι κερδίζει πλήρη ἐνότητα μὲ τὸν Θεό (σ. 214). Οἰκειοποιούμενος τὴν ἀπόλυτη ἐνέργεια τῆς θείας νόησης καὶ μηδενίζοντας τὴν δυναμικὴ του ὑπαρξή, ὁ ἀνθρώπινος νοῦς γίνεται τὰ πάντα στὰ πάντα, ὅπως ἀκριβῶς ἡ θεότητα (σ. 217) καὶ ἐκπληρώνει τὴν φύση του. Ὡς ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸν χρόνο, τὸν κόσμο καὶ ὅλα τὰ αἰσθητά (σ. 222) δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἰκανοποιηθεῖ παρὰ μόνο μὲ τὴν θεία νόηση (σ. 240). Ὁ φωτισμὸς αὐτός, ποῦ εἶναι ἡ σοφὴ ἀγνωσία, γίνεται καθολικὰ προσιτὸς μέσα ἀπὸ τὴν ἀπλότητα τῆς πίστεως (σ. 245). Μορφὴ καὶ οὐσία τῆς πίστεως εἶναι ἡ ἀγάπη, ὅχι κάποιο ἰδεολογικὸ σχῆμα, ὅμως δὲν ἀγαπάει τὸν Χριστό, ὅποιος δὲν ἀγαπάει ἀρκετὰ τὴν ἴδια τὴ ζωὴ (σ. 248). Στὴν πληρότητα τῆς ἔνωσης μαζί Του, κερδίζοντας τὴν ὑψηλότερη νόηση, ἀντιλαμβάνεται κανεὶς παντοῦ τὸν ἴδιο (σ. 257).

Μὲ τὴν παράδοξη συνάρτηση γνώσης καὶ ἄγνοιας¹⁴³ στὴν κίνηση τῆς σοφῆς ἀγνωσίας, ὁ Κουζανὸς εἰκονίζει τὴν ἔνωση τῆς θείας ἀπλότητας μὲ τὴν κοσμικὴ σύνθεση. Ἡ πληρότητα τῆς γνώσης εἶναι διαθέσιμη στὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ γνώση τῆς ἀπειρίας, ἐπομένως δὲν περιορίζεται σὲ ἐννοιολογικὰ συστήματα, ὅπου μπορεῖ νὰ ἀναπτύσσεται μόνο μιὰ ἀναγωγικὴ λειτουργικότητα, ὅπως συμβαίνει, γιὰ παράδειγμα, στὸν γεωμετρικὸ συμβολισμὸ ἐνὸς πολυγώνου. Μέσα ἀπὸ τὴν αὐξηση τῶν γωνιῶν τὸ πολύγωνο τείνει πρὸς τὸν κύκλο, μὲ τὴν ἀπόλυτη σύμπτωση ἐπ' ἀπειρον ἐγγύτερη καὶ μονίμως ἀδύνατη. Κάτι ἀνάλογο συμβαίνει ὅταν ὁ νοῦς βυθίζεται στὸ ἄπειρο τῆς θεότητας.

Τὴν ἄπειρη προσέγγιση ἐκπροσωπεῖ στὸ συμβολικὸ σχῆμα τοῦ τίτλου τῆς πραγματείας ἡ μετοχὴ τῆς γνώσης (docta), συντελούμενη μόνο μέσα στὴν ἄγνοια (ignorantia). Δὲν πρόκειται γιὰ πορεία ἀπὸ μικρὴ σὲ μεγαλύτερη γνώση, ὅταν κανεὶς νομίζει, ἔστω προσωρινά, ὅτι ἔμαθε κάτι, ὅπως συμβαίνει στὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας: τὴν στέρηση καταργεῖ ἢ ὑπερβολὴ τῆς γνώσης, μιὰ συνειδητότητα ποῦ διαφεύγει

¹⁴³ Χρησιμοποιοῦ ἐναλλακτικὰ τοὺς ὄρους ἀγνωσία καὶ ἄγνοια ὡς συνώνυμους.

ἀπὸ τὸν ἔναρθρο λόγο. (Τὴν χρῆση τοῦ στερητικοῦ α για τὴν σήμανση προσθήκης ἀντὶ στερήσεως ὁ Κουζανὸς ἀντλεῖ ἴσως ἀπὸ τὸν Ἐριγένη.)

Τὴν συνήθη ἀνθρώπινη γνώση ἀντικαθιστᾷ ἡ σοφὴ ἀγνωσία, τελείωση τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἐκμηδένιση τῆς ταυτιστικῆς λογικῆς μέσα στὸν θεῖο φωτισμό. Ὁρθότατα στὴν ἑλληνικὴ ἀπόδοση ἡ διδασχὴ ποὺ ἐμπεριέχεται στὴ μετοχὴ (docta) συσχετίζεται μὲ τὴν σοφία καὶ ὄχι μὲ μιὰ ‘μόρφωση’ κτῶ. Ἡ γνώση δὲν εἶναι γνώση ἐπειδὴ καταργεῖ τὴν ἄγνοια, ἔστω ἐν μέρει ἢ ὡς ἓνα βαθμὸς, ἀλλὰ ἐπειδὴ προσδιορίζεται μονίμως ἀπὸ μιὰ συγκεκριμένη ἄγνοια. Ἡ σοφὴ ἀγνωσία σημαίνει διάνοιξη τοῦ νοῦ στὴν ἀπειρία τῆς ὑπερβατικῆς νόησης.

Ἐφόσον χωριστὰ ἀπὸ τὴν ἄγνοια αὐτὴ δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ κάθαρση τῆς σκέψης καὶ ἡ πληρότητα τῆς μετοχῆς στὴν ὑπερβατικὴ νόηση, μοιάζει νὰ εὐσταθεῖ ἐπίσης ἡ χρῆση τῆς γενικῆς κτητικῆς / ὑποκειμενικῆς στὴν ἀπόδοση τοῦ τίτλου (σοφία τῆς ἀγνωσίας). Εἶναι ἀνάγκη νὰ σκεφτεῖ κανεὶς τὸ γεγονός ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Κουζανὸς ἀπέφυγε τὸ σχῆμα αὐτό, καὶ ὁ μεταφραστὴς δὲν πληροφορεῖ, γιὰ ποιά ἀκριβῶς πλεονεκτήματα χρειάζεται νὰ μετατραπεῖ ἡ σοφὴ ἀγνωσία σὲ σοφία τῆς ἀγνωσίας.

Ἡ ἐπιλογή τοῦ Κουζανοῦ σημαίνει ὅτι τὸ οὐσιῶδες δὲν ἀπομακρύνεται ποτὲ ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν ἄγνοια, στὴν ἔκφραση σοφὴ ἀγνωσία ἡ τετελεσμένη μετοχὴ στὴ γνώση δὲν προτάσσεται παρὰ μόνο ὡς ἐπίθετο. Μάλιστα ὁ Κουζανὸς ἐπιτείνει περαιτέρω τὴν σπουδαιότητα τῆς ἀγνωσίας ὡς τέτοιας, χαρακτηρίζοντάς τὴν ἱερή (*sacra ignorantia*). Δὲν ἐκθέτει τὸ σύστημα μιᾶς κοσμολογίας, δὲν εἰσηγεῖται κάποια ἰδεολογία, καὶ δὲν ὑποτάσσεται στὸν μηχανικὸ βηματισμὸ τῆς ἐπαγωγικῆς ἢ / καὶ ἀπαγωγικῆς λογικῆς. Ἐπικαλεῖται τὴν σωκρατικὴ ἄγνοια προϋποθέτοντας ἀπελευθέρωση ἀπὸ προκαταλήψεις, ἀλλὰ τὴν ψυχὴ του σκεπάζει ὅ,τι ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει θεῖο φῶς, μὲ τὸ βίωμα αὐτὸ ἐμφυσῶντας ζωὴ στοὺς ὄρους τῆς παιδείας του — στὸν νεοπλατωνισμό, τὸν σχολαστικὸ λογισμό, τὶς ἐπιστῆμες —, κατανοῶντας ὡς σκοπὸ τῆς σπουδῆς τὴν τελειοποίηση τοῦ νοῦ. Στοχαζόμενος τὴν ἀλήθεια ὁ νοῦς ἀποκτᾷ πληρότητα *ὑπάρξεως* (ut intellectus, cuius intelligere est esse, studio veritatis perficiatur) καὶ ὑπερβαίνει τὰ φαινόμενα. Ἐπιγράφει λοιπὸν τὴν πραγματεία του *περὶ ἀγνωσίας*, ὄχι *περὶ σοφίας*, ὅπως ἀντιστρέφεται στὴν ἑλληνικὴ ἀπόδοση.

Τὸ ἐπίθετο δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ διακρίνει εἶδη, ἀλλὰ μπορεῖ καὶ νὰ μετατρέπεται σὲ κατηγορούμενο (ὁ σοφὸς Θεός / ὁ Θεὸς εἶναι σοφός). Στὴν σοφὴ ἀγνώσια τοῦ Κουζανοῦ τὸ ἐπίθετο διακρίνει ὅ,τι συνήθως ὀνομάζουμε ‘ἄγνοια’ (τὴν πρόσκαιρὴ ἀπουσία ταυτίσεων, ἔλλειψη πληροφορίας, περιορισμένη σαφήνεια κτῶ., ὅταν σοφία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι παρὰ μόνο ἢ σύνεση ὡς ἀπλὴ ἐπίγνωση τῆς ἄγνοιας, κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Σωκράτη) ἀπὸ τὴν σοφὴ ἀγνώσια ὡς πραγματικὴ θετικὴ μετοχὴ στὴν θεία νόηση ἐπέκεινα τῆς ταυτιστικῆς λογικῆς. Γιὰ παράδειγμα, μέσα ἀπὸ τὴν προσπάθεια τοῦ ὑπολογισμοῦ νὰ ἀντιληφθεῖ μὲ ποιά ἔννοια ἢ κοινὴ οὐσία ὄλων τῶν πραγμάτων εἶναι ταυτόχρονα οἱ διαφορετικὲς οὐσίαι τῆς πληθώρας τους, προκύπτει ἡ ἀγνώσια ὡς ἀπλὴ ἀπορία, καὶ ὁ νοῦς ὁδηγεῖται σὲ ἀδιέξοδο. Ἡ σοφὴ ἀγνώσια ὑπερβαίνει τὴν ἀπορία κατανοῶντας ὅτι στὸν Θεὸ διαφορὰ καὶ ταυτότητα εἶναι τὸ ἴδιο (σ. 177).

Συχνὰ ὁ Κουζανὸς μοιάζει νὰ περιλαμβάνει ὑπὸ τὸν ἴδιο ὄρο καθε δυνατὴ ἀγνώσια, καὶ δὲν ἀποκλείεται αὐτὴ νὰ ὑπῆρξε ἀρχικὰ ἢ πρόθεσὴ του. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς ἀγνώσιας θὰ προσεγγιζόταν καλύτερα ὡς μεταβαλλόμενη μέσα στὴν πορεία τοῦ ἔργου. Ὁ Κουζανὸς ἐπικαλεῖται τὴν σωκρατικὴ ἄγνοια καὶ ἐντάσσει τὴν ἀπελευθέρωσι ἀπὸ προκαταλήψεις στὰ καθήκοντα τῆς σκέψης, ὅμως ἡ ἔννοιά του γιὰ τὴν σοφὴ ἀγνώσια φθάνει σὲ τέτοια διαφορὰ ἀπὸ τὴν ἄγνοια αὐτὴ, ὥστε δικαιολογεῖται ἡ ἔντονη παρατήρησι ὅτι “ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸ σωκρατικὸ ‘οἶδα οὐδὲν εἰδώς’ [...] Στὸν Κουζανὸ ἡ docta ignorantia εἶναι ἡ ἐπίγνωση ὅτι ἡ γνῶσι [...] κεῖται πέραν πάσης ἀναλογίας καὶ παραβολῆς, παντὸς λογικοῦ προσδιορισμοῦ”, ἐνῶ πάντα κρατᾷ “ἄγρυπνο τὸ βλέμμα τοῦ νοῦ πρὸς τὸ ἄπειρο, τὸ Ἀπόλυτο, καὶ φωτίζει τὴν πορεία του” (σ. 24).

Ὁ Κουζανὸς περιγράφει τὴν πρόοδο στὴν σοφὴ ἀγνώσια ὅπως περιγράφει τὸν φωτισμὸ ὁ Γρηγόριος Νύσσης καὶ ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ὡς ἀύξετικὴ πορεία μονίμως ἄρρητης συνείδησι τῆς θείας Παρουσίας. Ἡ γνῶσι αὐτὴ δὲν ἀνήκει στὴν ἄγνοια. Ἡ ἄγνοια ἀπὸ μόνη τῆς εὐνοεῖ σκεπτικισμὸ, ὅμως στὸν Κουζανὸ ἀποτελεῖ προϋπόθεσι τῆς θείας νόησις, φέρει τὸν νοῦ σὲ μιὰ ιδιαίτερη ἀνοιχτότητα καὶ τὸν μεταβάλλει σὲ ‘χῶρο’ θεογνωσίας. Ἡ θεία νόηση γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς ἀπειρία μέσα σὲ ἀκαταληψία, τὴν ὁποία ὅμως ἡ λογιστικὴ δὲν παύει νὰ ταυτίζει ὡς θεία καὶ ὑπερβατικὴ, ἀναγνωρίζοντας ὅχι τί εἶναι ἀλλὰ σὲ Ποιὸν ἀνήκει. Ἡ

ἀγνοια αὐτὴ σημαίνει τὴν πρὸς τὸν ἄνθρωπο ἀκατάληπτη ὄψη μιᾶς πραγματικότητας, ἢ ὁποία στὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς εἶναι ἡ θεία νόηση καθεαυτῆν: “ἡ ἀκριβῆς ἀλήθεια σκορπίζει, μὲ τρόπο ἀκατάληπτο, φῶς μέσα στὸ σκότος τῆς ἀγνωσίας μας [...] ὥστε νὰ μποροῦμε πάντοτε ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος μας νὰ ὑμνοῦμε αὐτόν, ὁ ὁποῖος εἶναι ὑπερευλογημένος εἰς τοὺς αἰῶνας, διότι φανερώνει σ’ ἐμᾶς τὸν ἀκατάληπτο ἑαυτό Του” (σ. 136).

Ἄρκετὲς μεταφραστικὲς ἐπιλογές χρειάζονται συζήτηση. Ἐδῶ ἀρκοῦμαι σὲ ὀρισμένες κεντρικῆς σπουδαιότητος ἀποδόσεις, ὅχι ‘ἐπικρίνοντας’ ἀλλὰ προσπαθώντας νὰ τιμήσω μὲ ἔργο τὸ ἔργο ποὺ ἔγινε. Πέρα ἀπὸ διαφορὲς σὲ προσωπικὲς ἐκτιμήσεις, ὑπάρχει καὶ ἡ περίπτωση πρωτογενοῦς ἀμφιβολίας, ὅταν ὁ ἴδιος ὁ μεταφραστὴς δὲν φαίνεται νὰ ἔχει διαμορφώσει βέβαιη πεποίθηση. Ἡ ἔκδοσις δὲν περιλαμβάνει τὸ πρωτότυπο κείμενο ἀλλὰ ὁ μεταφραστὴς παραθέτει λατινικοὺς ὄρους, ἂν διαπιστώνει πὼς ἡ μετάφρασις κινδυνεύει ἀπὸ ἀσάφεια, εἴτε ἀκόμη ὅταν μοιάζει νὰ διστάζει. Αὐτὸ συνέβη σιωπηλὰ, ἐνῶ θὰ εἰσέφερε στὸν διάλογο ἢ πρὸς λιτὴ ἔστω ἐξήγησις γιὰ τὶς κρίσιμες ἐπιλογές, ἔστω μόνο ὅποτε ὁ ἴδιος ὁ μεταφραστὴς ἐνοιωθε γιὰ κάποια ἀπόδοσις ὅτι παραμένει οὐσιαστικὰ ἐκκρεμῆς. Γιὰ παράδειγμα, φαίνεται νὰ διστάζει στὴν τόσο κεντρικὴ αὐτὴ ἐπιλογὴ, στὴν μετάφρασις τῆς *contractio* ὡς *περιορισμοῦ* καὶ ἄλλοτε ὡς *συναίρεσης*, χωρὶς ἢ αἰτία τῆς ἐναλλαγῆς νὰ ἀνακοινώνεται στὸν ἀναγνώστη. Ἴσως δὲν πρόκειται κἂν γιὰ ἀμφιβολία, ἴσως ὁ μεταφραστὴς ἔκρινε πὼς μιὰ διαφορετικὴ σημασία ἀπαιτοῦσε ἀλλαγὴ στὴν ἀπόδοσις τοῦ πρωτότυπου ὄρου. Γιατί ὅμως ὁ Κουζανὸς διατήρησε τὸν ἴδιο ἀκριβῶς ὄρο στὶς περιπτώσεις ποὺ ὁ μεταφραστὴς ἀποφάσισε ὅτι χρειάζεται ἀλλαγὴ; Ἔστω ὅτι οἱ μεταφραστικὲς ἐπιλογές θῆλυσαν νὰ προσδώσουν σαφήνεια. Στὴν περίπτωση αὐτὴ χρειάζεται νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ σημασιολογικὴ διαφορὰ τῶν ὄρων.

Ἐν γένει ἡ ἀπόδοσις τῆς *contractio* ὡς *περιορισμοῦ* παρεκκλίνει ἐτυμολογικὰ καὶ ἀκόμη τείνει νὰ προδίδει τὸ νόημα, ἐφόσον ἡ κοσμικὴ πραγματικότητα θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Κουζανὸ ἀπειρη, ἔστω ὑπὸ στερητικὴ σημασία, ποὺ εἶναι ὅμως ἡ ἀκριβῶς ἀντίθετη τοῦ περιορισμοῦ: δὲν ὑπάρχει ἄλλο σύμπαν ἢ ὁποιαδήποτε πραγματικὴ συγκρίσιμη περι-κλειούσα / περι-ορίζουσα τὸ σύμπαν. Γι’ αὐτὸ ὁ Κουζανὸς προσφεύγει στὴν ἔννοια τῆς *συναίρεσης*, δειχνοντάς πὼς ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου δὲν εἶναι περι-

ορισμὸς τῆς θεότητας ἀλλὰ μιὰ ἐσωτερικὴ τῆς διεργασία, κάπως σὰν ‘κατάβαση’, ‘σμίκρυνση’ καὶ ‘πύκνωση’, ὅταν ἡ ἀπλὴ ἀπειρία δίνει στὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ τῆς μορφῆ. Ἡ κτιστὴ μορφὴ στὴν δικὴ τῆς τάξη εἶναι ἄπειρη, δὲν περι-ορίζεται, ὥστε καλεῖται ἐπίσης ‘μέγιστη’, ὅπως ὁ Θεὸς ἀποκαλεῖται τὸ ‘μέγιστο’, ἀλλὰ καὶ *συννηρημένη* ὡς μορφὴ ἀκριβῶς, δηλαδὴ διάφορη τῆς ἀπλῆς ἀπόλυτης ἀπειρίας.

Ἀναθεώρηση χρειάζεται, ἐπίσης, ἡ ἀπόδοση τοῦ κεντρικοῦ ὅρου τῆς *aequalitas* ὡς *ὁμοιότητας*. Κι ἐδῶ, ὅπως στὴν περίπτωση τῆς συναίρεσης, ὁ Κουζανὸς δὲν ἀλλάζει ὄρο, ὅμως στὴν μετάφραση ἡ *aequalitas* ἀποδίδεται ἐνίοτε ὄχι ὡς *ισότητα* ἀλλὰ ὡς *ὁμοιότητα*, χωρὶς ἐξήγηση γιὰ ποιοὺ λόγου συμβαίνει ἡ ἐναλλαγὴ αὐτὴ καὶ κατὰ τί ἐμποδίζει τὴν κατανόηση ἢ χρῆση τοῦ ἴδιου ὅρου. Στὴν σ. 212, γιὰ παράδειγμα, (τρίτο βιβλίο, κεφ. 3), ἡ *aequalitas* μεταφράζεται ὡς *ὁμοιότητα*, χωρὶς κάποιον λόγο τὸν ὁποῖο ἐγὼ τουλάχιστον μπορῶ νὰ διακρίνω. Ἀντιθέτως τὰ συμφραζόμενα καθιστοῦν ἐπιτακτικὴ ὁποιαδήποτε ἀπόδοση θὰ τόνιζε τὴν *ισότητα*, *ταυτότητα* καὶ *ἐνότητα*, ὄχι τὴν *ὁμοιότητα*, ἐφόσον πρόκειται γιὰ τὴν *ταυτότητα* τοῦ Εἶναι. Ὡς ὄντα ὅλα τὰ ὄντα χωρὶς ἐξαίρεση ταυτίζονται πλήρως καὶ ἀπολύτως, εἴτε πρόκειται γιὰ τὸν ὑψηλότερο ἄγγελον εἴτε γιὰ χορτάρια τοῦ ἀγροῦ.

Ὁ Κουζανὸς ἀναφέρεται συνειδητὰ σὲ *ισότητα*, ἐπειδὴ προϋποθέτει τὰ σχετικὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν δημιουργήσει οἱ λεγόμενοι *ὁμοιοσιανοί*, *ισχυριζόμενοι* ἀκριβῶς ὅτι δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνον *ὁμοιότητα* μεταξὺ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ, εἰκάζοντας ὅτι ἔτσι ἀπέφευγαν πολυθεϊστικὲς ροπές. Ὁ Κουζανὸς προσπαθεῖ νὰ τονίσει τὴν δυνατότητα *τέλειας* ἔνωσης κάθε ἀνθρώπου μὲ τὴν ὑπερβατικὴ ἀρχὴ του, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση τῆς *τέλειας* ἔνωσης θείας καὶ ἀνθρώπινης φύσης στὴν Ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου. Ὁ ἀνθρώπος οἰκειοποιεῖται τὴν *ισότητα* τοῦ Υἱοῦ μὲ τὸν Πατέρα ἢ γνησιότητα τῆς θείας φύσης Του (*homo igitur iste cum in ipsa maxima aequalitate essendi per unionem subsisteret, filius Dei foret sicut Verbum, in quo omnia facta sunt* — σ. 212). Τὴν εἰσήγηση αὐτὴ ὁ Κουζανὸς διαμορφώνει σὲ συμφωνία μὲ τὴν ἔμφαση ποὺ εἶχε ἦδη δώσει ὁ Ἐκκαρτ, ὅταν ἐπέμενε πὼς ἡ ψυχὴ δὲν ἀρκεῖται παρὰ μόνον στὴν τέλεια ἐνότητα, ποὺ εἶναι ἀκριβῶς ἡ *maxima aequalitas* καὶ *suprema aequalitas* τοῦ Κουζανοῦ. “Ἄν εἶμαι σὰν ἀνθρώπος ἢ ἂν βρῶ κάποιον ποὺ εἶναι σὰν ἐμένα,

ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἐνεργεῖ σὰν νὰ ἦταν ἐγὼ ἀλλὰ δὲν εἶναι ἐγώ, κι αὐτὸ εἶναι μιὰ ἀπάτη [...] Ὑπάρχει ἐνότητα (einsin) στὴν θεότητα καὶ τὴν αἰωνιότητα, ἀλλὰ ἡ ὁμοιότητα δὲν εἶναι ἓνα [...] Στὴν ἐνότητα δὲν ὑπάρχει τίποτα ξένο: μοῦ δίνει ἐνότητα στὴν αἰωνιότητα, ὄχι ὁμοιότητα”.¹⁴⁴

Ἄρκετὲς ἀβλεψίες θὰ χρειαστοῦν διόρθωση. Ἐνδεικτικά, στὴν φράση (σ. 124) «τεθείσης τῆς ἐκπτώξεως (complicatio)», νὰ γραφεῖ explicatio ἀντὶ complicatio, στὴν σ. 126 ἀντὶ actus assendi νὰ γραφεῖ actus essendi, στὴν σ. 127 singularitate ἀντὶ singlaritate, στὴν σ. 172 agere ἀντὶ agere... Ἐπίσης, μὲ δεδομένη τὴν σπουδαιότητα ποὺ ἔχει γιὰ τὴν φιλοσοφικὴ σκέψη ἡ ἐτυμολογικὴ καὶ ὀρθογραφικὴ παιδεία, τὴν ὁποία δὲν φαίνεται νὰ εὐνοεῖ ὁ μονοτονισμὸς, θὰ ἤθελα νὰ εὐχρηθῶ σὲ μελλοντικὴ ἔκδοση τὸ κείμενο νὰ ἀποκτήσει πολυτονικὴ μορφή.

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ προηγήθηκαν δὲν ἀποκλείεται νὰ εὐνοοῦν μιὰ ἐντύπωση, ὅτι ἡ μετάφραση εἶναι κακὴ. Ἄν ἦταν κακὴ, δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος νὰ ἀσχοληθεῖ κανεὶς μαζί της, οὔτε κἂν δυνατότητα ἐπικέντρωσης σὲ μερικὰ μόνο σημεῖα ποὺ ἐνδέχεται νὰ χρειάζονται ἀναθεώρηση. Πρόκειται ὀλοφάνερα γιὰ καρπὸ σοβαρῆς προσπάθειας καὶ πειθαρχίας, γιὰ τὸν ὁποῖο μπορεῖ κανεὶς καὶ ὡς Ἕλληνας νὰ αἰσθάνεται ὑπερήφανος, ὅτι ἀνάμεσα σὲ τόσες ἀφορμὲς ἀπογοήτευσης ποὺ παρέχει ἡ πατρίδα μας, ἐμφανίζονται τέτοιες συγγραφικὲς καὶ ἐκδοτικὲς πρωτοβουλίες. Μὲ τὴν κριτικὴ προσπάθησα νὰ δώσω ἀφορμὴ περαιτέρω βελτίωσης, ὄχι ἀπόρριψης, ταυτόχρονα εἰσφέροντας σὲ ἓνα διάλογο γιὰ τὶς ἔννοιες τοῦ Κουζανοῦ.

Καλὴ μετάφραση δὲν εἶναι ἡ ἄψογη, ἀλλὰ ἐκείνη στὴν ὁποία τὸ σφάλμα ξεχωρίζει χάρη ἀκριβῶς στὴν κυριαρχία τῶν σωστῶν ἐπιλογῶν, ὅπως συμβαίνει ἐπίσης μὲ τὴν συγκεκριμένη ἔκδοση τοῦ Κουζανοῦ, ὅπου ἔχουμε σημαντικὴ συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς μεσαιωνικῆς γραμματείας. Τὸ ἔργο τοῦ Κουζανοῦ δὲν θὰ γίνεῖ λαϊκὸ ἀνάγνωσμα, οἱ ἀναγνώστες του βρίσκονται σὲ γραφεῖο καὶ βιβλιοθήκη, μὲ βοηθήματα μελέτης καὶ ἤδη κεκτημένες σχετικὲς γνώσεις. Ἀναφέροντας συχνὰ τοὺς πρωτότυπους λατινικοὺς ὄρους ὁ μεταφραστὴς ὑποψιάζει τὸν ἀναγνώστη καὶ ἤδη τὸν προϋποθέτει ἱκανὸ νὰ βεβαιωθεῖ γιὰ τὴν ἐγκυρότητα τῆς μετάφρασης, γιὰ τὴν

¹⁴⁴ Μάιστερ Ἐκχαρτ, Ὁμιλία 13, *Die deutschen und lateinischen Werke*, τ. I, Berlin: W. Kohlhammer 1936, σ. 215–6.

δυνατότητα νὰ ζητηθοῦν διαφορετικὲς ἀποδόσεις, γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ προσεχθοῦν λανθάνουσες σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις, κ.λπ, ὥστε καὶ μὲ τὶς δικές του εἰσηγήσεις καὶ μὲ τὶς ἐπιλογὲς ποὺ καλεῖ τὸν ἀναγνώστη νὰ κάνει, προσφέρει ὑπεύθυνα στὸ φιλοσοφικό μας λεξιλόγιο μιὰ πρώτη ἐπαφὴ μὲ τὶς ἔννοιες τῆς σοφῆς ἀγνωσίας.

Ἄρμονιή ἀφανής

Ὁ στενός και σκληρός δρόμος τῆς παιδείας, ὁ ‘πρῶτος θάνατος’, εἶναι τὸ βάπτισμα σὲ πνεῦμα και φωτιά, ἄσκηση τῆς ψυχῆς γιὰ νὰ ἐμπιστευθεῖ τὸν Θεὸ πὸ προσπαθεῖ νὰ μεγαλώσει μέσα της. Πρὶν ἔρθει μιὰ δοκιμασία ὁ Θεὸς εἶναι φύλακας τῶν ψυχῶν και τῶν σωμάτων ἡμῶν, Θεὸς καλωσύνης, χαρᾶς, εἰρήνης. Μὲ τίς δοκιμασίες ἡ ψυχὴ καθαρίζει, μεγαλώνει και ὑψώνεται κατανοῶντας ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἐπίσης Θεὸς τοῦ κακοῦ, τοῦ πόνου και τοῦ πολέμου. Ἡ ψυχὴ πὸ θέλει νὰ ζήσει στὸν Λόγο ἔχει νὰ κατεβεῖ μαζί Του στὸν ἄδη, στὴν κόλαση, παντοῦ — και παντοῦ νὰ μείνει στὸν ἴδιο τὸν Λόγο.

2

Ἄν τὰ λιοντάρια εἶχαν λυπηθεῖ τὸν Δανιὴλ εἰδικά, σὲ τί θὰ μὲ ἀφοροῦσε τὸ θαῦμα, και σὲ τί ἀφορᾶ τὸν ἅγιο Ἰγνάτιο τὸν Θεοφόρο, πὸ τὸν κατασπάρραξαν; Ἀφορᾶ και ἐνδιαφέρει μόνο ἂν ὁ Δανιὴλ ἀξιώθηκε τὸν καιρὸ νὰ δεῖ στὸ θηρίο ἓνα πλάσμα και ἓνα θέλημα τοῦ Θεοῦ, τὴν ὥρα πὸ σκέψη και χρόνος παγώνουν, ἂν μπόρεσε νὰ δεῖ, στὰ δόντια πὸ ὀρμοῦσαν ἐπάνω του και στὴν ἄβυσσο πὸ ἀνοιγε μέσα τους, τὴ φωτιὰ τῆς ρομφαίας πὸ κρατάει ὁ ἄγγελος γιὰ νὰ δείχνει και νὰ διώχνει ἀπ’ τὸν παράδεισο.

3

Στὴν τελετὴ τοῦ βαπτίσματος ὁ Θεὸς ρωτᾶει τὸν ἀνάδοχο ἂν χωρίστηκε ἀπὸ τὸν σατανᾶ, και αὐτὸς ἀπαντᾶει ἀπεταξάμην: χωρίστηκα. Ὅ,τι λέει ὁ ἀνάδοχος τὸ λέει ἐκεῖνος πὸ βαπτίζεται. Ὅταν βαπτίζομαι ἀπὸ ποιὸν χωρίζομαι ἂν δὲν εἶμαι ἐνωμένος μαζί του; Γιὰ νὰ μπορέσει ὁ ἅγιος Συμεὼν νὰ δεῖ στὸ χέρι πὸ ἔγραφε τοὺς Ὑμνοὺς τῶν θείων ἐρώτων, τὸ

χέρι τοῦ Χριστοῦ, ἔπρεπε νὰ τὸ δεῖ πρώτα μὲ γαμψὰ νύχια νὰ σκαλίζει τὴ στάχτη τῆς κόλασης. Αὐτὸ ἔγινε σὲ ὄλους τοὺς ἀγίους, καὶ εἰς δρόσον τοῖς παισὶ τὸ πῦρ μετεβάλλετο. Ἐπλυναν τὶς στολές τους καὶ τὶς λεύκαναν στὸ αἷμα τοῦ Ἀρνίου.

4

Ὁ Κάφκα λέει, “οἱ ὑπερόβουλες σκέψεις, μὲ τὶς ὁποῖες παίρνεις μέσα σου τὸ κακό, δὲν εἶναι δικές σου ἀλλὰ τοῦ κακοῦ”. Ἀλλὰ τότε γιατί εἶναι δικές μου οἱ καλές σκέψεις; Ἡ πῶς ἀφήνω τὸ οἰκεῖο γιὰ νὰ ἀκολουθήσω τὸ ξένο;

5

Ἡ ἐξουσία τῆς ψυχῆς νὰ γίνεται ἀρχὴ τῆς κακίας της ἴσως εὐθύνεται πού μερικοὶ νομίζουν ὅτι δὲν ὑπάρχουν δαίμονες.

6

Μιὰ στιγμή εἶναι ἀρκετὴ. Μέσα σὲ μιὰ στιγμή φόβου ὁ κόσμος γίνεται πειρασμὸς καὶ τὸ ἐπέκεινα ἔξω ἀπὸ δῶ.

7

Ὁ Λόγος πέφτει στὴν εὐφορὴ ψυχὴ σὰν σπόρος, ἐνώνεται μαζί της καὶ τὴ γονιμοποιεῖ. Στὴν ἄγονη ψυχὴ γίνεται κανόνας, διατάσσει τὰ δέοντα καὶ φέρει κατάρρα, φόβο, ἁμαρτία καὶ θάνατο. Τὸ ἴδιο τὸ Εὐαγγέλιο ἔγινε ἀφορμὴ διαιρέσεως σὲ χριστιανούς καὶ ἀλλόδοξους ἀλλὰ καὶ πηγὴ αἱρέσεων, συμβιβασμῶν, σχισμάτων καὶ ὑποκρισίας. Ὁ ἓνας καὶ ἴδιος Λόγος διαχωρίζει τὸ εὐφορο ἀπὸ τὸ ἄγονο, κυρίως μέσα στὸν κάθε ἄνθρωπο καὶ κατόπιν στοὺς πολιτισμούς, προστατεύοντας τὸ γόνιμο νὰ γεννήσει τὸν καρπὸ του ἀκέραιο. Τὸν σκύλο τὸν ἀγκαλιάζω ἢ τὸν φοβερίζω, τὸ κουνούπι τὸ σκοτώνω. Τὸ κουνούπι κοιτάζει χωρὶς νὰ καταλαβαίνει ἀπὸ ποιὸν ζεῖ καὶ φεύγει χωρὶς νὰ καταλαβαίνει ποῖος τὸ ἀπειλεῖ.

8

Κόσμος εἶναι τὸ στερέωμα ὄλων ὅσα ἔχουν τὴν ἐμπιστοσύνη τους στὸν Θεό. Ἄν ἀκόμα καὶ τὰ ἄψυχα διδάσκουν μὲ δύναμη, κάθε φορά πού ἀκούω θόρυβο ἢ ἀμαρτία περίσσεψε. Θόρυβος εἶναι ἡ δυνατότητα τῶν πραγμάτων νὰ θυμίζουσι ὅτι δὲν βλέπω ὅπου βλέπουν τὰ ἴδια. Θόρυβος εἶναι καὶ ἡ πιὸ σιωπηλὴ παρουσία τους, ἂν μοιάζει ἀπόμακρη καὶ ἀδιάφορη γιὰ τὰ ἀνθρώπινα.

9

Πῶς γίνεται νὰ ἀγαπάω τὸν συνάνθρωπο χωρὶς νὰ ἀγαπάω ἤδη τὸν Θεό, τὸν ὁποῖο ὅμως δὲν μπορῶ νὰ ἀγαπάω ἂν δὲν ἀγαπάω ἤδη τὸν συνάνθρωπο; Εἶναι μία καὶ ἡ ἴδια κίνηση.

10

Ἡ ἀνοχή κάνει σὰν νὰ μὴν ὑπῆρξε σφάλμα καὶ ἔτσι ἐμποδίζει τὴν ἀγάπη νὰ κυκλώσει μὲ τὸ ἔλεός της καὶ νὰ θεραπεύσει. Ἡ ἀνοχή ἔχει ὅρια ἀλλὰ εἶναι στὴ φύση τῆς συγγνώμης νὰ μὴν ἔχει ὅρια.

11

Πεθαίνω γιὰ τὸν ἑαυτό μου ἀγαπῶντας τον. Δὲν λέω εἶσαι κακὸς ἀλλὰ τοῦ δίνω καλωσύνη, δὲν λέω εἶσαι φθονερός ἀλλὰ τοῦ δίνω σωφροσύνη, δὲν λέω εἶσαι ἀσήμαντος ἀλλὰ τοῦ δίνω σημασία. Δηλαδή κάνω αὐτὸ πού δὲν μπορῶ. Ἡ κάθαρση δὲν εἶναι κατόρθωμα, ἀλλὰ δωρεά. Μετάνοια, γνώση καὶ ζωὴ πού παίρνω, ἂν θέλω, τὴν ὥρα πού χαρίζεται.

12

Ἡ σκέψη μεταμορφώνεται, τὸ σῶμα μεταμορφώνεται, ἡ ψυχὴ δημιουργεῖ τὴν οὐράνια πολιτεία μαζί μὲ τὸν Θεὸ στὸ ὑψηλότερό της; μήπως δὲν καταλαβαίνετε τὸν ἑαυτό σας; ρωτᾷ ὁ Ἀπόστολος, ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι μέσα σας;

13

Σύμφωνα με τον Παῦλο δὲν γίνεται νὰ ἐκτιμᾶς καὶ νὰ σέβῃσαι τὸν ἑαυτὸ σου ἂν δὲν ἔχεις πραγματικὴ ἐλπίδα. Ἡ ἐλπίδα γεννιέται ἀπὸ τὴν κακοπάθεια καὶ τὴν δοκιμασία.

14

Χρειάζεται νὰ ἔχω νεκρὴ ψυχὴ γιὰ νὰ θέλω νὰ εἶμαι ὁ καλύτερος. Ἡ ψυχὴ δὲν ζεῖ ἀληθινὰ χωρὶς τὸ καλύτερό της.

15

Οἱ Πατέρες ὀνομάζουσι τὴν σατανικὴ συνείδηση *γέννημα τοῦ πυρός τῆς κόλασης, κράτος τοῦ θανάτου καὶ βρυγμὸ τῶν ὀδόντων*: νὰ βλέπεις κάτι μεγάλο καὶ νὰ τὸ νοιώθεις ξένο καὶ ἐνὸς ξένου ποὺ πλακώνει τὴν ὑπαρξὴ σου. *Μήπως πιστεύεις καὶ σὺ ὅτι ὑπάρχει ὁ ἕνας Θεός; Καλὰ κάνεις. Ἀλλὰ καὶ τὰ δαιμόνια πιστεύουν καὶ φρίσσουν.*

16

Ἡ ἀγάπη μεγαλώνει ὅσο μεγαλώνει ἡ ἐνότητα γνώσης καὶ ἐλευθερίας. Ἀπὸ ἐδῶ διαχέεται ἀκόμη καὶ στοὺς ἐχθρούς.

17

Ἡ χριστιανοσύνη δὲν ἔχει μάγους, ἔχει μόνο τὸν ἐν ἀγίοις ἀναπαυόμενον, δηλαδὴ τὴν ἀνθρώπινη φύση ἐνωμένη μετὰ τὸν Λόγον.

18

Δὲν μπορῶ ταυτοχρόνως νὰ ἀπορρίπτω καὶ νὰ κρατᾶω τὴν θρησκεία! Ἄν καὶ ἔκανε πολλὰ θαύματα, ὁ Χριστὸς δὲν γεννήθηκε στὴν ἱστορία γιὰ νὰ προστατεύει τὴν ἐπιβίωση ἀλλὰ ἐνσαρκώνοντας τὸ πέρα ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ τὴν ἱστορία.

19

Μεγάλο πλῆθος οἱ ἅγιοι καὶ σὲ ὄλες τὶς ἡλικίες σὲ σύγκριση μὲ ὄσους ὁ Θεὸς θέλησε νὰ γίνονται τῶρα πιὸ γνωστοὶ καὶ νὰ τοὺς γιορτάζουμε.

20

Κάθε ἅγιος εἶναι θεόπαις, δηλαδή *γέφυρα ζωῆς*: εἰσάγει τὸν Χριστὸ στὴν Οἰκουμένη.

21

Κανεὶς δὲν ζημιώνεται ποὺ ἔγινε μοναχός. Ζημιώνεται ἂν ἀκόμη καὶ στὸν ἀπλούστερο βίο δὲν ἀξιώθηκε νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν περιφρόνηση.

22

Γιὰ νὰ μὴ συμβαίνει ἕτεροκαθορισμὸς χρειάζεται τὰ ἕτερα νὰ γίνουν ἕνα. Δίδαξέ με νὰ κάνω τὸ θέλημά σου, δίδαξέ με τὰ δικαιώματά σου, δῶσε μου τὴ ζωὴ σου, δὲν μπορῶ νὰ ζῶ σὰν νὰ μὴν ὑπῆρχες.

23

Ἡ λαθεμένη ἔμφαση ποὺ δίνεται κάποτε στὴν ἐλευθερία τῆς πίστεως ὡς παράλογη ('πιστεύω ἐπειδὴ εἶναι παράλογο') δὲν ὀφείλεται τόσο σὲ ἐπίγνωση μιᾶς ἀπειρίας καὶ ἀκαταληψίας ὅσο στὸν φόβο τῆς ἀνάγκης. Θέλει νὰ πεῖ: ὅσο κι ἂν εἶναι παράλογο, πιστεύω πὼς μιὰ μέρα θὰ σταματήσει ὁ τροχὸς τῆς ἀνάγκης. Εἶναι σύνθημα ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ βοηθήσει, ἐπειδὴ, εἴτε παράλογη εἴτε εὐλογη, ἡ πίστη δὲν εἶναι πραγματικὴ ὅσο παλεύω μὲ τὰ θεῖα δῶρα σὰν νὰ ἦταν καταδίκες.

24

Ἡ ἀνάγκη εἶναι ὁ φόβος ποὺ χωρίζει ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ ὅλα τὰ πράγματα. Δὲν γεννᾷει ὁ φόβος τὴν ἀνάγκη ἀλλὰ ἡ ἀνάγκη γεννᾷει τὸν φόβο καὶ γεννιέται μέσα του, ὑπόσταση τοῦ ἀνυπόστατου.

25

Ἡ ἄσκηση γιὰ τὴν ὑπέρβαση τῶν βεβαιιοτήτων, ἡ κάθαρση, εἶναι δῶρο ποὺ περνᾷει μέσα ἀπὸ τὴν θλίψη, τὴν ἀπαρηγόρητη θέληση, καὶ τὴν τόλμη ποὺ ὑπάρχει στὴν ὑπομονή.

26

Νὰ μὲ ἀφήσει νηστικὸ μία ἡμέρα ἢ λάφυρο τέσσερεις αἰῶνες γιὰ Ἐκεῖνον εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο, καὶ ὁ ἴδιος χαρίζει ἰσχὺ ἢ ἀσθένεια, ὅμως αὐτὰ εἶναι καθαρὴ δύναμη, ὄχι ὑποταγὴ τῆς σάρκας. Ὑποταγὴ τῆς σάρκας εἶναι ἡ ὑποταγὴ τοῦ φόβου, τοῦ φθόνου καὶ τῆς ἄγνοιας.

27

Ἡ ἁμαρτία εἶναι ἓνα θέλημα τοῦ Θεοῦ ποὺ ζητᾷ κατάργηση, καὶ ὑπακούω καταργῶντας τὸ μὲ τὴ δύναμή Του.

28

Στὴν κορύφωση τῆς ἀγωνίας ὅλοι οἱ συλλογισμοὶ καὶ ὅλες οἱ ἐπιθυμίες καταλήγουν στὴν ὀριστικὴ ἐτυμηγορία, ἡ ἁμαρτία εἶναι τέλεια, καὶ τότε μπορεῖ νὰ γίνῃ τελείως δική μου. Στὴ δίνη τῆς ταπεινώσεώς της ἡ ψυχὴ δὲν προλαβαίνει νὰ προσευχηθεῖ *Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Πιὲ Θεοῦ, ἐλέησόν με τὸν ἁμαρτωλό.* Βουλιάζοντας σὲ θάλασσα ποὺ μόνο ἓνας βαδίζει, μπορεῖ νὰ πεῖ πραγματικὰ *γεννηθῆτω τὸ θέλημά σου,* καὶ τότε γεννιέται ὁ Λόγος.

Προσευχή

ΑΙΤΕΙΤΕ και δοθήσεται ὑμῖν, σημαίνει ἡσυχάζω, προσέχω, ζητῶ και θέλω ὅ,τι μοῦ χαρίζεται. “Νὰ αἰτεῖς μὲ τὸ πένθος, νὰ ζητᾶς μὲ τὴν ὑπακοή, νὰ κρούεις μὲ τὴ μακροθυμία”, ἐξηγεῖ ὁ Ἰωάννης τῆς Κλίμακος.¹⁴⁵ Χρειάζεται νὰ ἀφήσουμε στὴν Εἰκόνα ὅλη τὴν κρίση. “Αὐτὸς ποὺ ζητάει ἢ σκοπεύει σὲ κάτι, ζητάει και σκοπεύει στὸ τίποτα, και αὐτὸς ποὺ προσεύχεται γιὰ κάτι, δὲν θὰ ἔχει τίποτα”.¹⁴⁶ Ἡ, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ Μάρκος ὁ ἀσκητῆς γιὰ τὸ ἴδιο τὸ ὑψηλότερο αἶτημα, “εἶναι τυφλὸς ὅποιος κραυγάζει και λέει, *Ὡὲ Δαυὶδ ἐλέησέ με*, ὅποιος προσεύχεται σωματικὰ και δὲν ἔχει ἀκόμη πνευματικὴ γνώση”,¹⁴⁷ και ἀκόμα πιὸ τυφλὸς ὁ ‘ἄξιος’, ποὺ δὲν ἔχει ἰδέα σὲ ποιὸν προσεύχεται.

Ἄν ἔδιναν στὸν Θεὸ ὅλα ὅσα ἔχουν και ὅλα ὅσα μποροῦν νὰ κάνουν, και ἂν ἐξαντλοῦσαν τελειῶς τὸν ἑαυτὸ τους γιὰ τὸν Θεό, δὲν θὰ ἦταν καθόλου ὑποχρεωμένος νὰ δώσει ἢ νὰ κάνει ὅτιδήποτε, ἐκτὸς ἂν τὸν εὐχαριστοῦσε και ἤθελε ἀπὸ μόνος Του νὰ κάνει κάτι. Γιατὶ αὐτὸ ποὺ οἱ ἴδιοι εἶναι, εἶναι ἀπὸ τὸν Θεό, και αὐτὸ ποὺ ἔχουν, τὸ ἔχουν ἀπὸ τὸν Θεό, ὄχι ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ τους [...]. Οἱ ἀνόητοι ἄνθρωποι θέλουν νὰ κάνουν παζάρια μὲ τὸν Κύριο, λίγο καταλαβαίνουν τὴν ἀλήθεια ἢ καθόλου. Γι’ αὐτὸ τοὺς πέταξε ὁ Κύριός μας ἔξω ἀπὸ τὸν ναὸ και τοὺς ἔδιωξε μακριά.¹⁴⁸

¹⁴⁵ Λόγος κπ’, κεφ. 56.

¹⁴⁶ Ἐκκαρτ, Ὁμιλία 11, DW I, σ. 187.

¹⁴⁷ Περὶ νόμον πνευματικοῦ, κεφ. 13.

¹⁴⁸ Ἐκκαρτ, Ὁμιλία 1, DW I, σ. 7–8.

“Μπορῶ τὰ πάντα μέσα στὸν Θεὸ πού με δυναμώνει”,¹⁴⁹ σημαίνει τίποτα δὲν μοῦ εἶναι ξένο! “Διαιρεμένος πῶς νὰ προσευχηθῶ; Πῶς νὰ προσευχηθεῖς σὰν ἕνας ἄλλος ἑαυτὸς ἀφουγκράζεται τὴν προσευχή σου; Νὰ γιατί πρέπει νὰ προσεύχεται κανεὶς με λέξεις ἀγνωστες”.¹⁵⁰ Προσεύχομαι σωστὰ ὅταν ἤδη ἔχω με ἀσφάλεια αὐτὸ πού ζητάω.

Ἄν ὁ Θεὸς εἶναι ὁ Κύριός σου, τότε πρέπει νὰ εἶσαι ὁ ὑπηρέτης Του· κι ἂν δουλεύεις γιὰ τὸ καλὸ σου ἢ γιὰ τὴν εὐχαρίστησή σου ἢ γιὰ τὴ σωτηρία σου, δὲν εἶσαι πραγματικὰ ὑπηρέτης Του, γιατί δὲν ζητᾶς μόνο τὴ δόξα Του, ἀλλὰ τὸ καλὸ σου. Γιὰ ποιὸ λόγο λέει, Ὁ Κύριος ὁ Θεός του;¹⁵¹ Ὁ Θεὸς θέλει νὰ εἶσαι ἄρρωστος καὶ σὺ θέλεις νὰ εἶσαι καλά, ὁ Θεὸς θέλει ὁ φίλος σου νὰ πεθάνει καὶ σὺ θέλεις νὰ ζήσει, ἐνάντια στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Ἀλήθεια, ὁ Θεὸς δὲν εἶναι ὁ Κύριός σου. Ἄν ἀγαπᾷς τὸν Θεὸ καὶ εἶσαι ἄρρωστος — στὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ. Πεθαίνει ὁ φίλος σου — στὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ. Χάνεις ἕνα μάτι — στὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ. Μ’ ἕνα τέτοιο ἄνθρωπο θὰ ἦταν πράγματι ὅλα σωστά. Ἀλλὰ ἂν εἶσαι ἄρρωστος καὶ προσεύχεσαι στὸν Θεὸ γιὰ τὴν ὑγεία σου, ἀγαπᾷς τὴν ὑγεία σου πιὸ πολὺ ἀπὸ τὸν Θεὸ — δὲν εἶναι ὁ Θεός σου. Εἶναι ὁ Θεὸς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ ὄχι ὁ Θεός σου.¹⁵²

Ὅποιος προσεύχεται ζητάει ἀπὸ τὸν Θεὸ νὰ τοῦ δώσει ἢ νὰ τοῦ ἀφαιρέσει κάτι. Ὅμως ἡ καρδιά πού ἔχει ἐλευθερία δὲν ἐπιθυμεῖ τίποτα ἀπολύτως, οὔτε ἔχει ὀτιδήποτε ἀπὸ τὸ ὅποιο θὰ ἤθελε νὰ ἐλευθερωθεῖ. Γι’ αὐτὸ στέκεται ἐλεύθερη ἀπ’ ὅλες τὶς προσευχές, καὶ προσευχή της εἶναι πού ἔχει ἐνωθεῖ με τὸν Θεό. Αὐτὸ εἶναι ὅλη ἡ προσευχή της.¹⁵³

¹⁴⁹ Φιλ. 4, 13.

¹⁵⁰ Π. Βαλερύ, “Πόσο γαλήνια...”, μτφρ. Ν. Σπάνιας, εἰς Λαϊνᾶ (ἐπιμ.), *Ξένη ποίηση τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1989, σ. 28.

¹⁵¹ Ἐξ. 32, 11.

¹⁵² Ἐκκαρτ, Ὀμιλία 4, DW I, σ. 62–64.

¹⁵³ Ἐκκαρτ, *Γιὰ τὴν ἀπόσπαση*, DW V, σ. 426–7.

“Προσπαθῶ ὅσο μπορῶ περισσότερο νὰ μὴν πικραίνομαι γιὰ τίποτα καὶ παίρνω ὅ,τι μοῦ συμβαίνει, σὰ νὰ ‘ναὶ τὸ καλύτερο ποῦ γίνεται”, λέει ὁ Πασκάλ, ὅμως τὸ σὰν κάνει τὴν εὐχαριστία χρέος ὁπότε συγγέεται μὲ τὴν ὑπακοή: “θαρρῶ πὼς αὐτὸ εἶναι τὸ χρέος μας καὶ πὼς ὅποιος δὲν τὸ κάνει, κάνει ἀμαρτία”. Κατανοῶντας τὴν ἀξία τοῦ παρελθόντος ἀρχίζω νὰ μὴν διστάζω γιὰ τὸ παρόν: “κατάλαβα πὼς ὅ,τι γίνεται στὸν κόσμο ἔχει μέσα του κάποιον πρᾶγμα θαυμαστό, ἀφοῦ ἡ βουλή τοῦ Θεοῦ δείχνεται μὲ δαῦτο. Λοιπόν, τὸν δοξολογῶ μ’ ὅλη τὴν καρδιά μου γιὰ τὰ ἐλέη Του ποῦ μᾶς τὰ στέλνει ἀδιάκοπα, γιὰτὶ βλέπω πὼς δὲν λιγοστεύουνε καθόλου”.¹⁵⁴

Ἐκκουφαίνουμε τὸν Θεὸ νύχτα μέρα καὶ λέμε *Κύριε, γεννηθῆτω τὸ θέλημά σου!* Καὶ ὅταν γίνετὶ τὸ θέλημά Του θυμῶνουμε, κι αὐτὸ εἶναι τελείως ἄδικο. Ἄν τὸ θέλημά μας γίνετὶ θέλημα τοῦ Θεοῦ [μὲ πίστη καὶ ὑπακοή], αὐτὸ εἶναι καλὸ. Ἄλλὰ ἂν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ γίνετὶ θέλημά μας [στὴν ἐμπιστοσύνη, ἐνότητα καὶ εὐχαριστία], αὐτὸ εἶναι πολὺ καλύτερο. Ἄν τὸ θέλημά σου γίνετὶ θέλημα τοῦ Θεοῦ, τότε, ἂν εἶσαι ἄρρωστος δὲν θέλεις, πηγαίνοντας ἀντίθετα στὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, νὰ γίνεις καλὰ, ἂν καὶ θὰ εὐχόσουν νὰ ἤθελε ὁ Θεὸς νὰ ἦσουν καλὰ [...] Ἄλλὰ ὅταν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ εἶναι θέλημά σου, τότε εἶσαι ἄρρωστος στὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ [...] Ἄν εἶχε σκοτωθεῖ ἀπὸ τὸ χέρι μου ὁ πάπας, κι ἂν αὐτὸ δὲν εἶχε γίνετὶ μὲ τὴ θέλησή μου, θὰ ἀνέβαινα στὸ θυσιαστήριο καὶ θὰ τελοῦσα τὴ Θεία Λειτουργία ὅπως πάντα.¹⁵⁵

¹⁵⁴ Β. Πασκάλ, *Ρητὰ καὶ λογισμοί*, μτφρ. Φώτης Κόντογλου, εἰς Κόντογλου, *Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Βλασίου Πασκάλ*, Ἀθήνα 1986, σ. 53–54.

¹⁵⁵ Ἐκκαρτ, *Ὁμιλία 25, DW II*, σ. 7 κ.έ.

Δούλου μορφήν ἐπτώχουσας

ΦΑΝΕΡΩΤΙΚΟΣ τῆς Ἐνανθρώπησης ὄρος εἶναι ἡ ταπείνωση. Ὁ Λόγος δὲν προσέλαβε κάτι ἀλλὰ ἔχασε. Ἐξ ὕψους κατηήλθες ὁ εὐσπλαγχνος, δούλου μορφήν ἐπτώχουσας, ἡ ζωὴ ἐν τάφῳ κατετέθη, Χριστέ... Ὁ Ἴδιος περιέχει οὐσιώνοντας ὅλες ἀνεξαιρέτως τις ὑποστάσεις καὶ ὅλα τὰ ἔργα, συμπεριλαμβανομένων ὅλων τῶν ἀνθρώπων καὶ ὅλων τῶν σκέψεων καὶ ἔργων τους, “τὸ γὰρ μὴ καθ’ ἑαυτὸ ὑφειστώως ἐνεργείας ἔχειν ἢ παρέχειν ἀδύνατον”.¹⁵⁶ Ἡ διὰ σαρκὸς κένωσις τοῦ Μονογενοῦς, ὅπως τὴν ὀνομάζει ὁ Μάξιμος, σημαίνει ὅτι γνώρισε τὸ μηδὲν τῶν πλάσμάτων, ἦρθε στὰ δικά Του ὡς χαριζόμενα: “ὁ Κύριός τους τὰ ἔχει ἀνάγκη”!¹⁵⁷ Ἔτσι ἐπὶ αἰῶνες ἡ Ἐκκλησία στὶς χριστολογικὲς συζητήσεις ἔθετε τὸ ἐρώτημα, τί μπορεῖ νὰ σημαίνει ταυτότητα μὲ δύο φύσεις;

Περαιτέρω, “ἐν τῇ συγχύσει τῆς φύσεως ἡμῶν συλληφθεῖς, κυθηεῖς καὶ τεχθεῖς”,¹⁵⁸ εἰσηήλθε στὰ παγωμένα νερὰ τῆς ἀνομιότητος, σὲ ἀνθρώπους τὸ κατώτατον τοῦ παντός εἰληφότας χωρίον, ὅπως τὸ περιγράφει ὁ Μάξιμος, ἐγένετο ὑπὸ νόμον.¹⁵⁹ Ὁ ἀνθρωπος δὲν ἔχει τὴν ἴδια ἀξία μαζί Του ὄχι ἐπειδὴ ἡ φύση του εἶναι κατώτερη ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν ἔχει τίποτα ἀπὸ μόνος του. Οἱ ἀνθρωποὶ δὲν εἶναι φύση μετὰ συμβεβηκότων,¹⁶⁰ “ἔχουν [ὅπως ὅλα τὰ πλάσματα] ὡς φύση τους ὅτι κάποτε δὲν ὑπῆρχαν”.¹⁶¹ Τὸ πρόβλημα συσκοτίζεται μὲ τοὺς τρόπους τῆς κατασκευαστικῆς λογικῆς,

¹⁵⁶ Γρηγόριος Παλαμᾶς, *Περὶ ἐκπορεύσεως λόγος β΄*, σ. 219.

¹⁵⁷ *Ματθ.* 21, 3.

¹⁵⁸ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, *Πρὸς Θαλάσσιον*, ἐν. 54.

¹⁵⁹ *Γαλ.* 4, 4.

¹⁶⁰ Χρ. Γιανναρᾶς, *Ὄντολογία τῆς σχέσης*, 3, 3, ὁ.π., σ. 32.

¹⁶¹ Μ. Ἀθανάσιος, *Περὶ ἐνανθρωπήσεως*, κεφ. 4, ἐν. 5.

όποτε υπολογίζοντας δύο όντα, ως ποῦμε τὸ θεῖο ἀπὸ νερὸ καὶ τὸ ἀνθρώπινο ἀπὸ χῶμα, ζητῶ πῶς ἀναμιγνύονται. “Ἄν σὲ χτυπήσω”, λέει ὁ Ἐκκαρτ, “χτυπάω πρῶτα ἓνα Μπούρκαρντ ἢ ἓνα Χάινριχ, καὶ μόνο μετὰ ἓναν ἄνθρωπο. Ἄλλὰ δὲν ἔκανε τὸ ἴδιο ὁ Θεός. Πρῶτα προσέλαβε τὴν ἀνθρώπινη φύση. Ποιός εἶναι ἓνας ἄνθρωπος; Κάποιος ποὺ ἔχει τὸ ὄνομά του ἀπὸ τὸν Ἰησοῦ Χριστό. Γι’ αὐτὸ λέει ὁ Κύριός μας στὸ Εὐαγγέλιο, ὅποιοι ἀγγίζει ἓναν ἀπὸ αὐτούς, ἀγγίζει τὴν κόρη τοῦ ὀφθαλμοῦ μου.”¹⁶²

Δὲν προσέλαβε ἐκεῖνο ἢ τὸν ἄλλο ἄνθρωπο ὁ αἰώνιος Λόγος, ἀλλὰ τὴν μία, ἐλεύθερη καὶ ἀμερῆ ἀνθρώπινη φύση, καθαρὴ καὶ χωρὶς εἰκόνες, γιατί ἡ ἐνιαία μορφή τῆς ἀνθρωπότητος εἶναι χωρὶς εἰκόνες. Κι ἐπειδὴ μέσα στὴν πρόσληψη αὐτῆ, ὁ αἰώνιος Λόγος πῆρε τὴν ἀνθρώπινη φύση ἐνιαία καὶ χωρὶς εἰκόνες, ἡ Εἰκόνα τοῦ Πατέρα, ποὺ εἶναι ὁ αἰώνιος Υἱός, ἔγινε ἡ Εἰκόνα τῆς ἀνθρώπινης φύσης [...] Ὅπως ὁ Υἱός ἔχει τὴν ἴδια οὐσία καὶ φύση μὲ τὸν Πατέρα, ἔτσι καὶ σὺ ἔχεις τὴν ἴδια οὐσία καὶ φύση μαζί Του, τὸ ἔχεις ὅλο αὐτὸ μέσα σου, ὅπως ὁ Πατέρας τὸ ἔχει μέσα Του: δὲν τὸ ἔχεις δανεικὸ ἀπὸ τὸν Θεό, γιατί ὁ Θεός εἶναι δικός σου. Ἐπομένως, ὅ,τι ἔχεις, τὸ ἔχεις δικό σου, καὶ ὅσα ἔργα δὲν προέρχονται ἀπὸ τὸ δικό σου, τὰ ἔργα αὐτά, ὅλα, εἶναι νεκρά γιὰ τὸν Θεό.¹⁶³

Ἡ ἀνθρώπινη φύση θεώθηκε γιατί ὁ Χριστὸς δὲν προσέλαβε κάποιον ἄνθρωπο ἀλλὰ τὴ γυμνὴ ἀνθρώπινη φύση. Γι’ αὐτὸ ἂν θέλεις νὰ εἶσαι ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς καὶ Θεός, βγές ἔξω ἀπ’ ὅλα ὅσα δὲν προσέλαβε ὁ αἰώνιος Λόγος. Ὁ αἰώνιος Λόγος δὲν προσέλαβε κανέναν ἄνθρωπο, ἄρα βγές ἔξω ἀπ’ ὅ,τι εἶναι ὁ ἄνθρωπος σὲ σένα, ἀπ’ ὅ,τι εἶσαι ἐσὺ εἰδικά, καὶ πᾶρε τὸν ἑαυτό σου στὴν καθαρὴ ἀνθρώπινη φύση, καὶ τότε θὰ εἶσαι γιὰ τὸν αἰώνιο Λόγο, ὅ,τι τοῦ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη φύση. Ἡ ἀνθρώπινη φύση σου δὲν ἔχει καμμιά διαφορά ἀπὸ τὴ δική Του, εἶναι ἓνα μὲ τὴ δική Του, ἐπειδὴ καὶ στὸν Χριστὸ εἶναι ὅ,τι εἶναι σὲ σένα [...] Ὅ,τι ἔχει πεῖ ἡ ἀγία Γραφή καὶ οἱ προφῆτες γιὰ τὸν Χριστό, αὐτὸ ἐκπληρώνεται σὲ κάθε δίκαιο ἄνθρωπο. Ἄν εἶσαι δίκαιος, ὅσα

¹⁶² Ἐκκαρτ, Ὀμιλία 25, *DW* II, σ. 15–16.

¹⁶³ Ἐκκαρτ, Ὀμιλία 46, *DW* II, σ. 379–380 καὶ 383.

ἔχει πεῖ ἡ Παλαιὰ καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη, αὐτὰ ὅλα θὰ ἐκπληρωθοῦν σὲ σένα [...] Κάποιο πρᾶγμα εἶναι πλήρες ὅταν ἔχει ἔρθει στὸ τέλος του, ὅπως ἡ μέρα εἶναι πλήρης στὸ βράδυ της. Ἔτσι, ὅταν ὅλος ὁ χρόνος φεύγει μακριὰ σου, τότε ὁ χρόνος ἔχει συμπληρωθεῖ. Ἡ ἄλλη ἔννοια εἶναι: ὅταν ὁ χρόνος ἔρχεται στὸ τέλος του, δηλαδή στὴν αἰωνιότητα [...] Ὅ,τι ὑπάρχει ἐκεῖ, εἶναι παρὸν καὶ νέο, καὶ βλέπεις ἐκεῖ σὲ ἕνα ἀπλὸ παρὸν, ὅ,τι ἔχει ποτὲ συμβεῖ ἢ πρόκειται νὰ συμβεῖ. Δὲν ὑπάρχει ἐκεῖ οὔτε πρὶν οὔτε μετὰ: ὅλα εἶναι ἐκεῖ μέσα στὸ παρὸν, καὶ σὲ αὐτὴ τὴ θέαση, μέσα στὸ παρὸν, κατέχω ὅλα τὰ πράγματα. Αὐτὸ εἶναι τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, καὶ τότε βρίσκομαι στὴ δικαιοσύνη καὶ εἶμαι ἀληθινὰ ὁ μοναδικὸς Υἱὸς καὶ Χριστὸς.¹⁶⁴

Ἡ γέννηση τοῦ Λόγου ἀποκάλυψε τὸν προορισμὸ στὴν ἀρχὴ τῆς δημιουργίας, ποῦ εἶναι τὸ μυστήριο τῆς συνάντησης τῆς θείας φύσης μὲ τὸ χάρισμά της: ὁ τοῦ Πατρὸς Ὁρος καὶ Λόγος ἐπὶ τὴν ἰδίαν Εἰκόνα χωρεῖ.¹⁶⁵ Δὲν εἶναι μαγικὰ ποῦ θὰ ἀνακάτευαν τὸ ἀνθρώπινο χῶμα μὲ τὸ θεῖο νερὸ γιὰ νὰ φτιάξουν τὴ λάσπη τῆς θέωσης. Ἡ Παναγία ὀνομάζεται Θεοτόκος ὄχι ἐπειδὴ γέννησε τὸν Λόγο ἐνῶ δὲν ὑπῆρχε, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἀφέθηκε στὴν δύναμη τῆς Εἰκόνας μέσα της, ὅπου “ὁ Πατέρας γεννάει τὸν Μονογενῆ του Υἱό, τόσο ἀληθινὰ ὅσο μέσα στὸν ἑαυτὸ Του, γιὰτὶ ἀληθινὰ ζεῖ στὴ δύναμη αὐτῆ, καὶ τὸ πνεῦμα μας γεννάει μὲ τὸν Πατέρα τὸν ἴδιο Μονογενῆ Υἱὸ καὶ τὸν ἑαυτὸ του ὡς τὸν ἴδιο Υἱό”.¹⁶⁶

Ὅτι ὁ Χριστὸς προσέλαβε τὴν ἴδια τὴν ἀνθρώπινη φύση καὶ ὄχι ἕνα συγκεκριμένο ἄνθρωπο, σημαίνει πὼς ἡ θεότητα εἶναι ἐνωμένη μὲ ὅλες τὶς ὑλικές, λογικὲς καὶ προαιρετικὲς δυνάμεις ποῦ ἔχει κάθε ἄνθρωπος ὡς δυνάμεις. Ἔτσι ἡ ἀνθρώπινη φύση καὶ ἐν δυνάμει κάθε ἄνθρωπος εἶναι ἕνας ἄνθρωπος μέσα στὸν Λόγο. Μοιράστηκε ὅσα ἔχει μοιράσει καὶ ἔζησε τὶς συνέπειες τῆς πτώσης, τὴν φθορὰ καὶ δουλεία τῆς σάρκας,¹⁶⁷ γιὰ νὰ

¹⁶⁴ Ἐκχαρτ, Ὁμιλία 24, *DW I*, σ. 420–3.

¹⁶⁵ Γρηγόριος Θεολόγος, *Εἰς τὰ Θεοφάνια*, λόγος 38, *PG* 36, 325.

¹⁶⁶ Ἐκχαρτ, Ὁμιλία 2, *DW I*, σ. 41.

¹⁶⁷ Πρβλ. τὸν Γρηγόριο Νύσσης, *Μέγας Κατηχητικός*, ἐν. 32, στ. 9–15.

μᾶς κάνει ἐαυτό Του.¹⁶⁸ Ἄν και ὁ συναισθηματισμὸς εὐνοεῖ ἐκτροπές, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ὁ Λόγος πέθανε ἐν σαρκί, ἢ τὸν ἕνα τῆς Τριάδος πεπονθῆναι σαρκί, γιατί ὡς Λόγος ὄχι μόνο δὲν ἔπασχε ἀλλὰ ἔδινε ζωή.

Ἡ καταδίκη τοῦ θεοπασχητισμοῦ δὲν συνεπάγεται “τὸν Θεὸ και τὸν ἄνθρωπο σὰν δύο ξεχωριστές, φιλοσοφικά ὀριζόμενες ὀντότητες, με ἀσυμβίβαστα χαρακτηριστικά”,¹⁶⁹ ἀλλὰ τὸ ἀντίθετο! Ὅχι μόνον ὁ Λόγος, ὀλόκληρη ἢ Τριάδα εἶναι ἐνωμένη με τὸν ἄνθρωπο.¹⁷⁰ Ἡ θνητότητα δὲν συνιστᾷ ἰδιώμα τῆς ἀνθρώπινης φύσης ἀλλὰ τοῦ ξεπεσμοῦ της, ἢ δὲ μετοχή τοῦ Λόγου στίς πτωτικές συνθήκες δὲν σημαίνει δική Του ἀλλοίωση. Δὲν ἀντιδίδονται τὰ ἰδιώματα ἢ ἐλαττώματα τῆς ἀνθρώπινης φύσης γιὰ νὰ παραμείνουν ἀλλὰ γιὰ νὰ μεταμορφωθοῦν.¹⁷¹ Ὁ πόνος καταπαύει, ἢ λύπη καταστρέφεται στὴν ἀγιότητα, ὁ Λόγος οἰκειοποιεῖται τὸ ἀνθρώπινο πάθος, και ἡ μετοχή εἶναι μεταμόρφωση τοῦ πάθους.

Γιὰ κάθε ἅγιο ὅπως γιὰ τὸν Χριστό, “ἡ ἀτίμωση γίνεται σὰν τιμή, ἢ πίκρα σὰν τὴ γλυκύτητα, και τὸ μεγαλύτερο σκοτάδι σὰν τὸ λαμπρότερο φῶς. Παίρνει ὄλη τὴ γεύση του ἀπὸ τὸν Θεὸ και γίνεται θεϊκό. Μεταμορφώνεται θεϊκά ὀτιδήποτε ἔρχεται σὲ ἕνα τέτοιο ἄνθρωπο, ἐπειδὴ αὐτὸς

¹⁶⁸ Ὅ.π., ἐν. 32, στ. 22.

¹⁶⁹ Ἰ. Μέγιεντορφ, *Ἡ Βυζαντινὴ Κληρονομιά στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*, μτφρ. Δ. Μόσχος, Ἀθήνα 1999², σ. 83.

¹⁷⁰ “Ἡ τοῦ Χριστοῦ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ὑμνεῖ και γεραίρει τὴν Θεοτόκον οὐ μόνον οὐρανὸν και καθέδραν και παλάτιον και δοχεῖον τοῦ μόνου ἐξ αὐτῆς σαρκωθέντος Λόγου, ἀλλὰ (κατ’ ἄλλην πάντως ἱερὰν θεωρίαν τοῦ Μυστηρίου τῆς οἰκονομίας) και αὐτῆς τῆς ἀγίας Τριάδος [...] Μόνος βέβαια ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ προσέλαβεν ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ ὑποστάσει τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, και μετ’ αὐτῆς ἠνώθη καθ’ ὑπόστασιν. Ἀλλ’ ἡ ἐν αὐτῷ προσκυνουμένη ὄλη θεότης ἔμενεν ἀχώριστος ἀπὸ τοῦ Πατρὸς και Πνεύματος”: Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, *Πρὸς τὸν ὀσιολογιώτατον κ. Θ. Φαρμακίδην*, Ἀθήνα, Ἰούλιος 1840. Παραθέτει ὁ Κ. Οἰκονόμος, *Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικά*, τ. Β’, Ἀθήνα 1864, σ. 448, 451.

¹⁷¹ “Ὅλα ὅσα βλέπουμε νὰ χαρακτηρίζουν τὸ θνητὸ πλάσμα, μεταποιήθηκαν μέσα στὰ ἰδιώματα τῆς θεότητος”: Γρηγόριος Νύσσης, *Πρὸς Θεόφιλον κατὰ Ἀπολλιναριστῶν*, τ. 3.1, σ. 126.

δὲν σκέφτεται τίποτε ἄλλο καὶ δὲν ἔχει αἴσθησις γιὰ τίποτε ἄλλο. Ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς παίρνει τὸν Θεὸ σὲ ὅλη τὴν πικρία ὅπως στὴν πιὸ ὑψηλὴ γλυκύτητα”.¹⁷²

Ἡ Ἐνανθρώπησις εἶναι ἡ Ἀρχὴ τῆς Δημιουργίας, “ἀρνίον τὸ ἐσφαγμένον ἀπὸ καταβολῆς κόσμου”,¹⁷³ καὶ ὅμως δὲν γίνεται νὰ εἰπωθεῖ “Ἅγιος ὁ Θεός, Ἅγιος Ἰσχυρός, Ἅγιος Ἀθάνατος, ὁ σταυρωθεὶς δι’ ἡμᾶς”, γιὰ τὸ Σταυρὸς σημαίνει τὴν κίνησις πρὸς τὸν κόσμον ποὺ πραγματοποιοῦται ὁ Λόγος, ὄχι τὴν ἴδια τὴν Θεότητα. Ὑποχώρησις στὸν ἀμύητο συναισθηματισμό, ἀπόδοσις τοῦ πάθους ὡς κύριου ιδιώματος στὸν Λόγον ἢ καὶ στὴν Τριάδα, θὰ δημιουργοῦσε σφάλμα ἀνάλογο τοῦ Filioque, γιὰ τὸ τότε θέωσις καὶ πάθος θὰ ἀδυνατοῦσαν νὰ ἐνωθοῦν πραγματικά. Τὴν γνήσια ἐνωσις δηλώνει ἡ ἀγιότητα, ὅπως ἐπὶ αἰῶνες ἀποτυπώνουν οἱ βυζαντινὲς Εἰκόνες μὲ τὴν μυστικὴ σοβαρότητα τῶν προσώπων.

Ὀνομάζοντας τὸν Θεὸ ἅγιο τρεῖς φορές, δηλαδὴ καὶ γιὰ τὶς τρεῖς ὑποστάσεις, ἡ Ἐκκλησία ἀναγνωρίζει τὴν ἀγιότητα ὡς πρωταρχικὸ ἰδίωμα, χάρη στὸ ὁποῖο ἀναγνωρίζεται ἐπίσης Θεότητα, Ἰσχύς καὶ Αἰωνιότητα. Αὐτὸ ὀφείλεται στὴν Ἐνανθρώπησις, ὅταν ὁ Θεὸς Λόγος “γίνεται ὅπερ οὐκ ἦν”.¹⁷⁴ Χάρη στὸν Σταυρὸ ὁ ἴδιος ὁ Λόγος καὶ διὰ τοῦ Λόγου ὀλόκληρη ἡ Τριάδα, εἶναι, ἀποκαλύπτεται καὶ ἀναγνωρίζεται ἅγια. Ἡ ἀναστοιχείωσις τοῦ ἀνθρώπινου πάθους μέσα Του φανερώνει ὅτι στὴν ἐρχόμενη ζωὴ δὲν ὑπάρχει πόνος ἀλλὰ ἡ ἀγιότητα τοῦ Χριστοῦ καὶ μέσα της “ὅτιδὴποτε εἶχε ὁ Χριστὸς ὅταν ἦταν μὲ τὸν Πατέρα ‘πρὶν’ γίνοι ὁ κόσμος, αὐτὸ ἀκριβῶς γίνεται στὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου σὲ ὅποιον ἐνώθηκε μὲ τὸν Χριστό”.¹⁷⁵

¹⁷² Ἐκκαρτ, *Κατηγήσεις*, DW V, σ. 229–30.

¹⁷³ *Ἀποκ.* 13, 8.

¹⁷⁴ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *Ἔμνος ΝΑ*, στ. 83.

¹⁷⁵ Γρηγόριος Νύσσης, *Πρὸς τὰ Ἀπολλιναρίου Ἀντιρρητικός*, τ. 3.1, σ. 222. ‘Πρὶν’ σημαίνει ἐπέκεινα, σημαίνει τὸ ἐν ἀρχῇ, τὸ θεμέλιο καὶ τὴν οὐσία, ἤδη καὶ συνεχῶς ὑπαρκτὴ, ποὺ ὅμως τώρα δὲν τὴν βιώνει ὁ ὀλόκληρος ἄνθρωπος.

Ὁ Θεὸς κι ἐγὼ εἴμαστε ἓνα [...] Τὸ ξύλο δὲν ἀλλάζει τὴ φωτιά στὸν ἑαυτό του, μᾶλλον ἢ φωτιά ἀλλάζει τὸ ξύλο μέσα της. Ἔτσι μεταμορφωνόμαστε στὸν Θεὸ καὶ τὸν γνωρίζουμε ὅπως εἶναι.¹⁷⁶

Ἀλλαγὴ τοῦ ξύλου τί ἄλλο θὰ ἦταν ἀπὸ τὴν στάχτη; Τὴν μονοφυσιτικὴ παρερμηνεία ἀποτρέπει ἡ θεώρηση τῆς μίας Ἀρχῆς: “μὴ σὲ ἀνησυχεῖ ἂν ἐργάζεται μετὰ τὴ φύση σου ἢ πάνω ἀπὸ τὴ φύση σου, γιατί καὶ τὰ δύο δικά Του εἶναι, καὶ ἡ φύση καὶ ἡ χάρις”.¹⁷⁷ Τὸ ἴδιο στὴν μεταφορὰ τοῦ ἀέρα καὶ τοῦ φωτός.

Ὅπως ὁ ἀέρας εἶναι φωτεινός, χωρὶς νὰ γίνεται κάτι ἄλλο ἀπὸ ἀέρας ἐπειδὴ δέχεται τὸ φῶς καὶ εἶναι φωτεινός, ἔτσι γνωρίζουμε μετὰ τὸ νὰ μᾶς γνωρίζει καὶ νὰ μᾶς κάνει νὰ γνωρίζουμε.¹⁷⁸

Ὁ μονοφυσιτισμός, ὅπως καὶ ὁ νεστοριανισμός, προέρχεται ἀπὸ τὴν κατασκευαστικὴ λογικὴ. Δὲν ἀναγνωρίζει στὴν ἀνθρώπινη φύση μιὰ φανέρωση τῆς μόνης κυρίως ὑπαρκτῆς θείας φύσης, ὁπότε ὀφείλει νὰ ἀναχθεῖ στὴν ἀποξένωση τῆς ἀνθρώπινης ἀπὸ τὴ θεία φύση κι ἔπειτα στὴν ὑποχώρηση στὸ ἀπρόσωπο. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στὸ μεγάλο μέρος τοῦ καταστράφηκε στὸν ἰσλαμισμό. Σκανδαλίζεται ἀπὸ τὴν διπλὴ φύση τοῦ Χριστοῦ, ἐπειδὴ ἀπαγορεύει στὸν Θεὸ νὰ μοιράζει τὸ δικό Του, ὅπως τὸ λέει ὁ Μακάριος, ὅτι “ὁ Θεὸς τὴν ἰδίαν φύσιν μετὰ τῶν ἑαυτοῦ τιμίων ἐμπιστεύει τῇ ψυχῇ”.¹⁷⁹ Πρωταρχικὰ ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει — δὲν ἔχει ἀπολύτως καμμία ιδιότητα, φύση ἢ δύναμη. Ὅσα δέχεται ὁμῶς γίνονται δικά του.

Ὁ Λόγος δὲν μεταφέρει, ὁ Ἰδιος εἶναι ἡ ἀγγελία, *σημεῖον κείμενον ἐν φάτνῃ*,¹⁸⁰ *σημεῖον ἀντιλεγόμενον*.¹⁸¹ Ἔτσι ὁ Συμεών, “ἤλθε στὸ ἱερὸ πλήρης Πνεύματος, καὶ μόλις ἔφεραν μέσα οἱ γονεῖς τὸ παιδί Ἰησοῦς γιὰ

¹⁷⁶ Ἐκκαρτ, Ὁμιλία 6, *DW I*, σ. 113–5.

¹⁷⁷ Ἐκκαρτ, *Κατηγήσεις*, *DW V*, σ. 307.

¹⁷⁸ Ἐκκαρτ, Ὁμιλία 76, *DW III*, σ. 312.

¹⁷⁹ Μακάριος, *Λόγος 4*, κεφ. 29.

¹⁸⁰ *Λουκ.* 2, 12.

¹⁸¹ *Λουκ.* 2, 34.

νά κάνουν τὰ συνήθη πού προέβλεπε ὁ νόμος γι' αὐτό, ἐκεῖνος τὸ πῆρε στὴν ἀγκαλιά του, εὐλόγησε τὸν Θεὸ καὶ εἶπε, «Τώρα Κύριε, ἄφησε τὸν δοῦλο σου νὰ φύγει ἐν εἰρήνῃ, ὅπως τὸ εἶπες, γιατί εἶδαν τὰ μάτια μου τὸ σωτήριό σου, αὐτὸ πού ἐτοίμασες στὸ πρόσωπο ὄλων τῶν λαῶν».¹⁸² Ὁχι ὁ μυστικός, ὅπως νόμιζε ὁ Καῖσλερ, ἀλλὰ ὁ ἀνώριμος χριστιανὸς εἶναι «ἀπόλυτα πεπεισμένος ὅτι στὸν Χριστὸ ὁ λόγος εἶχε γίνει σάρκα γιὰ νὰ παίξει τὸ ρόλο τοῦ μεσολαβητῆ μεταξύ ἀνθρώπινης καὶ θείας λογικῆς».¹⁸³ Ἄν ὁ Λόγος ταυτίζεται μὲ τὴν ἔννοια, ἰδρύεται ἡ «σωτηρία» τῆς ἰδεολογίας. Ὅμως ὁ Χριστὸς «ἀποκαλύπτει τὰ μυστήρια, ὄχι μέσα ἀπὸ μιὰ ἀφηρημένη φιλοσοφία, ἀλλὰ ὑπαρκτικῶς, δηλαδὴ συμπεριλαμβανόντάς μας στὸ εἶναι Του ἔτσι ὥστε αὐτὸ νὰ γίνεται δικό μας [...] Στὸ Ἅγιον Ὄρος τοῦ Ἄθωνος συνάντησα τὸ ἐξῆς σύνθητες φαινόμενο: ὁ μοναχὸς μπορεῖ νὰ εἶναι ὅλος μέσα στὸν Θεό, μέσα στὸ Φῶς, καὶ τὸ Φῶς αὐτὸ μέσα του, κι ὅμως δὲν ἔχει διανοητικὴ ἀντίδραση στὸ γεγονός τοῦτο: τοῦ φαίνεται φυσιολογικὴ κατάσταση».¹⁸⁴ Γι' αὐτὸ ὁ Μακάριος γράφει ὅτι ὅποιος πιστεύει χρειάζεται «νὰ μὴν εἶναι μόνο αὐτὸς μέσα στὸν Θεό, ἀλλὰ καὶ ὁ Θεὸς νὰ κατοικεῖ μέσα του».¹⁸⁵

Ἄπορῶ, πῶς μερικοὶ ἱερεῖς, πολὺ μορφωμένοι καὶ φιλότιμοι, ἱκανοποιοῦνται τόσο εὐκόλα καὶ ἀφήνονται νὰ παρεξηγοῦν τὸν λόγο πού εἶπε ὁ Κύριός μας, Ὅλα ὅσα ἄκουσα ἀπὸ τὸν Πατέρα μου, σὰς τὰ γνώρισα.¹⁸⁶ Θέλουν νὰ τὸ κατανοοῦν αὐτὸ καὶ νὰ τὸ ἐξηγοῦν ἔτσι, ὅτι μᾶς ἀποκάλυψε ἐν παρόδῳ ὅσα ἦταν ἀναγκαῖα γιὰ τὴν αἰώνια μακαριότητά μας. Δὲν δέχομαι τὴν ἐρμηνεία αὐτή, ἐπειδὴ δὲν εἶναι καθόλου ἀληθινή. Γιατί ἔγινε ἄνθρωπος ὁ Θεός; Γι' αὐτὸ ἔγινε ἄνθρωπος, γιὰ νὰ γεννηθῶ ἐγὼ Θεός. Γι' αὐτὸ πέθανε ὁ Θεός, γιὰ νὰ πεθάνω ἐγὼ γιὰ ὅλο τὸν κόσμο καὶ γιὰ ὅλα τὰ δημιουργημένα πράγματα.

¹⁸² Λουκ. 2, 26–30.

¹⁸³ Ἄ. Καῖσλερ, *Ὁ Λωτὸς καὶ τὸ Ρομπότ*, μτφρ. Γιούρι Κοβαλένκο, Ἀθήνα 1983, σ. 46.

¹⁸⁴ Σωφρόνιος Σαχάρωφ, *Ὁψόμεθα τὸν Θεὸν καθὼς ἐστι*, ὁ.π., σ. 326.

¹⁸⁵ Μακάριος, *Λόγος μ'*.

¹⁸⁶ Ἰω. 15, 14.

Ἔτσι πρέπει νὰ καταλαβαίνουμε αὐτὸ ποὺ εἶπε ὁ Κύριός μας, Ὅλα ὅσα ἄκουσα ἀπὸ τὸν Πατέρα μου, σᾶς τὰ ἀποκάλυψα. Τί ἀκούει ὁ Υἱὸς ἀπὸ τὸν Πατέρα του; Ὁ Πατέρας δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ γεννάει, ὁ Υἱὸς δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ γεννιέται. Ὅλα ὅσα ὁ Πατέρας ἔχει καὶ ὅλα ὅσα εἶναι, τὴν ἀπύθμενη θεία φύση καὶ οὐσία, τὴν γεννάει ἀμέσως στὸν μονογενῆ Υἱό του. Αὐτὸ λοιπὸν ἀκούει ὁ Υἱὸς ἀπὸ τὸν Πατέρα καὶ αὐτὸ μᾶς ἔχει ἀποκαλύψει, γιὰ νὰ γίνουμε ὁ ἴδιος Υἱός. Ὅλα ὅσα ἔχει ὁ Υἱός, τὰ ἔχει ἀπὸ τὸν Πατέρα Του, οὐσία καὶ φύση, γιὰ νὰ γίνουμε ὁ ἴδιος ὁ μονογενῆς Υἱός. Κανεὶς δὲν ἔχει τὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ἂν δὲν εἶναι ὁ μονογενῆς Υἱός.¹⁸⁷

Ἡ πατρικὴ σοφία, στοργὴ καὶ δύναμη, ὁ αἰώνιος Λόγος, ἀνασύρει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἀκοινωνήτη ἀτομικότητα καὶ τὸν φέρει στὸ Πρόσωπό του. Προφερόμενος προφέρει καθένα προσωπικά, τὸν χριρίζει μὲ τὸ Πνεῦμα Του καὶ τὸν κάνει ἑαυτὸ Του.

Τὸ ἴδιο εἶναι αὐτὸς ποὺ ἀκούει μὲ αὐτὸ ποὺ ἄκουσε μέσα στὸν αἰώνιο Λόγο. Ὅλα ὅσα διδάσκει ὁ αἰώνιος Πατέρας εἶναι ἡ οὐσία, ἡ φύση καὶ ὅλη ἡ θεότητά Του. Τὰ ἀποκαλύπτει ὅλα μέσα στὸν Υἱό του, καὶ μᾶς διδάσκει ὅτι εἴμαστε ὁ ἴδιος Υἱός. Ὁ ἄνθρωπος ποὺ θὰ ἐβγαίνει ἔξω ἀπὸ τὸν ἑαυτό του, ἔτσι ποὺ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ μονογενῆς Υἱός, θὰ εἶχε δικὰ του ὅλα ὅσα ἔχει δικὰ Του Ἐκεῖνος [...] Ἐδῶ ὁ Πατέρας ἔχει χαρὰ καὶ ἀπόλαυση σὲ πλησμονή, κι ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς στέκεται στὴ γνώση τοῦ Θεοῦ καὶ στὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, χωρὶς νὰ γίνεται κάτι ἄλλο ἀπὸ αὐτὸ ποὺ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Θεός.¹⁸⁸

Ἡ νηπτικὴ καὶ θεολογικὴ γλῶσσα ἐξαντλεῖται στὰ ὅριά της γιὰ νὰ πλησιάσει τὸ ἐνιαῖο γεγονός τῆς Ἐνανθρώπησης καὶ Θεώσεως, τῆς γέννησης τοῦ Χριστοῦ ὡς ὑψωσης τοῦ ἀνθρώπου, καὶ νὰ δείξει γιατί τὰ βιβλικὰ γεγονότα ἀφοροῦν ἐμᾶς σήμερα πραγματικά καὶ ὄχι μόνο συμβολικά. “Μὲ ὅλη σου τὴν ψυχὴ ἀπόλαυσες τῶρα τὴν ὁμορφιά Του”, ὁμολογεῖ ἡ Ἐκκλησία γιὰ τοὺς ἄγιους.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Ἐκκαρτ, Ὅμιλία 29, *DW* II, σ. 83–84.

¹⁸⁸ Ἐκκαρτ, Ὅμιλία 12, *DW* I, σ. 193–4.

¹⁸⁹ *Μηναῖον*, 25 Σεπτεμβρίου: “οὔ κατετρώφηςας νῦν τῆς ὠραιότητος.”

Ἄπο τὸ ἴδιο βάθος, ἀπ’ ὅπου ὁ Πατέρας γεννάει τὸν αἰώνιο Λόγο του, ἀπὸ ἐκεῖ [ἢ ψυχῇ] καρποφορεῖ καὶ τὸν γεννάει μαζί μὲ τὸν Πατέρα. Γιατί ὁ Ἰησοῦς, τὸ φῶς καὶ ἀπαύγασμα τῆς πατρικῆς καρδιάς — ὅπως λέει ὁ ἀπόστολος Παῦλος, εἶναι δόξα καὶ ἀπαύγασμα τῆς πατρικῆς καρδιάς, καὶ φωτίζει μὲ δύναμη τὴν πατρικὴν καρδιά — ὁ Ἰησοῦς ὁ ἴδιος ἔχει ἐνωθεῖ μὲ τὴν νύμφη καὶ ἐκείνη μαζί Του, καὶ φέγγει καὶ λάμπει μαζί Του σὰν ἓνα ἐνιαῖο Ἔνα, καὶ σὰν ἀγνὸ καὶ καθαρὸ φῶς μέσα στὴν πατρικὴν καρδιά.¹⁹⁰

Οὔτε ἡ ἀνθρώπινη φύση μὲ ὅλες τὶς δυνάμεις της παύει νὰ εἶναι χαρισμένη, οὔτε τὰ πρόσωπα μηδενίζονται, γι’ αὐτὸ στὴ Θεία Λειτουργία, “ὁ λειτουργὸς μεταδίδοντας τὸ πανάγιο Σῶμα καὶ Αἷμα τοῦ Κυρίου στὸν πιστό, τὸν ὀνομάζει μὲ τὸ ὄνομά του [...] Ὁ Κύριος ἀνήκει σὲ ὅλους μας καὶ στὸν καθένα προσωπικά”.¹⁹¹ Σὲ ὅ,τι τὰ διάφορα ἔχουν κοινό, αὐτὸ ποὺ χάρισε τὴ θέωση καὶ αὐτὸ ποὺ θεώθηκε εἶναι Ἔνας Θεός. Ἐδῶ ὑπάρχει τὸ ἓνα, ἀπλὸ καὶ καθαρὸ φῶς, “τῆς ἀκηράτου συζυγίας ἀρμοζομένης, δι’ ἧς ἡ κολλωμένη τῷ Κυρίῳ ψυχῇ Ἐν Πνεῦμα γίνεται”,¹⁹² γι’ αὐτὸ στὴ Λειτουργία ὁμολογεῖται ὅτι ἄ π α ν ἡ μ ῶ ν β ρ ὄ τ ε ι ο ν ἐ θ ε ῶ θ η.¹⁹³

Μοιάζει ἐξωπραγματικό, ἀλλὰ εἶναι τὸ μόνο; Ἄς μὴν ἀμφιβάλλει κανεὶς γιὰ τὴν κυριολεξία: γίνεται χαρὰ στὸν οὐρανό, ὅταν ἓ ν α ς ἄ ν θ ρ ω π ο ς ἐ πισ τ ρ α φ εῖ καὶ ζ ῆ σ ε ι, καὶ τὸ ἴδιο “λύπη πολλὴ καὶ πένθος μέγα καὶ κλαυθμὸς ἐν οὐρανῷ γίνεται ἐπὶ μ ι ᾱ ψυχῇ ἀποπιπτούση τῆς αἰωνίου ζωῆς”.¹⁹⁴ Ἡ νίκη ἀπαιτεῖ ἰσχύον τὴν ἀνίκητον,¹⁹⁵ τὴν ἰσχὺ ποὺ χαρίζει ἡ μετάνοια. “Καὶ κρότοι καὶ ἔπαινοι καὶ φωναὶ μεγάλαί γίνονται ἐν οὐρανοῖς ἐπὶ τοῦ νικῶντος, καὶ στέφανοι οὐράνιοι καὶ δόματα πνευματικὰ καὶ μεγάλα ἀξιώματα δίδονται”.¹⁹⁶

¹⁹⁰ Ἐκκαρτ, *Ὁμιλία 2, DW I*, σ. 31.

¹⁹¹ Ἱερομ. Γρηγόριος, *Ἡ Θεία Λειτουργία*, Ἀθήνα 1987³, σ. 343.

¹⁹² Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων*, τ. 6, σ. 24–5.

¹⁹³ Βλ. π.χ. *Μηναῖον*, 8 Ὀκτωβρίου.

¹⁹⁴ Μακάριος, *Λόγος νδ’*.

¹⁹⁵ *Μηναῖον*, 2 Νοεμβρίου.

¹⁹⁶ Μακάριος, *Λόγος β’*.

Με τή φωνή τους ἐλεύθερη, με θάρρος καὶ ἀνδρεία, δὲν ζάρωσαν ἀπὸ φόβο μὴ χάσουν κάτι ποὺ ἔβλεπαν, δὲν τρόμαξαν ἀπὸ τὶς ἀπειλές, ἀλλ' ἀνακήρυξαν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς χριστιανούς. Μακάριες οἱ γλῶσσες ποὺ ἄφησαν ἐκεῖνη τὴν ἱερὴ φωνή. Τὴν δέχτηκε ὁ ἀέρας καὶ ἀγιάστηκε, τὴν ἄκουσαν οἱ ἄγγελοι καὶ ἐκρότησαν, ὁ διάβολος με τοὺς δαίμονες τραυματίστηκε, ὁ Κύριος ἔγραψε τὰ ὀνόματά τους στοὺς οὐρανοὺς.¹⁹⁷

Θαῦμα μεγαλύτερο ἀπ' ὅλα τὰ θαύματα! Μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος ποὺ βρίσκεται στὴ ζωὴ αὐτὴ νὰ δώσει χαρὰ σ' ἐκείνους ποὺ εἶναι στὴν αἰώνια ζωὴ; Ναι, πραγματικά! Κάθε ἅγιος ἔχει τόσο μεγάλη ἡδονὴ καὶ τόσο ἀνείπωτη χαρὰ με τὴν ἀγαθότητα μιᾶς πράξης! Ἔχουν τόσο μεγάλη χαρὰ με κάθε ἀγαθὴ ἐπιθυμία ἢ πρόθεση! Καμμιὰ γλῶσσα δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἐκφράσει καὶ καμμιὰ καρδιά δὲν μπορεῖ νὰ συλλάβει τὴ χαρὰ ποὺ ἔχουν ἀπὸ αὐτό. Γιατί; Ἐπειδὴ ἡ ἀγάπη τους γιὰ τὸν Θεὸ εἶναι τόσο μεγάλη, πέρα ἀπὸ κάθε μέτρο, ὥστε ἀγαποῦν τὴ δόξα Του περισσότερο ἀπὸ τὴ δική τους μακαριότητα. Ἀλλὰ ὄχι μόνο οἱ ἅγιοι καὶ οἱ ἄγγελοι — ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς παίρνει τόση ἡδονὴ ἀπὸ αὐτό, σὰν νὰ ἦταν δική Του μακαριότητα, καὶ ἡ ὑπαρξὴ Του στηρίζεται σὲ αὐτό, ἡ ἰκανοποίησή Του καὶ ἡ ἀπόλαυσή Του.¹⁹⁸

Ὅτι τὸ Ἔνα εἶναι ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ εἶναι ὁ Θεός, σημαίνει πὼς ὁ ἄνθρωπος δὲν γίνεται κάτι ἐξαιρετικό, ἰσχυρὸ κ.λπ., ἀλλὰ ἔχει δυνατότητα νὰ ζεῖ τὸ πλήρωμα τῆς Θεότητος. Ὅτι τὸ Ἔνα εἶναι διὰ τοῦ θεουμένου ἀνθρώπου, σημαίνει πὼς ἡ ψυχὴ εἰσφέρει ὅσα ἔχει, ποὺ εἶναι τὰ δικά Του ἀπὸ τὰ δικά Του. Ἐνωμένος με τὸν Χριστό, ἀπολαμβάνοντας τὴν ἐλευθερία καὶ ἀγιότητα τοῦ Πνεύματος, ὁ ἄνθρωπος δὲν μοιάζει με τὸν Θεό, δὲν τὸν μιμεῖται σὰν πίθηκος.¹⁹⁹

Ἡ Γραφὴ λέει: *κανεῖς δὲν γνωρίζει τὸν Πατέρα παρὰ μόνον ὁ*

¹⁹⁷ Μ. Βασίλειος, *Εἰς τοὺς ἀγίους τεσσαράκοντα μάρτυρας*, PG 31, 512.

¹⁹⁸ Ἐκκαρτ, *Ὁμιλία 6, DW I*, σ. 101.

¹⁹⁹ Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ τοῦ τί τοῦ χριστιανοῦ ἐπάγγελμα*, τ. 8.1, σ.

Υἱός.²⁰⁰ Γι' αὐτό, ἂν εἶναι νὰ γνωρίσετε τὸν Θεό, δὲν πρέπει νὰ εἴσα-
στε ἀπλῶς ὅμοιοι μὲ τὸν Υἱό, πρέπει νὰ εἴσαστε ὁ ἴδιος ὁ Υἱός. Ἀλλὰ
μερικοὶ ἄνθρωποι θέλουν νὰ δοῦν τὸν Θεὸ ὅπως βλέπουν μιὰ ἀγελά-
δα, καὶ θέλουν νὰ ἀγαπᾶνε τὸν Θεὸ ὅπως ἀγαπᾶνε μιὰ ἀγελάδα. Ἀγα-
πᾶς τὴν ἀγελάδα γιὰ τὸ γάλα τῆς, τὸ τυρὶ τῆς καὶ τὸ ὄφελός σου.
Αὐτὸ κάνουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ποὺ ἀγαποῦν τὸν Θεὸ γιὰ τὸν ἐξω-
τερικὸ πλοῦτο ἢ τὴν ἐσωτερικὴ παρηγοριά. Δὲν ἀγαποῦν τὸν Θεὸ
σωστά, ἀλλὰ ἀγαποῦν τὸ ὄφελός τους. Ἀληθινὰ μιλάω, ὅ,τι κι ἂν
βάλετε στὴ σκέψη σας, ἂν δὲν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ Θεός, ὅσοδήποτε καλὸ
κι ἂν εἶναι, στέκεται ἐμπόδιο στὸν δρόμο γιὰ τὴν πιὸ ὑψηλὴ ἀλή-
θεια.²⁰¹

Ἡ αὐστηρότητα τῆς εἰδοποίησης ἀπευθύνεται στὴν ἀνώριμη συνεί-
δηση, ὅχι στὴν πωρωμένη, καὶ δὲν ἔχει τὴν σκληρότητα μιᾶς καταδίκης.
Δὲν λέγεται ἀνώριμος ὅποιος ἔσφαλε ἀλλὰ ὅποιος δὲν κατάλαβε ἀκόμα τί
θέλει πραγματικὰ ἢ πῶς πραγματοποιεῖται ἡ θέλησή του.

Μάθε πῶς ὅσο ζητᾶς ὀτιδήποτε δικό σου, τόσο δὲν βρίσκεις τὸν Θεό.
Ἐπειδὴ δὲν ζητᾶς καθαρὰ τὸν Θεὸ ἀλλὰ ζητᾶς κάτι μὲ τὸν Θεό.
Πραγματικά, κάνεις τὸν Θεὸ σὰν ἓνα κερί, ποὺ μ' αὐτὸ γυρεύει κανεὶς
κάτι. Κι ὅταν βρεῖ αὐτὸ ποὺ ζητοῦσε, τότε πετάει τὸ κερί. Ἔτσι
κάνεις καὶ σύ. Ὅ,τι γυρεύεις μὲ τὸν Θεὸ εἶναι ἓνα τίποτα, ὀτιδήποτε
— κέρδος, ἀμοιβή, ἐσωτερικότητα, ἢ ὀτιδήποτε. Ζητᾶς τὸ τίποτα κι
ἐπομένως βρίσκεις τὸ τίποτα [...] Ἔχω πεῖ μερικὲς φορές, καὶ εἶναι
ἀληθινό, πῶς αὐτὸς ποὺ θὰ εἶχε ὅλο τὸν κόσμον καὶ μαζί τὸν Θεό, δὲν
θὰ εἶχε τίποτα περισσότερο, ἀπ' ὅσο ἂν εἶχε τὸν Θεὸ μόνο Του. Ὅλα
τὰ πλάσματα, ὀποιαδήποτε, μακριὰ ἀπὸ τὸν Θεὸ δὲν ἔχουν τίποτα
παραπάνω ἀπ' ὅ,τι θὰ εἶχε μία σκνίπα μόνη τῆς μακριὰ ἀπὸ τὸν Θεὸ
— ἀκριβῶς τὸ ἴδιο, οὔτε περισσότερο οὔτε λιγότερο.²⁰²

Ὅλα εἶναι νέα στὸν Υἱό, ἐπειδὴ γεννιέται σήμερα ἀπὸ τὸν Πατέρα
σὰν νὰ μὴν εἶχε γεννηθεῖ ποτέ. Κι ὅπως πηγάζει ὁ Θεὸς στὴν ψυχὴ,

²⁰⁰ *Ματθ.* 11, 27.

²⁰¹ Ἐκχαρτ, *Ὁμιλία* 16b, *DW I*, σ. 273–4.

²⁰² Ἐκχαρτ, *Ὁμιλία* 4, *DW I*, σ. 69–70.

ἔτσι πηγάζει πάλι ἡ ψυχὴ στὸν Θεό. Καὶ ἀκόμη: ὅπως ἀκριβῶς μπορεῖ νὰ πεθάνει κάποιος ἀπὸ φόβο, προτοῦ ἀκόμη δοθεῖ τὸ χτύπημα, ἔτσι μπορεῖ νὰ πεθάνει ἀπὸ ἀγαλλίαση. Ἔτσι πεθαίνει ἡ ψυχὴ γιὰ τὸν ἑαυτὸ της προτοῦ εἰσέλθει στὸν Θεό.²⁰³

Κανεὶς δὲν ἀνέβηκε στοὺς οὐρανοὺς παρὰ μόνο ὅποιος ἔχει κατεβεῖ ἀπὸ τοὺς οὐρανοὺς.²⁰⁴ Ὁ ἄνθρωπος δὲν γεννιέται μόνο στὸν χρόνο ἀλλὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὸν χρόνο. Στὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ 1000 μ.Χ. ἢ στὸ Παρίσι τοῦ 2000 μ.Χ., παντοῦ εἶναι ἡ ἴδια Βηθλεεμ. Ὅχι παρόμοια πόλη ἀλλὰ ἡ ἴδια, ἐπειδὴ ὁ χρόνος καταργεῖται στὸ προϋπερβατικὸ παρὸν τῆς θεότη-
τας,²⁰⁵ ὅπου ὁ Πατέρας γεννάει τὸν Λόγο του καὶ μὲ τὸ Πνεῦμα τοῦ Λόγου του ἐπιφέρεται ἐπάνω τοῦ ὕδατος τῆς ψυχῆς.

Ὅπως στρέφεται ὁ οὐρανός, ἀπὸ τὴν πρώτη στροφή του γίνεται μέρα. Ἐκεῖ, μέσα σὲ ἓνα τώρα τῆς ψυχῆς, γίνεται μέρα, μέσα στὸ φυσικὸ της φῶς, ὅπου εἶναι ὅλα τὰ πράγματα, γίνεται μιὰ ὀλόκληρη μέρα. Ἐκεῖ ἡ νύχτα καὶ ἡ μέρα εἶναι ἓνα. Ἡ μέρα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐκεῖ ὅπου ἡ ψυχὴ στέκεται στὴ μέρα τῆς αἰωνιότητος, μέσα σὲ ἓνα οὐσιῶδες τώρα. Ἐκεῖ γεννάει ὁ Πατέρας τὸν μονογενῆ Υἱό του, στὸ αἰῶνιο τώρα, καὶ ἡ ψυχὴ γεννιέται μέσα στὸν Θεό. Ὅσο συχνὰ συμβαίνει ἡ γέννηση αὐτῆ, τόσο συχνὰ ἡ ψυχὴ γεννάει τὸν μονογενῆ Υἱό. Γι' αὐτὸ εἶναι πολὺ περισσότερα τὰ παιδιὰ πὸ γεννοῦν οἱ παρθένοι ἀπὸ τὰ παιδιὰ πὸ γεννοῦν οἱ νύμφες, γιατί γεννοῦν πέρα ἀπὸ τὸν χρόνο, στὴν αἰωνιότητα. Ὅσο πολλὰ κι ἂν εἶναι τὰ παιδιὰ πὸ γεννάει ἡ ψυχὴ στὴν αἰωνιότητα, ὡστόσο δὲν ἔχει περισσότερα ἀπὸ ἓνα παιδί, γιατί αὐτὸ συμβαίνει πέρα ἀπὸ τὸν χρόνο, στὴν ἡμέρα τῆς αἰωνιότη-
τας.²⁰⁶

²⁰³ Ἐκχαρτ, Ὀμιλία 84, *DW* III, σ. 463–4.

²⁰⁴ *Ἰω.* 3, 13.

²⁰⁵ Γρηγόριος Νύσσης, *Κατὰ Ἀρείου καὶ Σαβελλίου*, τ. 3.1, σ. 74.

²⁰⁶ Ἐκχαρτ, Ὀμιλία 10, *DW* I, σ. 166–7.

Ἡ ψυχὴ γίνεται εἰκόνα τῶν ἀρετῶν ὅσο παραμένει ἀρχέτυπό τους, καὶ αὐτὸ εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου.²⁰⁷

Ἡ ψυχὴ εἶναι τόσο νέα ἢ ἴδια, ὅσο ὅταν δημιουργήθηκε, καὶ τὴν ἐπηρεάζει ἡ ἡλικία μόνο σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα, στὸν βαθμὸ πού χρησιμοποιοῦν τὶς αἰσθήσεις [...] Ἐκεῖ πού ἤμουν χθὲς εἶπα κάτι πού ἀκούγεται τελείως ἀπίστευτο, εἶπα ὅτι ἡ Ἱερουσαλήμ βρίσκεται τόσο κοντὰ στὴν ψυχὴ μου ὅσο τὸ ἔδαφος πού πατάω τώρα. Ναι, μάρτυράς μου ἡ ἄγια ἀλήθεια: ὅ,τι βρίσκεται χίλια μίλια πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ, βρίσκεται τόσο κοντὰ στὴν ψυχὴ μου, ὅσο τὸ ἴδιο τὸ σῶμα μου [...] Ἡ ψυχὴ μου εἶναι τόσο νέα, ὅσο ὅταν δημιουργήθηκε, καὶ πραγματικά, εἶναι ἀκόμη πιὸ νέα! Καὶ μάθετε ἀκόμη, ὅτι θὰ ντρεπόμουν ἂν δὲν γινόταν αὔριο ἀκόμη πιὸ νέα ἀπ' ὅσο εἶναι σήμερα!²⁰⁸

Ὁ ἴδιος λέει: “σᾶς συμφέρει νὰ φύγω, γιατί ἂν δὲν φύγω, δὲν θὰ σᾶς ἔρθει ὁ Παράκλητος”. Λέει ὅτι συμφέρει νὰ φύγει, δὲν λέει ὅτι συμφέρει νὰ τὸν διώχνω καὶ ταυτόχρονα νὰ μὴ τὸν ἀφήνω νὰ φύγει. Τὴν παράδοξη ἀπόρριψη μαζί καὶ συγκράτηση ἐνεργεῖ ὁ ἐθιμοτυπισμὸς ὅσο χάνει τὴν ἀναγωγικὴ του δύναμη. Κανεὶς δὲν γιορτάζει ἐπειδὴ χθὲς μόνο ἦταν μαζί Του, μᾶλλον θὰ εἶχε πένθος. “Ἡ γέννηση αὐτὴ δὲν συμβαίνει μιὰ φορὰ τὸν χρόνο ἢ μιὰ φορὰ τὸν μῆνα ἢ μιὰ φορὰ τὴ μέρα, ἀλλὰ συνεχῶς, δηλαδὴ, πέρα ἀπὸ τὸν χρόνο, στὸ πλάτος πού δὲν ἔχει ἐδῶ καὶ τώρα”.²⁰⁹

Ἡ ψυχὴ δημιουργεῖται σὰν σὲ ἓνα σημεῖο ἀνάμεσα στὸν χρόνο καὶ τὴν αἰωνιότητα, πού ἀγγίζει καὶ τὰ δύο. Μὲ τὶς ὑψηλότερες δυνάμεις τὴς ἀγγίζει τὴν αἰωνιότητα, ἐνῶ μὲ τὶς χαμηλότερες ἀγγίζει τὸν χρόνο. Ἔτσι, δὲς, ἐργάζεται στὸν χρόνο ὄχι σύμφωνα μὲ τὸν χρόνο, ἀλλὰ σύμφωνα μὲ τὴν αἰωνιότητα.²¹⁰

²⁰⁷ Γρηγόριος Νύσσης, *Ἐπιτάφιος εἰς Πλακίλλαν βασίλισσαν*, τ. 9.1, σ. 480.

²⁰⁸ Ἐκχαρτ, *Ὁμιλία 42, DW II*, σ. 304–5.

²⁰⁹ Ἐκχαρτ, *Ὁμιλία 37, DW II*, σ. 219.

²¹⁰ Ἐκχαρτ, *Ὁμιλία 47, DW II*, σ. 404–5.

Ὁ βυθὸς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος δὲν εἶναι ὅπως ὁ βυθὸς τῶν θαλάσσιων νερῶν, ἀλλὰ ζωντανὸ νερὸ αἰώνιας ζωῆς. Ὅλα τὰ ἐκεῖ εἶναι ἀκατανόητα, ἀνερμήνευτα καὶ ἀκατάληπτα [...] Σ' ἐκεῖνα ὁ νοῦς κινεῖται καὶ στρέφεται χωρὶς κίνηση.²¹¹

²¹¹ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *Κεφάλαια γνωστικὰ καὶ θεολογικά*, κεφ. ιη', *ΕΣΝΘ*, τ. 2, σ. 418.

Σημειώσεις για τήν μυστική σκέψη τῆς Δύσης

Εἰσαγωγικές σημειώσεις (12ος–16ος αἰ.)

Ἡ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΜΥΣΤΙΚΗ ἔχει στόν Πλάτωνα καί τόν νεοπλατωνισμό σταθερή ἔμπνευση. Οἱ αἰῶνες ποῦ παρουσιάζονται ἐδῶ συνοπτικά, χαρακτηρίζονται ἀπό μεγάλη γονιμότητα, ἰδίως στίς πολυάριθμες ἀνδρικές καί γυναικεῖες, ἐπίσημες ἤ μή, ἀσκητικές κοινότητες, ὅπου ἀναδεικνύεται ἡ ἐρωτική ἀμεσότητα καί ὁ ἐξαγνισμός τῆς ψυχῆς μέσα ἀπό τήν ἀποφατική ἀναγωγή καί ἐνοποίηση τοῦ νοῦ στήν θεία σκέψη.

Ἡ ἐπαφή τῆς χριστιανικῆς μυστικῆς μέ τήν πλατωνική καί νεοπλατωνική φιλοσοφία θεμελιώνεται κυρίως στήν ἀντίληψη γιά τήν θεία σύσταση τοῦ κόσμου καί μάλιστα τῆς ψυχῆς, γιά τήν ἀξιολογική ἀπόσταση τῆς κτίσης ἀπό τόν Δημιουργό, γιά τήν κάθαρση καί τόν φωτισμό τοῦ νοῦ, τήν ὑπέρβαση αἰσθήσεων καί λογιστικῆς στήν ἀληθινή αὐτογνωσία ἢ ἀνάμνηση τῆς ὑπερβατικῆς ἀλήθειας ὡς ἐσωτερικῆς ταυτότητας τῆς ψυχῆς, στήν θεωρία τῆς μόνης κυρίως ὑπαρκτῆς μέσα καί πέρα ἀπό τήν ψυχὴ θείας πραγματικότητας ὡς ἀναλλοίωτης, ἄρρητης καί ὑπερούσιας, στήν ἀπελευθέρωση ἀπό τήν πολλαπλότητα ἢ ἐπιστροφή καί ἐπανένωση ὅλων στόν Δημιουργό.

Ὁ πλατωνισμός εἰσέφερε στήν σχολαστική παράδοση συνεργαζόμενος μέ τίς ἀριστοτελικές σπουδές. Σύμφωνα μέ ἓνα ‘λογικὸ’ φιλόσοφο, τόν Ἀβελάρδο, ὁ Πλάτων εἶναι ὁ *maximus philosophorum* καί ἔχει οὐσιωδῶς χριστιανική σκέψη. Ὅμως βρίσκει στόν Πλάτωνα προδρομική ἔκφραση καί σταθερὴ ἔμπνευση ἰδιαίτερα ἢ μυστικὴ φιλοσοφία, ἡ ὁποία σταδιακὰ στήν

Δύση έτεινε νά έξωθειται στό περιθώριο πρὸς ὄφελος περισσότερο συμβατικῶν καὶ ‘ἀντικειμενικῶν’ ἐκφράσεων. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἀκόμα καὶ ἡ μοντέρνα ἔρευνα, ὡς ἀκόμη τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα, συνυπέγραφε τὴν παρεξήγηση ὅτι μεσαιωνικὴ θεολογία καὶ σχολαστικισμὸς ταυτίζονται, χωρὶς νά προσέχει πόσο συχνὰ μυστικὴ καὶ σχολαστικὴ συμβάλλουν ἀκόμη καὶ στό ἴδιο πρόσωπο. Ἀπωθῶντας τὴν μυστικὴ σκέψη, στὸν βαθμὸ ποὺ τὸ ἔκανε, ὁ καθολικισμὸς ἀλλοίωνε τὴν ἴδια τὴ φύση του, ἔστω νομίζοντας ὅτι ἀποβάλλει ξένο σῶμα. Ἡ βαθύτητα τοῦ ἐσωτερικοῦ διχασμοῦ γίνεται φανερὴ γρήγορα, ἂν σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι ὁ Ἐκκαρτ καταδικάστηκε ἀπὸ τὴν Ἱερά Ἐξέταση μεταξὺ ἄλλων καὶ γιὰ θέσεις ποὺ ἀνάγονται στὸν Αὐγουστῖνο!

Ἡ μυστικὴ σκέψη τῆς Δύσης θεμελιώνεται κυρίως στὰ ἔργα τοῦ Αὐγουστίνου, τοῦ Ἰωάννη Κασσιανοῦ, τοῦ Μεγάλου Γρηγορίου, καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ φιλόσοφου γνωστοῦ ὡς Διονύσιου Ἀρεοπαγίτη. Ἡ ἐπαφὴ μὲ τὴν νεοπλατωνικὴ πνευματικότητα εἶναι μεγάλη, ἡ ἰδιαίτερη ἔνταση τῆς ὁποίας τὸν 12ο αἰῶνα ὀφείλεται στό Βυζάντιο, στὴν ἀναθέρμανση τῶν πλατωνικῶν σπουδῶν ἀπὸ Ψελλοῦ μέχρι Πλήθωνος καὶ Βησσαρίωνος, ἀλλὰ καὶ σὲ περισσότερο ἐνδογενεῖς ὀρμὲς τῆς δυτικῆς πνευματικότητας, στὴν ἀνανέωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ ἀρεοπαγιτικά συγγράμματα, γιὰ τὸν Ἐριγένη καὶ τὸν Βοήθιο.

Τὸ ‘Βιβλίον τῶν 24ων Φιλοσόφων’²¹² περιέχει κυρίως νεοπλατωνικὲς θεωρήσεις καὶ προσδιορίζει ὀλόκληρη τὴν ἐν συνεχείᾳ μυστικὴ σκέψη. Τὸν 13ο αἰῶνα ὁ Δομηνικανὸς Γουλιέλμος τοῦ Μαίρμπεκε (Willem van Moerbeke) μεταφράζει ἀπὸ τὰ Ἑλληνικὰ τὴν Θεολογικὴ Στοιχείωση τοῦ Πρόκλου, ἡ ὁποία ἤδη ἦταν ὡς ἓνα βαθμὸ γνωστὴ μέσα ἀπὸ τὸ φερόμενο ὡς ἀριστοτελικὸ ‘Βιβλίον γιὰ τὶς Αἰτίες’ (Liber De Causis).

Τὴν μεγάλη ὀρμὴ τοῦ μυστικοῦ ρεύματος ἐγκαινιάζει ὁ Βερνάρδος, ἡγούμενος τῆς Μονῆς τοῦ Κλαιρβῶ στὴν Βουργουνδία (Bernard de Clairvaux, 1090–1153). Ἔχει μεγάλη ἐπαφὴ μὲ τὸν Αὐγουστῖνο καὶ τὴν πλατωνικὴ παράδοση, ἀπ’ ὅπου θεωρήθηκε ἀκόμη καὶ πλατωνιστής, κυρίως γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο κατανοοῦσε τὴν θεωρία, γιὰ τὴν μεγάλη

²¹² Liber XXIV Philosophorum, ἔργο ἀγνώστου συγγραφέως τοῦ 12ου αἰῶνος.

ἐμφαση στὸν ἔρωτα ὡς πνευματικὴ δύναμη ποὺ μεταμορφώνει τὴν ψυχὴ καὶ ἀνουφώνει τὸν ἄνθρωπο. Μολονότι εἶναι δυνατὸ νὰ ἐνώνεται μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἤδη στὴν ζωὴ αὐτῆ, ὑπερβαίνοντας τελείως τὴν λογιστικὴ (*credo ut experiar*), ἀκόμη καὶ λησμονῶντας τὴν ταυτότητα τοῦ ἐγώ, ὁ ἄνθρωπος δὲν συγχέεται μὲ τὸν Δημιουργό: ἡ ἐμπειρία τῆς χάριτος ἀπομακρύνει τὴν ἐφάμαρτη συνείδηση καὶ ἐδραιώνει ὑπαρξιακὴ ταυτότητα Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου χωρὶς νὰ ἀναιρεῖται ἡ ὄντολογικὴ διαφορὰ τους.

Σύγχρονος μὲ τὸν Βερνάρδο ὁ Οὐγος (Hugo de St. Victor, περ. 1096–1141), διευθυντῆς τῆς αὐγουστινιανῆς Μονῆς καὶ Σχολῆς τοῦ ἀγίου Βίκτωρος, συμβάλλει στὴν ἀναθέρμανση τῆς σπουδῆς τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραφῶν. Σύμφωνα μὲ τὸν σημαντικὸ αὐτὸ ἐρμηνευτὴ τοῦ Αὐγουστίνου, ὁ Θεὸς εἶναι τὸ ἀγαθὸ ποὺ ἐπιθυμεῖ ἡ ψυχὴ προσδεύοντας στὴν κάθαρση τοῦ μυστικοῦ ὀφθαλμοῦ της, διαρκῶς ἐρωτευμένη μαζί Του. Ὁ Θεὸς βρίσκεται μέσα στὴν ψυχὴ, ὥστε ἡ ἀληθινὴ γνώση δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ ἀνάμνηση καὶ αὐτογνωσία. Μαθητῆς τοῦ Οὐγο ὁ Ριχάρδος τοῦ ἀγ. Βίκτωρος (Richard de Saint-Victor, 1110–1173) ἀναπτύσσει περαιτέρω τὶς ιδέες τοῦ δασκάλου του, περιγράφοντας μιὰ πνευματικὴ Κλίμακα σταθμῶν τῆς θείας θεωρίας.

Σκέψη μεγάλης πνοῆς προέρχεται ἀπὸ τὶς γυναικεῖες ἀσκητικὲς κοινότητες. Σύγχρονη τοῦ Βερνάρδου, ἡ Χίλντεγκαρτ, ἡγουμένη τῆς Μονῆς τοῦ Μπίνγκεν, στὴν περιοχὴ τοῦ Ρήνου (Hildegard von Bingen, 1098–1179), διδάσκει μὲ πάθος γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ Δημιουργοῦ μὲ τὰ πλάσματα, περιγράφει τὸν κόσμον νὰ πηγάζει ἀπὸ τὴν θεία ὑπαρξία στὴν ὁποία ἐπιστρέφοντας τελειοποιεῖται. Τέχνη καὶ φιλοσοφία ἐνώνονται στὸ ἔργο της Scivias ('Γνώρισε τὶς Ὁδοὺς'), ὅπου ἡ λύτρωση καὶ ἐπιστροφή στὴν παραδείσια μακαριότητα παρομοιάζεται μὲ μιὰ μουσικὴ συμφωνία. Ἡ Χίλντεγκαρτ συνέθεσε πληθὸς ἀξιόλογων μουσικῶν ἔργων, ἀποφεύγοντας τὴν ἀνερχόμενὴ τότε πολυφωνία γιὰ νὰ συμβολίσει τὴν τέλεια ἐνότητα τῆς οὐράνιας Πολιτείας. Ἡ ἐπαφή της ὄχι μόνον μὲ τὴν παπικὴ ἔδρα ἀλλὰ καὶ μὲ ἄρχοντες καὶ αὐτοκράτορες ἔχει ἀφορμὴ τὴν προσπάθειά της νὰ συμβάλει ὥστε νὰ ὑπερβαίνονται μανιχαῖζουσες τάσεις καὶ ἡ κοσμικὴ πολιτεία ὅσο γίνεται περισσότερο νὰ καθρεφτίζει τὸ οὐράνιο ἀρχέτυπο.

Ὁ Φραγκίσκος τῆς Ἀσσίζης (Francesco d'Assisi, 1181/2–1226) ἀναπτύσσει μιὰ τρυφερὴ διάσταση ποὺ πλησιάζει ἴσως τὴν μυστικὴ ὡς

δημιουργικῶν δυνάμεων τῆς μητρικῆς, διαμόρφωσαν πῶς προσωπική και μυστική συνείδηση. Ὁ ὑψηλὸς ἔρωτας (minne) εἶναι ὁ πλατωνικός, θεμελιωμένος στὴν καθαρότητα ποὺ κερδίζει ἡ ψυχὴ ὅταν φωτίζεται ἀπὸ τὸν ἀρχέτυπο Λόγο.

Ἄν καιὶ δὲν ὑπῆρξε ἀπόσχιση ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ὅπως συνέβη μὲ τὴν λεγόμενη Ἑνευματικὴ Ἐκκλησία τῶν Ἀδελφῶν τοῦ Ἐλεύθερου Πνεύματος, ἡ εὐσέβεια αὐτὴ φάνηκε ἐπικίνδυνη στὸν αὐστηρὸ ἐθιμοτυπισμὸ τῆς παπασύνης, ἡ ὁποία ἀντέδρασε μέχρι τοῦ σημείου διωγμῶν. Χαρακτηριστικὴ ἡ περίπτωση τῆς Πορέτ (Marguerite Porète), ἡ ὁποία ἐκτελέστηκε στὴν πυρὰ τὸ 1310, κυρίως ἐπειδὴ ὅσα δίδαξε γιὰ τὴν δυνατότητα τῆς ψυχῆς νὰ φθάσει σὲ θεία ὄραση φάνηκαν νὰ μειώνουν τὴν σημασία τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεσμῶν. Τὸ ἔργο της Ἐκκρέφτης τῶν Ἀπλοϊκῶν Ψυχῶν σκανδάλισε ἀλλὰ και ἐπηρέασε τὴν εὐσέβεια τῶν συγχρόνων της. Στὴν ἔνωση μὲ τὸν Δημιουργὸ ἡ ψυχὴ βυθίζεται στὸ ἄκρο Ἄγαθόν, μέσα του χάνοντας τὴν δυνατότητα ταυτίσεων και διακρίσεων. Τὸ Ἔνα ἢ ὄντως ὄν εἶναι ἀκατάληπτο, γι' αὐτὸ ἡ θεασὴ του προϋποθέτει ἐγκατάλειψη κάθε περατότητας, ὄλων τῶν κτιστῶν πραγμάτων και ὄλων τῶν ἐνοιῶν. Ὁ Ἐκκρέφτης τῆς Πορέτ ἐπέδρασε ἐπίσης σὲ μία ἀπὸ τις πῶς σημαντικὲς προσωπικότητες τῆς χριστιανοσύνης, τὸν Μάιστερ Ἐκκαρτ (Meister Eckhart, 1260–1329).

Τὸν Ἐκκαρτ ἐμπνέουν προσωπικὰ μυστικὰ βιώματα, ὅλη ἡ ἀσκητικὴ και θεωρητικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας και ἰδίως τῶν Δομηνικανῶν, ὁ θερμὸς γυναικεῖος μοναχισμὸς, ὅλα διαμορφωμένα στὸν λόγο του μέσα ἀπὸ τὸν σχολαστικὸ ἀριστοτελισμὸ, τὸν νεοπλατωνισμὸ, και μιὰ ποιητικὴ γλῶσσα ποὺ δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ ἐκπλήσσει. Στὴν σκέψη του ἡ ἔνωση Θεοῦ και ἀνθρώπου ἀγγίζει τὴν ἀπόλυτη ταυτότητα. Ἡ θεώρησή του δὲν ὀφείλεται σὲ ἀπλὴ ἀναθέρμανση νεοπλατωνικῶν τάσεων οὔτε μόνο σὲ μιὰ ἰδιαίτερη ἐρμηνεῖα χριστιανικῶν ἀρχῶν ἀλλὰ στὴν μυστικὴ ἐμπειρία τῆς ἐγκατάλειψης κάθε κτιστῆς πραγματικότητας, ὅταν ὁ νοῦς ἐπιστρέφει στὸν ἑαυτὸ του και ἔτσι στὴν θεία πηγὴ ἀπ' ὅπου ἀπορρέει. Ὅλα τὰ πράγματα εἶναι σὰν ἡχρωματισμένα ἀπὸ τὴν Θεότητα, ἐφόσον προϋπάρχουν ἰδεατὰ στὴν αἰτία τους συμμετέχοντας στις προαιώνιες τριαδικὲς σχέσεις.

Μυστικοὶ ὅπως ὁ Ἐκκαρτ, κατανοοῦν τὴν ἐπιστροφή στὴν παραδείσια ἀθωότητα μέσα ἀπὸ τὴν νεοπλατωνικὴ ἐπιστροφή στὴν ἐνότητα τῆς

ἀρχῆς, ὑποδεικνύοντας ὡς ἐπουσιώδη τὰ σχετικά μὲ τὴν ἁμαρτία ἀρνητικὰ στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς κοσμολογίας, ἀποδίδοντας στὴν ἐπιστροφή καθαρὰ θετικὸ περιεχόμενο: θὰ συνέβαινε ὑπὸ τὸν τρόπο τελειοποίησης καὶ ὄχι μετάνοιας, ἂν δὲν προέκυπτε ἁμαρτία καὶ πτώση. Χάρη στὴν ἐπαφή μὲ τὸν πλατωνισμό ὁ χριστιανισμὸς διαμόρφωσε πλήρη κοσμοθεωρία θετικοῦ χαρακτῆρα, ἀντὶ νὰ ἀρκεσθεῖ σὲ μιὰ περιστασιακὴ σωτηριολογικὴ εὐσέβεια.

Ἡ Μέχτιλτ τοῦ Μαγδεμβούργου (Mechthild von Magdeburg, 1207/10–1282/94) ἐξομολογεῖται στὰ μητρικά της Γερμανικὰ μυστικὲς ἐμπειρίες γιὰ τὴν ἐνότητα τοῦ Θεοῦ μὲ τὰ πλάσματα. Ἡ ἰδιαίτερη συγγένεια τῆς ψυχῆς μὲ τὸν Δημιουργὸ ἐμπνέει στὸν ἄνθρωπο θεῖο ἔρωτα. Στὴν σκέψη της κυριαρχοῦν ὁ πόθος γιὰ τὸν Νυμφίο καὶ ἡ γενεσιουργὸς ὑπερχείλιση τῆς Θεότητος στὰ πλάσματά της.

Τὴν σκέψη τοῦ Ἐκκαρτ υἱοθετεῖ καὶ διαδίδει ὁ Ἰωάννης Τάουλερ (Johannes Tauler, 1300–1361), ἐπηρεαζόμενος καὶ ἄμεσα ἀπὸ τὰ ἀρεοπαγιτικὰ συγγράμματα καὶ τὸν Βερνάρδο τοῦ Κλαιρβώ. Σύμφωνα μὲ τὸν Τάουλερ ἡ Γέννηση τοῦ Λόγου στὸ βάθος τῆς ψυχῆς διενεργεῖ τὴν ἐπιστροφή τοῦ ἀνθρώπου στὴν πατρικὴ Πηγὴ τῆς ὑπαρξῆς μέσα ἀπὸ τὴν πλήρη ἀπεξάρτηση ἀπὸ τὸν κόσμο.

Ὁ Χάινριχ Σώυσε (Heinrich Seuse, 1295–1366), Δομηνικανός, μαθητὴς τοῦ Ἐκκαρτ, ἀσκητικὴ καὶ τρυφερὴ προσωπικότητα, ποὺ ὅμως δὲν ἔχει τὴν φιλοσοφικὴ ἔνταση καὶ τόλμη τοῦ δασκάλου του, τονίζει τὸ ἐρωτικὸ στοιχεῖο στὴν σχέση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἀποφεύγοντας ἔννοιες παρεξηγήσιμες γιὰ πανθεισμό, ὅπως ἐκείνη τοῦ ‘σπινθήρα’ τῆς Θεότητος μέσα στὴν ψυχὴ.

Περισσότερο τολμηρὸς ὁ Ἰωάννης τοῦ Ρόισμπρουκ (Jan van Ruysbroek, 1293–1381) δὲν περιγράφει τὴν ἐπιστροφή στὴν ἀρχικὴ ἐνότητα μὲ τὴν κατάργηση ἀλλὰ μὲ τὴν ὑπέρβαση οὐσιωδῶν καὶ ὑποστατικῶν διαφορῶν, στὴν ἄβυσσο τῆς Θεότητος, ὅπου τὰ ὄντα σὰν νὰ ‘λιώνουν’ στὴν ὑπερούσια μακαριότητα. Τὴν σκέψη του ἐπηρεάζει ἡ Χάντεβίιχ τῆς Βραβάνδης (Hadewijch van Brabant), ἡ ὁποία γράφει στὰ μισὰ τοῦ 13ου αἰῶνος, τονίζει τὴν δυνατότητα τῆς ἐρωτικῆς ὁρμῆς νὰ ὑφώνεται πέρα ἀπὸ τὶς αἰσθήσεις καὶ τοὺς συλλογισμούς, καὶ κατανοεῖ τὴν συνάντηση τῆς ψυχῆς μὲ τὸν Θεὸ ὡς ἔνωση δύο ἀβύσσων.

Στην ‘σχολή’ του Έκκαρτ και στον Διονύσιο στηρίζεται επίσης η ‘Γερμανική Θεολογία’ (Theologia Deutsch), έργο άγνωστου συγγραφέως των τελών του 14ου αιώνας, το οποίο δίνει έμφαση στον Θεό ως υπερούσιο, απ’ όπου και στην υπέρβαση του όντος και των έννοιων ή μακάρια ένωση του νοῦ με την θεία προέλευσή του, που είναι επίσης βύθιση του νοῦ στον ἄρρητο έαυτό του.

Ο Ριχάρδος Ρόουλ (Richard Rolle, περ. 1305/10–1349) προβάλλει την άσκητική αναχώρηση ως προετοιμασία για την μυστική αίσθηση, όταν ο όφθαλμός της ψυχής ανοίγει στην θέα των Ούρανων, τότε ο άνθρωπος ζωογονείται από τον θεό έρωτα και υπάρχει με ευχαριστιακή ύμνητική θέρμη όπως οι ἄγγελοι.

Ο άγγλικός ‘Κανόνας για τις Άναχωρήτριες’ (Ancrene Wisse), κείμενο του 14ου αιώνας, έχει ήθικολογικό μάλλον παρά φιλοσοφικό ενδιαφέρον, αν και αποπειράθηκε να αναδείξει την ήθικη ως προετοιμασία για την συνάντηση με τον Νυμφίο.

Άσκητική αλλά με πιο έντονη την μυστική έμπειρία ή ‘Κλίμακα της Τελειότητας’ (Scale of Perfection), έργο του Ούωλτερ Χίλτον (Walter Hilton, 1340–1396), δίνει έμφαση στην ένυπαρξη του Λόγου στην ψυχή, απ’ όπου στην σωτηρία ως επιστροφή στον έαυτό και ανάμνηση της αλήθειας ή αναγνώριση του Χριστού ζώντος μέσα στην ψυχή.

Όμως η βαθύτητα της μυστικής σκέψης που γεννιέται στην ήπειρωτική Εύρώπη και ιδίως στις γερμανικές περιοχές εμφανίζεται στην Άγγλία κυρίως με την Ίουλιανή του Νόργουιτς (Julian of Norwich, περ. 1342–1416). Έμπνεόμενη από την μυστική έμπειρία της προβάλλει την υπέρβαση της ήθικολογίας στην απόλαυση της ένότητας με την θεία ύπαρξη. Ο θεός έρωτας έχει νοητικό κυρίως περιεχόμενο, θεμελιώνεται στην αλήθεια και την άμεση ενόραση της Θεότητας. Ο πόνος και όλα τα δεινά του βίου δεν αποτελούν θεές τιμωρίες, συμβάλλουν στο μυστήριο της αυτογνωσίας και σωτηρίας του ανθρώπου, χωρίς να υπάρχει πουθενά τυχαιότητα παρά μόνο ή απόλυτη αγαθότητα της θείας φροντίδας. Στην σκέψη της φαίνεται να λανθάνει μια πεποίθηση στην αποκατάσταση των πάντων. Η ένυπαρξη της κτίσης στην πατρική Πηγή είναι συνεχής και δεν θά έχει τέλος.

Μεγάλη έπαφή τῆς ἀγγλόφωνης μυστικῆς μετὸν νεοπλατωνισμό καὶ ἰδίως τὸν ἀποφατισμὸ τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραφῶν φανερώνει ὁ ‘Γνόφος τῆς Ἀγνωσίας’ (Cloud of Unknowing) ἔργο τοῦ 14ου αἰῶνος, τὸ ὁποῖο τονίζει τὴν ἐνοποίηση τοῦ νοῦ μέσα ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία ποὺ ἔχει συγκεντρῶσει τὴν ψυχὴ στὸν Θεὸ πέρα ἀπὸ ὅλες τὶς ἐννοιες καὶ ὅλες τὶς πράξεις. Ὁ συγγραφέας του πιθανῶς ταυτίζεται μετὸν μεταφραστὴ τῆς Μυστικῆς Θεολογίας τοῦ Διονύσιου. Χάρη στὴν μετάφρασή του αὐτὴ ὁ νεοπλατωνισμὸς πυροδότησε τὴν ἀγγλικὴ μυστικὴ μετ’ ὀρμὴ ποὺ φθάνει ὡς τὶς ἡμέρες μας. Ἡ δικὴ του πραγματεία ὅμως παρέμεινε μᾶλλον ἀφανής, ἕως ὅτου ἀνακαλύφθηκε τὸν 20ὸ αἰῶνα.

Τὴν αὐτογνωσία ὡς σημεῖο ἀληθινῆς θεογνωσίας τονίζει ἡ Αἰκατερίνη τῆς Σιένα (Caterina da Siena, 1347–1380), ἔτσι ἀναγόμενη στὸν Αὐγουστῖνο καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὸν στὸν πλατωνισμό. Ἡ ἁμαρτία σημαίνει βαθειὰ ἄγνοια καὶ περιφρόνηση τῆς θείας προέλευσης τῆς ψυχῆς καὶ ὅλων τῶν ἀρετῶν καὶ δυνάμεών της. Χωρὶς αὐτογνωσία δὲν ὑπάρχει κανένας τρόπος ἐπαφῆς μετὸν θεότητα, ἐπομένως οὔτε κάθαρση.

Ὁ Νικόλαος Κουζανὸς (Nicolaus Cusanus, 1401–1464) ἐμπνέεται ἀπὸ τὰ ἀρεοπαγιτικὰ συγγράμματα καὶ τὸν Μάιστερ Ἔκκαρτ ὁδηγούμενος σὲ ἓνα ἰδιαίτερο ἀποφατισμὸ, μόνιμου ἀνοίγματος στὴν θεία γνώση ἢ ὁποῖα πάντα διαφεύγει καὶ ποτὲ δὲν εἶναι τελείως ἀπρόσιτη, σὲ μία ἄπειρη μορφή ποὺ ἀποτραβάει τὴν ψυχὴ ἀπὸ τὸν κόσμον καὶ ἐξαγίζει τὸν ἄνθρωπον. Χωρὶς τὴν γνώση αὐτὴ, ἀπὸ πρῶτον χέρι καὶ ὄχι ἀπὸ βιβλία, ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι εὐτυχισμένος, ἐπειδὴ ἀκόμη δὲν ἔχει ἐνωθεῖ μετὸν ἀρχὴν του στὸν Δημιουργό.

Τὴν ἐκστατικὴ σημασία τοῦ ἔρωτα ὡς δύναμη ποὺ ἐνώνει μετὸν Θεὸ τονίζουν ἐμπνεόμενοι ἀπὸ τὸν Διονύσιον Ἀρεοπαγίτη ὁ Φραγκίσκος τῆς Σάλης (Francois de Sales, 1567–1622) καὶ ὁ Ἰωάννης τοῦ Σταυροῦ (Juan de la Cruz, 1542–1591), ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ τὴν ποιητικὴ ἔκφραση ‘σκοτεινὴ νύχτα’ ἀναφερόμενος στὴν ἀρνητικὴ ἀντίληψη τοῦ θείου φωτισμοῦ: τὸ ἐγὼ σὰν νὰ ‘διαθλᾷ’ τὴν θεία εὐλογία, μετ’ ἀποτελεσματὸν ἢ ψυχὴ νὰ ἀντιλαμβάνεται σκοτάδι ἐκεῖ ποὺ πράγματι ὑπάρχει μόνον φῶς. Παιδαγωγῶντας ἢ θεία χάρις ἀδειάζει τὶς δυνάμεις τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ παλαιό τους περιεχόμενο, καὶ μέσα στὴ νύχτα τῆς ἀγνωσίας ποὺ δὲν εἶναι

μόνο διανοητική ἀλλὰ καὶ ἐπιθυμητική, ὁ ἄνθρωπος ἐλευθερώνεται ἀπὸ τοὺς ἐγωτικὸς περιορισμοὺς καὶ ἀφήνεται στὸ φῶς τῆς Θεότητας.

Ἡ Τερέζα τῆς Ἀβίλα (Teresa d'Ávila, 1515–1582) καὶ ἤδη ὁ Ἴγνάτιος Λογιόλα (Ignacio de Loyola, 1491–1556) ἰδρύουν μιὰ παράδοση χριστιανικοῦ ‘διαλογισμοῦ’ ἐπιδιώκοντας συναρπαγὴ στὴν Θεότητα μέσα ἀπὸ τὴν ἐνθύμηση τῶν παθῶν τοῦ Ἰησοῦ. Σκοπὸς τοῦ Ἴγνατίου εἶναι ἡ ὑπέρβαση τῆς προσευχῆς καὶ ὄλων τῶν ἐνδιάμεσων τρόπων στὴν πιὸ ἄμεση δυνατὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν Θεό, τὴν ὁποία καταλαβαίνει ὡς φωτισμὸ τοῦ νοῦ. Στὴν ‘ἐνεργοποίηση’ τῆς θείας παρουσίας μέσα στὴν ψυχὴ δίνει ἀκόμη μεγαλύτερη ἔμφαση ἢ Τερέζα. Στὸ ἔργο της ‘Ἐσώτερο Κάστρο’ ἀναφέρεται σὲ ἑπτὰ βαθμοὺς ἢ διαμονὲς τῆς ψυχῆς ὅταν ἐπιστρέφει στὴν πιὸ βαθειὰ ἐσωτερικότητά της, στὸ Κάστρο της, ὅπου βρίσκεται ὁ Νυμφίος. Πρόκειται γιὰ τὴν πλατωνικὴ κίνηση αὐτογνωσίας ὡς ἀνακάλυψης τῆς θείας προέλευσης τῆς ψυχῆς. Στὴν ἐνοποίηση τῆς ψυχῆς καὶ τέλεια βίωση τῆς ἀρχῆς της, ὁλόκληρος ὁ ἄνθρωπος γονιμοποιεῖται συμμετέχοντας στὴν ἴδια τὴν φροντίδα τῆς Ἀγίας Τριάδας γιὰ τὸν κόσμο.

Ὁ χριστιανὸς οὐμανιστῆς καὶ μυστικὸς Ἑκτωρ Πίντο (Heitor Pinto, περ. 1528–1584) στὸ ἔργο του ‘Εἰκόνα τοῦ Χριστιανικοῦ Βίου’ (μεταξὺ 1563–1572), ἀποτελούμενο ἀπὸ 11 διαλόγους ‘à maneira de Platão,’ ὅπως τὸ περιγράφει ὁ ἐκδότης του, ἐπιζητεῖ ἀκριβεῖς ὀρισμοὺς τῶν ἀρετῶν, τῶν ἀγαθῶν καὶ τῆς τέλει φιλοσοφίας. Ὁ Πίντο ὀδηγεῖται στὴν ἀναγνώριση τῆς θείας θεωρίας πέρα ἀπ’ ὅλα τὰ πράγματα, ὅποτε ἡ ψυχὴ ἐνοποιεῖται ἀπολαμβάνοντας τὴν θεία μακαριότητα.

Πολλὰ ὀφείλει στὰ ἀρεοπαγίτικα συγγράμματα ὁ Φραγκίσκος Ταβάρες (Francisco de Sousa Tavares, 16ος αἰ.), ὁ ὁποῖος τονίζει τὴν σοφὴ ἀγνώσια καὶ τὸν θεῖο ἔρωτα ποὺ ἐμπνέει ὁ Θεὸς στὴν ἔνωση μαζί Του. Ἡ θεία Εἰκόνα οὐσιώνει τὴν ψυχὴ καὶ ἀποτελεῖ, ὅπως στὸν Πλάτωνα, τὸ ὑψηλότερο ‘σημεῖο’ τοῦ νοῦ, ὅπου θεία καὶ ἀνθρώπινη σκέψη ἐφάπτονται καὶ ἐνώνονται.²¹³

²¹³ Προτεινόμενη βιβλιογραφία — Βαλσάμης Γ., *Χρόνος καὶ Δημιουργία στὸν Γρηγόριο Νύσσης καὶ τὸν Μάιστερ Ἐκκαρτ* (Ἀθήνα 2018²). Νάσιος Χρ., *Ὁ μυστικισμὸς τοῦ δυτικοῦ χριστιανισμοῦ* (Ἀθήνα 2000). Πλατῆς Ε., *Τὸ ἐρω-*

Βοήθιος

Εἶναι ἴσως ὁ μόνος χριστιανὸς τῆς Δύσης ποὺ ἀγάπησε τόσο πολὺ τὸν κόσμο ὡς κόσμος τῶν μορφῶν τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος. Στὸν ἴδιο ἔχει τὴν ἑναρξὴ τῆς ἡ ἀριστοτελικῆς σχολαστικῆς πλευρᾶ τῆς μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας, μὲ τὴν Παρηγοριᾶ τῆς Φιλοσοφίας νὰ συμβάλλει ἐπίσης στὴν πλατωνικῆ πλευρᾶ καὶ νὰ παραδίδει ἀντὶ διαθήκης τὴν ἐπίγνωση ὅτι εὐτυχία τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ μεταμόρφωσή τους στὴν ἔνωση μὲ τὸν Θεό.

Ρωμαῖος φιλόσοφος καὶ πολιτικὸς τοῦ 6ου αἰῶνα, ὁ Βοήθιος (Anicius Manlius Severinus Boethius, περ. 477–524 μ.Χ.) εἶναι γνωστὸς κυρίως γιὰ τὸ φιλοσοφικὸ ποίημα ποὺ συνέθεσε στὸ τέλος τοῦ βίου του (523–4 μ.Χ.), κατὰ τὴν διάρκεια τῆς φυλάκισής του ἀπὸ τὸν Ὀστρογότθο Θεοδώριχο, ἔχοντας συκοφαντηθεῖ ὅτι συνωμοτοῦσε μὲ τὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ πιὸ γνωστὸ ἔργο του, ἡ Παρηγοριᾶ τῆς Φιλοσοφίας (*Consolatio Philosophiae*), ἀπέχει ἀπὸ τὸν χριστιανικὸ συμβολισμό —ἀλλὰ ὄχι ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς ἀξίες— ἴσως ἐπειδὴ ὁ Βοήθιος ἀναγνώριζε στὴν κλασικῆ ἀρχαιότητα τὴν δυνατότητα νὰ ἀπευθύνεται πιὸ ριζικὰ στὸν ἄνθρωπο, καί, ὅπως ὑποθέτει μέρος τῶν ἴδιων τῶν μεσαιωνικῶν ἐρμηνευτῶν, ἐπειδὴ ἐπιθυμοῦσε τὴν πραγματεία αὐτὴ σὰν μιὰ πνευματικὴ διαθήκη ἀνεμπόδιστη ἀπὸ θρησκευτικὲς προκαταλήψεις. Πάντως ἡ Παρηγοριᾶ ἐλάχιστα σκανδάλισε, διαβάστηκε ὅσο ἡ Βίβλος στὴν διάρκεια τοῦ Μεσαίωνα, καὶ ὄχι

τικὸ στοιχεῖο στὸν μυστικισμό (Ἀθήνα 1964). Ackermann C., *The Christian Element in Plato and the Platonic Philosophy*, tr. S. R. Asbury, Edinburgh 1861. Kallendorf H., *A New Companion to Hispanic Mysticism* (Leiden / Boston 2010). Kantorowicz E. H., “Plato in the Middle Ages”, *The Philosophical Review*, τ. 51, ἀρ. 3 (Μάϊος 1942), σ. 312–323. Lamm J. A. (ἐπιμ.), *The Wiley-Blackwell Companion to Christian Mysticism* (Oxford 2013). Moran D., “Medieval Platonism,” εἰς Craig E. (ἐπιμ.), *Routledge Encyclopedia of Philosophy*, τ. 7 (1998), σ. 431–9. Petry R. (ἐπιμ.), *Late Medieval Mysticism* (Louisville 2006²). Rubin M. – Simons W. (ἐπιμ.), *Christianity in Western Europe περ. 1100–περ. 1500* (Cambridge 2009).

λίγο στους επόμενους αιώνες. Ἐλλείπει δικῆς του ἐξηγήσεως, μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ πεποίθηση τοῦ Βοήθιου στήν χριστιανική ἀποκάλυψη, πού πιά δέν ἀμφισβητεῖται ἀπό καμμιά μερίδα τῆς ἔρευνας, δέν τοῦ ἀσκοῦσε ἰδεολογική πίεση, τουλάχιστον ὄχι στό τέλος τοῦ βίου του. Εἶτε ἀπό μεγάλη ἐκτίμηση στήν παιδαγωγική ἀξία τῶν κλασικῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, εἶτε γιά ἄλλους λόγους, ὀλοκλήρωσε τὸν βίο του ἐξωτερικὰ ἐγκλειστος, ἐσωτερικὰ ἐλεύθερος.

Εὐστοχα συσχετίζεται ἡ ἐκδίωξη τῶν Μουσῶν στό πρῶτο μέρος τῆς Παρηγοριᾶς μέ τὴν ἐξορία τοῦ Ὁμήρου ἀπὸ τὴν πλατωνική Πολιτεία. Ἡ ἀπερισκεψία οἰκειοποιεῖται τὴν ἐγγενῆ μεταβλητότητα τῶν πραγμάτων βιώνοντας τὴν ὕπαρξη ὡς περιπέτεια, ὅμως ἡ πραγματικὴ φύση τοῦ χρόνου ὡς κινητοῦ αἰῶνος ἐπιζητεῖ ἀναγωγή στήν θεία πρόνοια ἀπ’ ὅπου καὶ ἐπίγνωση νοηματικῆς σταθερότητας καὶ ἀσφάλειας. Ἔτσι ὁ Βοήθιος ἀξιοποιεῖ τὴν στωϊκὴ πεποίθηση περὶ ἱερῆς σημασίας τῶν ἀναγκαιοτήτων τοῦ βίου. Ὁ Θεὸς γνωρίζει ὅλο τὸν χρόνο στήν μία ‘στιγμὴ’ τῆς αἰωνιότητος — τίποτα δέν ἔπεται, δέν ἔχει παρέλθει καὶ δέν εἶναι ἄγνωστο.

Ὁ Βοήθιος ταυτίζεται μέ τὸν τύπο τοῦ φιλόσοφου βασιληᾶ, ὑπομένοντας ἀπογοήτευση παρόμοια μέ ἐκείνη πού ἐπιφύλαξε στὸν Πλάτωνα ἡ Σικελία. Οἱ θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς Παρηγοριᾶς τῆς Φιλοσοφίας ἀνάγονται στὸν πλατωνισμό, ὅμως ὁ Δημιουργὸς προσεγγίζεται μέ ἔνταση καὶ θέρμη πού γίνεται δυνατὴ μόνο μετὰ τὴν Ἐνανθρώπηση, ἔστω καὶ μέ χαρακτηριστικὰ γιά τὴν λατινόφωνη ἰδίως χριστιανοσύνη αἰσθημάτων ἐνοχῆς ἐνώπιον Θεοῦ δικάζοντος (“ante oculos iudicis cuncta cernentis” — *Cons. Phil.* V 6, 175–6).

Ἔχει ὑποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Βοήθιος σκόπευε μέ τὴν ἐναλλαγὴ πεζοῦ λόγου καὶ στίχων νὰ δείξει πὼς ἡ ἀξία τῆς φιλοσοφίας εἶναι περιορισμένη, ἢ ἀκόμη νὰ τὴν ἀπαξιώσει, ἐπειδὴ τέτοια γραφὴ συνηθιζόταν σὲ σατυρικὰ ἔργα, ὅμως ἡ σοβαρότητα τῆς σύνθεσης καὶ ἡ ὀλοφάνερη ἀγάπη του γιά τὰ κλασικὰ γράμματα δέν νομίζω πὼς ἐπιτρέπει τέτοιο συμπέρασμα. Ἄλλωστε, ἂν ἀπουσίαζε ἀγάπη καὶ πεποίθηση στήν κλασικὴ παιδεία, τὸ ἔργο του δέν θὰ εἶχε φθάσει στήν ποιότητα ἢ ὁποῖα τὸ ἀνέδειξε μόνιμη πηγὴ ἔμπνευσης γιά τοὺς ἐρχόμενους αἰῶνες, ὅταν σταδιακὰ ἡ κλασικὴ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἔγινε θεμέλιο τῆς μεσαιωνικῆς σκέψης καὶ ἀναφαιρητὴ διάστασή της.

Ἰδιαίτερα στὴν Δύση ἡ χριστιανοσύνη δὲν εἶχε ἀκόμη ἐδραιώσει συνολικὴ κοσμοθεωρία, ὅπως εἶχε συμβεῖ στὴν Ἀνατολὴ μὲ τὸν Ὀριγένη καὶ τὸν Γρηγόριο Νύσσης. Τὴν συνολικότητα, ὅπως φαίνεται, χρειάζοταν ὁ Βοήθιος, κι ἔτσι ἐνῶ ὡς τότε τὸ ἔργο του ἀναφερόταν στὸν Ἀριστοτέλη, γιὰ τὴν ἔσχατη ἔμπνευση δὲν ἀμελεῖ τὸν Πλάτωνα. Ὁ Βοήθιος κλείνει τὸν βίο του σὰν ἓνας χριστιανὸς ποὺ ἀγάπησε τὸν κόσμο ὡς κόσμος τῶν μορφῶν τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος, καὶ ἀφήνοντας ἀντὶ διαθήκης τὴν ἐπίγνωση ὅτι εὐτυχία τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ μεταμόρφωσή τους στὴν ἔνωση μὲ τὸν Θεό (“divinitatem adeptos deos fieri” — *Cons. Phil.* III 10a, 87–88).

Οἱ μικρότητες τῆς αὐλικῆς μηχανορραφίας ὁδήγησαν τὸν ἴδιο στὴν θανάτωση μὲ ἀπίστευτα βασανιστήρια, ἐνῶ στέρησαν γιὰ αἰῶνες ἀπὸ τὴν δυτικὴ Εὐρώπη τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλη. Οἱ μεταφράσεις ποὺ πρόλαβε νὰ ἐκπονήσει περιέχουν τὴν *Εἰσαγωγὴ* τοῦ Πορφύριου στὶς *Κατηγορίες* τοῦ Ἀριστοτέλη (3ος αἰ.), σταθερὸ σχολικὸ ἐγχειρίδιο γιὰ τὴν ἐπόμενη χιλιετία, τὶς ἴδιες τὶς *Κατηγορίες*, τὸ *Περὶ Ἑρμηνείας*, τὰ *Ἀναλυτικά*, τὰ *Τοπικά* καὶ τοὺς *Σοφιστικὸς Ἐλέγχους* τοῦ Ἀριστοτέλη (ἡ πατρότητα τῶν τριῶν τελευταίων ἀμφισβητεῖται). Ὁ ἴδιος ὑπομνημάτισε τὰ *Ἀναλυτικά* καὶ (μὲ νεοπλατωνικὴ κατεύθυνση) τὸ *Περὶ Ἑρμηνείας* τοῦ Ἀριστοτέλη, τὴν *Εἰσαγωγὴ* τοῦ Πορφύριου, καὶ τὰ *Τοπικά* τοῦ Κικέρωνα, καὶ συνέθεσε δικά του ἔργα σχετιζόμενα μὲ τὴν λογικὴ — γιὰ τοὺς κατηγορικοὺς καὶ ὑποθετικοὺς συλλογισμοὺς, γιὰ τὶς διαφορὲς τῶν τόπων.

Ὁ σχολιασμὸς του στὸ *Περὶ Ἑρμηνείας* ἐπηρέασε τὴν μεσαιωνικὴ θεωρία τῆς λογικῆς περισσότερο ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη. Στὰ κείμενα τοῦ Βοήθιου ἔχουν τὴν ἀρχὴ τους συζητήσεις ὅπως ἐκεῖνη μεταξὺ νομιναλιστῶν καὶ ρεαλιστῶν, οἱ ὁποῖες στὴν συνέχεια ἀναπτύσσονται ἀνεξάρτητα, ἀλλὰ καὶ συζητήσεις στὶς ὁποῖες ὁ Βοήθιος ἀσκεῖ συνεχῶς ἐπιρροὴ ὡς τὸν ὕστερο μεσαίωνα, ὅπως στὴν προτασιακὴ λογικὴ.

Διασώζονται ἐπίσης τὰ πρῶτα δύο μέρη ἔργου του περὶ ἀριθμητικῆς, ἔργο περὶ μουσικῆς, ἀποσπάσματα περὶ γεωμετρίας, καὶ ἀκόμη πέντε θεολογικὲς πραγματεῖες: *I. De Trinitate*, *II. Utrum Pater et Filius et Spiritus Sanctus de divinitate substantialiter praedicentur*, *III. Quomodo substantiae*, *IV. De fide catholica*, *V. Contra Eutychen et Nestorium*. Ἡ γνησιότητα τῆς πραγματείας *Περὶ Καθολικῆς Πίστεως* ἀμφισβητεῖται (μεταξὺ ὧσων τὴν ἀποδέχονται εἶναι ὁ H. Chadwick). Οἱ πραγματεῖες

αὐτὲς δὲν ἔχασαν ποτὲ μιὰ σπουδαιότητα, ὅμως — πέρα ἀπὸ ἐξαιρέσεις, ὅπως σὲ μερικὰ πανεπιστήμια τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης — τὴν θέση τους ὡς μεθοδολογικῶν προϋποθέσεων παραχώρησαν στὶς *Προτάσεις* τοῦ Πέτρου Λομβαρδοῦ. Ἕνα ἔργο τοῦ Βοήθιου περὶ ἀστρονομίας ἔχει χαθεῖ.

Ὁ Βοήθιος ἀποκλήθηκε πρῶτος σχολαστικὸς, γιὰ τὴν ἀριστοτελικὴ πλευρὰ τῆς σκέψης του καὶ τὴν αὐστηρὴ ἐπιχειρηματολογία ποὺ χαρακτηρίζει τὶς θεολογικὲς πραγματεῖες. Ἡ ἐπίδρασή του στὴ μεσαιωνικὴ φιλοσοφία εἶναι θεμελιώδης, ἰσχυρὴ καὶ συνεχῆς. Ἑρμηνεύει τὸ πρόσωπο ἀριστοτελικά, ὡς ἀτομικὴ οὐσία, ἢ ὁποῖα ὅμως ἔχει ἀπολύτως μοναδικὴ ἀξία κατὰ τὴν θεία προέλευσή της, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ νοηθεῖ ὡς ρόλος ἢ μάσκα. Αὐθεντικὴ ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ συνύπαρξή του μὲ τὸν Θεό, ὅπου δὲν βρίσκεται μόνο τὸ ἐπιθυμητὸ τέλος, ἀλλὰ ἤδη ἡ πρωταρχικὴ αὐθεντικὴ κατάσταση, χάρις στὴν ὁποῖα ἡ ψυχὴ γνωρίζει τὰ πάντα. Μὲ τὴν ἐνσάρκωσή της ἡ ψυχὴ βυθίζεται στὴν λήθη, ἀπ' ὅπου φαίνεται ἡ ἀξία τῆς ἀληθινῆς παιδείας, τὴν ὁποῖα ὁ Βοήθιος καταλάβαινε σὲ συμφωνία μὲ τὸν Πλάτωνα κατὰ κύριο λόγο ὡς ἐπιστροφή στὴν συνείδηση τῆς θείας φύσης καὶ ἀρχῆς τῆς ὕπαρξης.²¹⁴

Ἰωάννης Σκῶτος Ἐριγένης

Μὲ τὸν Ἐριγένη ἡ δυτικὴ χριστιανοσύνη γιὰ πρώτη φορὰ διαμορφώνει συνολικὴ κοσμοθεωρία. Ἡ σκέψη του θεμελιώνεται στὸν βυζαντινὸ πλατωνισμό, μὲ ἔνταση, πρωτοτυπία καὶ βαθύτητα. Μέσα κυρίως ἀπὸ τὴν οἰκειοποίηση τῆς φιλοσοφικῆς τόλμης καὶ συνέπειας τοῦ Γρηγόριου Νύσσης καὶ ἐπίσης τοῦ νεοπλατωνισμοῦ τῶν ἀρεοπαγιτικῶν

²¹⁴ Προτεινόμενη βιβλιογραφία — Albrecht M., *A History of Roman Literature* — From Livius Andronicus to Boethius, Ἔκδοση ἀναθεωρημένη ἀπὸ τὸν G. Schmeling καὶ τὸν συγγραφέα, τ. 2, μτφρ. σὲ συνεργασία μὲ τοὺς R. Caston καὶ F. Schwartz (Brill:Leiden 1997). Gersh S. καὶ Hoenen M. (ἐπιμ.), *The Platonic Tradition in the Middle Ages* (Walter de Gruyter: Berlin 2002). Marenbon J., *The Cambridge Companion to Boethius* (Cambridge 2009).

συγγραφῶν, ὁ Ἐριγένης χάρισε στὴν δυτικὴ μυστικὴ σκέψη ἔμπνευση σταθερῆς καὶ μεγάλης ἰσχύος.

Ὁ Ἰωάννης Ἐριγένης (περ. 800–877 μ.Χ.), ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς φιλόσοφους καὶ ἀπολύτως μοναδικὸς στὴν Δύση τῆς ἐποχῆς του, ἀντλήσε ἔμπνευση μέσα ἀπὸ τοὺς Καππαδόκες, ἰδίως τὸν Γρηγόριο Νύσσης, τὸν Μάξιμο τὸν Ὁμολογητὴ, τὸν Ὁριγένη, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸν Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου μετέφρασε μὲ δημιουργικὸ τρόπο, ἀπ’ ὅπου ἔγιναν θεμελιώδη γιὰ τὴν δυτικὴ φιλοσοφία (ἢ προηγούμενη μετάφραση, τοῦ Ἰλδουίνου, εἶχε ἀποδειχθεῖ παντελῶς ἄγονη). Τὴν ἐπωνυμία του ἐπέλεξε ὁ ἴδιος δηλώνοντας τὴν καταγωγή του (γένος τῆς Ἑρίου / Ἑριν, δηλ. τῆς Ἰρλανδίας.)

Σὲ καιροὺς σχεδὸν μηδενικῆς ἐλληνομάθειας, κατάστασι τὴν ὁποία εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀνατρέπει ἡ βασιλεία τοῦ Καρλομάγνου, ὁ Ἐριγένης ὑπῆρξε σπουδαῖος ἐλληνιστής, καὶ μάλιστα εἰδοποιουῖσε γιὰ τὴν ἀνωτερότητα τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας (π.χ. “in graeco significantius scribitur [...] hoc est manifestius et expressius” — παραθέτει ὁ Jeuneau [Ο’Meara, σ. 52]). Εἶναι χαρακτηριστικὸ, ὅτι στὸ κύριον ἔργο του, τὴν πραγματεία *Περὶ Φύσεων*, ἔδωσε ἐλληνικὸ τίτλο.

Δὲν ἀμφισβητεῖται σήμερα ὅτι ὁ Ἐριγένης δὲν εἶχε ἄμεση ἐπαφὴ μὲ νεοπλατωνικὲς πηγές, ἀλλὰ μέσα κυρίως ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας πατέρες οἰκειοποιήθηκε ὅσα νεοπλατωνικὰ στοιχεῖα διακρίνονται στὸ ἔργο του καὶ διαμόρφωσε τὶς πιὸ σημαντικὲς ἐμπνεύσεις του. Μελέτησε ἐπίσης τὸν Αὐγουστῖνο, τὸν Ἀμβρόσιο καὶ τὸν Βοήθιο. Ὁ Ἐριγένης δὲν μεταφέρει ιδέες ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴν Δύση ἀλλὰ σκέφτεται μὲ πρωτοτυπία πὺ μεταμορφώνει τὶς ἀφορμές, ἀκόμη καὶ ἀνασύροντας ἀπὸ τὰ ἔργα πὺ σπουδάζει διαστάσεις προηγούμενως ἀπαρατήρητες μέσα στὸν ἴδιον τὸν χῶρον τῆς προέλευσῆς τους.

Ὑπομνημάτισε τὴν *Οὐράνια Ἱεραρχία* τοῦ Διονύσιου, μετέφρασε τὸ *Περὶ Κατασκευῆς τοῦ Ἀνθρώπου* (στὴν Δύση γνωστὸ ὑπὸ τὸν τίτλο *Περὶ [τοῦ ἀνθρώπου ὡς θείας] Εἰκόνας*) τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, μετέφρασε τὰ *Πρὸς Θαλάσιον* ἀπορούμενα τοῦ Μάξιμου, μετέφρασε καὶ σχολίασε τὰ *Πρὸς Ἰωάννην* ἀπορούμενα, ἐπίσης τοῦ Μάξιμου — “συγγραφεῖς τοὺς ὁποίους,” παρατηρεῖ ὁ Ντέρμστ Μόραν, “εἶναι θλιβερὸ νὰ ἀναλογίζεται

κανείς πόσο λίγο τούς γνωρίζουν ακόμα και οί σημερινοί φιλόσοφοι” (Moran, σ. xii.)

Ὁ Ἐριγένης ἄρχισε νὰ μελετᾶται μὲ ἔνταση τὸν 12ο αἰῶνα, ἀλλὰ σχεδὸν ἀμέσως καταδικάστηκε γιὰ πανθεισμό — τὸ 1225 ἀπὸ τὸν πάπα Ὀνόριο τὸν 3ο, ἔπειτα πάλι τὸ 1585, ἀπὸ τὸν πάπα Γρηγόριο τὸν 13ο, ἐνῶ τὸ 1681, ὅταν ἀνακαλύφθηκε χειρόγραφο τῆς *Περὶ Φύσεων* πραγματείας στὴν Ὁξφόρδη, εἰσήχθη ἀμέσως στὸν παπικὸ κατάλογο Ἀπαγορευμένων Βιβλίων. Τὸν γνωρίζουν καὶ τὸν ἐκμεταλλεύονται ὁ Μάιστερ Ἐκκαρτ καὶ ὁ Νικόλαος Κουζανός.

Ἦδη ἐν ζωῇ ὁ Ἐριγένης κατηγορήθηκε μὲ ἀφορμὴ τὴν πραγματεία τοῦ *Περὶ Θείου Προορισμοῦ* (*De Divina Praedestinatione*) γιὰ τὴν πελαγιανική, ὅπως ἔμοιαζε στοὺς λογοκριτές, ἐμπιστοσύνη πὺ ἔδειχνε στὴν ἀνθρώπινη ἐλευθερία παρὰ τὶς συνέπειες τῆς πτώσης. Κεντρικὸ ἐπιχείρημά του εἶναι ὅτι ὁ ἄνθρωπος δημιουργήθηκε ἔλλογος: ἀνελεύθερο σκέπτεσθαι συνιστᾶ ἀντίφαση ἐν τοῖς ὅροις. Ἀκόμη πιὸ σημαντικό στὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ἐριγένη εἶναι τὸ πρόταγμα τοῦ συλλογισμοῦ ἔναντι τῆς αὐθεντίας τῆς παράδοσης, πρόταγμα συνειδητό, τὸ ὁποῖο ἀνανεώνει καὶ ρητὰ στὸ ἔργο τοῦ *Περὶ Φύσεων*.

Συνέγραψε ἐπίσης Ἐπόμνημα στὸ Κατὰ Ἰωάννην, μιὰ ὁμιλία γιὰ τὸν πρόλογο τοῦ ἴδιου Εὐαγγελίου, ποιήματα, πὺ συχνὰ ἔχουν ἀφορμὴ στὴν ἐπικαιρότητα, μερικὰ γραμμένα πρωτοτύπως στὰ Ἑλληνικά. Στὸ πιὸ σημαντικό ἔργο του, τὴν διαλογικῆς μορφῆς πραγματεία *Περὶ Φύσεων* (ἢ *Περὶ Φύσεως Μερισμοῦ*, ὅπως τὴν εἶχε ὀνομάσει ἀρχικὰ), ἡ ὁποία προϋποθέτει τὴν μετάφραση τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραφῶν, ὁ Ἐριγένης εἰσηγεῖται μιὰ ἰδιαίτερη κοσμολογία ἐμπνευσμένη ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Νύσσης, τὸν Μάξιμο, τὸν Διονύσιο καὶ τὸν Ὠριγένη, ὅπου ἀναδεικνύεται ἡ θεμελιώδης ἐνότητα τοῦ παντός. Διαχωρίζει σὲ τέσσερα εἶδη τὸ σύνολο τῆς φύσης / πραγματικότητας, μὲ κριτήριο τὴν αἰτιώδη ἀναφορὰ τῶν διαφορῶν περιοχῶν της, 1) στὸν Θεό, πὺ δημιουργεῖ καὶ εἶναι ἄκτιστος, 2) στὶς Ἰδέες, πὺ δημιουργοῦν καὶ δημιουργοῦνται, 3) στὰ πλάσματα, πὺ δημιουργοῦνται ἐνῶ τὰ ἴδια δὲν δημιουργοῦν, 4) στὸ μηδέν, πὺ δὲν δημιουργεῖται καὶ δὲν δημιουργεῖ.

Ἡ θεώρηση αὐτὴ τοῦ παντός ὑπὸ τὸν ὄρο τῆς ‘φύσης’ μοιάζει νὰ εἰσάγει πανθειστικὸ μονισμό, τὸν ὁποῖο ὅμως ὑπονομεύει ἡ ‘σκιώδης’

ἔννοια τοῦ εἶναι. Ὅ,τι ἐμφανίζεται ὑπὸ ὀρισμένους ὅρους ὡς εἶναι, ὑπὸ ἄλλους ὅρους γίνεται ἀντιληπτό καθαρά ὡς μηδέν. Σὲ σύγκριση μὲ τὸ θεῖο εἶναι τὸ εἶναι τῶν πλασμάτων εἶναι μηδενικό. Σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἀκίνησι τῶν ἀπλοῦ εἶναι τὸ γίγνεσθαι φέρει τὰ ὄντα στὸ μηδέν, ὅπως τὸ ἔλεγε ὁ Πλάτων. Σὲ σύγκριση μὲ τὶς ἐνεργεῖα ὑποστάσεις ἢ δυνητικὴ ὑπαρξὴ νοεῖται μηδενική. Σὲ σύγκριση μὲ τὸν θεούμενο ἄνθρωπο, ὁ φυλακισμένος στὴν ἁμαρτία στερεῖται τοῦ εἶναι.

Ἡ θεία ὑπαρξὴ δὲν προσδιορίζεται ἀπὸ ἰδιώματα τῆς κτίσης, ὥστε οἱ κατηγορίες τοῦ Ἀριστοτέλη δὲν τὴν ἀφοροῦν. Γιὰ τὸ εἶναι ὡς εἶναι τῆς θεότητας τὰ πλάσματα δὲν ἔχουν εἶναι. Ἡ ἀντιστρόφως, γιὰ τὸ εἶναι ὡς εἶναι τῶν πλασμάτων ἢ θεία ὑπαρξὴ δὲν ἔχει εἶναι. Τὴν δευτέρη περιγραφή προτιμάει ὁ Ἐριγένης σὲ συμφωνία μὲ τὸν ἀποφατισμὸ τοῦ Διονύσιου — ἀν καὶ πάλι ἐξακολουθεῖ ὅπως ἀκριβῶς ὁ Διονύσιος καὶ ἤδη ὁ Γρηγόριος Νύσσης νὰ ταυτίζει τὸ εἶναι τῶν πλασμάτων ὡς θεῖο εἶναι: “*ipse (deus) essentia omnium est*” — *Περὶ Φύσεων* IV 759a.

Οἱ Ἰδέες (rationes) ποὺ συγκροτοῦν τὰ πλάσματα, μερίζουν τὴν ὑπέρχουσα ἀπλὴ Ἰδέα τοῦ κόσμου. Ἡ ἐκ τοῦ μηδενὸς δημιουργία σημαίνει τὸ μηδέν ὡς τὴν ἴδια τὴν ὑπερβατικὴ ἀκατάληπτη θεία ὑπαρξὴ, ἀπ’ ὅπου καὶ ὅπου δημιουργεῖται ὁ κόσμος. Ἀπειρία χαρακτηρίζει τὸν κόσμον ὅσο τὴν θεότητα, καὶ ἀφορᾷ τὴν ὄντολογικὴ σύστασή του ὅσο τὴν ἀπειρία τῆς γνώσης ποὺ ἀποκτοῦν τὰ ἔλλογα ὄντα. Στὴν αὐθεντικὴ κοσμολογικὴ Ἰδέα τοῦ κόσμου θὰ ἐπιστρέψει ἀκολουθῶντας μιὰ πορεία ἐκπνευμάτωσης, κορυφὴ τῆς ὁποίας εἶναι ἢ ἀπόλυτη ἐνότητα τοῦ θεούμενου ἀνθρώπου μὲ τὴν θεία φύση.

Συμμεριζόμενος τὴν πλατωνικὴ ἐπίγνωση μαζί μὲ τὸν Γρηγόριο Νύσσης ὁ Ἐριγένης ἐρμηνεύει ὡς νοερὴ τὴν φύση τῆς ὕλης, καὶ δείχνει τὴν αὐθεντικὴ ἀνθρώπινη φύση πέρα ἀπὸ τὶς ὀφειλόμενες στὴν πτώση ιδιότητες τῆς διαίρεσης τῶν φύλων. Ὁ ἄνθρωπος ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὴν ὄντολογικὴ τάξιν τοῦ ζώου κατὰ τὴν εἰκόνισιν τοῦ Δημιουργοῦ, ἐπομένως στὸν βαθμὸ ποὺ ἀποσπᾶται ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ὡς ὑπαγόμενη στὶς αἰσθήσεις ἐπιτρέπει στὸν λόγο του νὰ τελειοποιηθεῖ φωτιζόμενος ἀπὸ τὴν

ἀπειρία τοῦ θεοῦ λόγου. Μέσα στήν θεία ἀποκάλυψη ὁ ἄνθρωπος θὰ ἐνωθεῖ μὲ τὴν ἀρχή του ἀποκτῶντας πληρότητα θεώσεως.²¹⁵

Μεσαιωνικὲς δυϊστικὲς αἰρέσεις

Ἀνάμεσα στὸν 11ο καὶ τὸν 14ο αἰῶνα ἀναπτύχθηκαν πεσιμιστικὲς δυϊστικὲς τάσεις, ποὺ μοιάζουν νὰ ἀπηχοῦν τὴν πλατωνικὴ ἀντίθεση ὕλης καὶ πνεύματος, ἴσως μὲ τὴν μεσολάβηση γνωστικῶν καὶ μανιχαϊστικῶν θεωρήσεων τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων.

Οἱ δυϊστικὲς μεσαιωνικὲς αἰρέσεις ἀπέδιδαν τὴν ὕλική πραγματικότητα στὸν διάβολο, ὁπότε ὁ ἄνθρωπος ἔμοιαζε νὰ ἐμπαίζεται παγιδευμένος στὸν κόσμο ὅπως σὲ κόλαση. Ἡ Ἐκκλησία καὶ τὰ Μυστήρια ἐπικρίνονταν ὅτι στεροῦνται σωτηριολογικῆς ἀξίας, ἢ προσκύνηση τοῦ Σταυροῦ καταδικαζόταν ὡς εἰδωλολατρεία, ὁ γάμος ἀποφευγόταν γιὰ νὰ μὴ διαιωνίζεται ἡ φυλάκιση τοῦ ἀνθρώπου στήν κακία τῆς ὕλικῆς κτίσης.

Ἰδίως στὴ νότια Εὐρώπη ἀνάμεσα στὸν 12ο καὶ τὸν 14ο αἰῶνα ἐμφανίστηκε ἡ αἵρεση τῶν Καθαρῶν, γνωστῶν στήν Γαλλία καὶ ὡς Ἀλμπιγέσιων, ἀπὸ τὴν πόλη Ἀλμπι, ὅπου εἶχαν ἰδιαίτερη ἰσχύ. Οἱ ἰδεολογικὲς ρίζες τους ἴσως ἀνάγονται στοὺς Παυλικιανούς τῆς Ἀρμενίας μέσῳ τῆς σλαβονικῆς αἵρεσης τῶν Βογόμιλων (‘Φίλων τοῦ Θεοῦ’), ἃν καὶ ἡ σύνδεση αὐτὴ τείνει νὰ θεωρεῖται ἀμφίβολη ἀπὸ τὴν νεώτερη ἔρευνα. Μεταξύ τους δὲν ὀνομάζονταν ‘Καθαροί,’ ὅπως τοὺς χαρακτήριζε ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία, ἀλλὰ ‘Ἄγαθοι Ἄνθρωποι’ καὶ ‘Φίλοι τοῦ Θεοῦ,’ δηλαδή τόνιζαν τὸν λόγο τῆς ἡθικῆς τους καθαρότητος ἀναγνωρίζοντας τὸν ἑαυτὸ τους ταγμένο στήν πλευρὰ τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀπέναντι στὸν ὑποτιθέμενο κακὸ Θεὸ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, συνήθως ταυτιζόμενο μὲ τὸν σατανᾶ. Στὴν σκέψη τους κυριαρχοῦσε ἀπόλυτη ἀντίθεση πνεύματος καὶ

²¹⁵ Προτεινόμενη βιβλιογραφία — Copleston Fr., *A History of Philosophy*, τ. 2 (Ν.Υ. 1993), σ. 112–135. Moran D., *The Philosophy of John Scottus Eriugena: A Study of Idealism in the Middle Ages* (Cambridge 1989). O’Meara J., *Eriugena* (Oxford 1988).

ύλης, όποτε στον άγαθό Θεό απέδιδαν αποκλειστικά την δημιουργία τής πνευματικής πραγματικότητας και όχι τής σωματικής.

Άνωτερότητα του πνεύματος έναντι τής ύλης αναγνωρίζεται επί Πλάτωνος, αποκτώντας επιπλέον ένταση στον νεοπλατωνισμό και τις μεγάλες χριστιανικές Έκκλησίες, αναγνωρίζεται ακόμη και ή ένωση τής ψυχής με τὸ σῶμα ως κάποιου βαθμοῦ ‘φυλάκισή’ της, αλλά χωρίς ή αντίθεση νά οδηγείται σέ απόλυτη σύγκρουση. Στον πλατωνισμό δὲν διαπιστώνεται θεμιελιώδης κακία τής ύλικής ύπαρξης είτε ‘σατανικός’ δημιουργός της, ὅπως φαίνεται χαρακτηριστικά και από την ἴδια την έναντίωση του Πλωτίνου στους Γνωστικούς τής εποχής του, οί όποιοι έχουν πράγματι ιδεολογική συγγένεια με τις μεταγενέστερες χριστιανίζουσες δυϊστικές αίρέσεις, ανεξαρτήτως αν ύπάρχει ή δὲν ύπάρχει επιρροή.

Έγιναν προσπάθειες για την σύνδεση Παυλικιανών, Βογόμιλων και Καθαρών με τον βουδδισμό και τον μανιχαϊσμό τής άπώτερης Άνατολής, αλλά κι αυτές παραμένουν άμφίβολης έγκυρότητας.

Οί Έκκλησίες τών δυϊστών αναπτύχθηκαν, ὅπως και οί μή-δυϊστικές μεσαιωνικές αίρέσεις, από αντίδραση στην διαφθορά του κλήρου. Χωρίς νά περιοριστούν σέ επιμέρους κριτική, ὅπως θα συνέβαινε με την Διαμαρτύρηση, θέλησαν νά ανατρέψουν πλήρως τον καθολικισμό, γι’ αυτό έρμηνευαν την πνευματικότητα τής παραδοσιακής Έκκλησίας σαν μιá διαβολική παγίδα.

Ό πάπας Ίννοκέντιος ΙΙΙ (1198–1216) ύποκίνησε έκστρατεία έναντι των δυϊστών τής Γαλλίας, ή όποία πυροδότησε και άλλες διώξεις καταλήγοντας στον άφανισμό τους. Στο αποτέλεσμα αυτό συνέβαλαν όχι λίγο έσωτερικές αίτιες, ή ήθικολογική άυστηρότητα και άνελευθερία, ή άρνηση τής μητρότητας, και ο διχασμός σέ ήπιους και απόλυτους δυϊστές. ‘Η αίρεση αυτή έγινε άφορμή για την δημιουργία τής διαβόητης ‘Ιερᾶς Έξέτασης.’

Η αναγνώριση στην ύλικότητα σατανικής φύσης και προέλευσης δὲν γίνεται νά εξηγηθεῖ από μιá ύπερβολή πεποιθήσης στην άγαθότητα του Πνεύματος, προέρχεται από μειονέκτημα αναγωγής στην ένότητα, επειδή δὲν έγινε συνειδητό πως ή ύπαρξη έχει την αρχή της πέρα απ’ ὅσα είναι δυνατό νά εμφανίζονται ως αξιολογικές αντιφάσεις. Το ιδίωμα αυτό, απόλυτως κεντρικό και σημαντικό, απ’ ὅπου οί σχετικές αίρέσεις ονομάστηκαν

δυσίτικες, διαρχικές, δυαλιστικές, κτθ., τίς διαχωρίζει πλήρως ἀπό τόν πλατωνισμό καί τόν νεοπλατωνισμό.²¹⁶

²¹⁶ Προτεινόμενη βιβλιογραφία — Benedetto R. καί Duke J. O. (έπιμ.), *The New Westminster Dictionary of Church History: The early, medieval, and Reformation eras* (Westminster 2008). Evans G. R., *A Brief History of Heresy* (Oxford 2003). Frassetto M., *Heretic Lives – Medieval Heresy from Bogomil and the Cathars to Wyclif and Hus* (London 2007). Pegg M. G., “On Cathars, Albigenses, and good men of Languedoc,” *Journal of Medieval History* 27 (2001), σ. 181–195. Runciman S., *The Medieval Manichee* (Cambridge 1998⁸).

Κιβωτός

ΑΠΟ ΚΑΝΕΝΑ φορτίο δὲν ἀπαλλάσσεται ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος τόσο εὐκόλα ὅσο ἀπὸ τὴν ματαιότητα. Δὲν εἶναι πνευματικὸς ὅποιοςδήποτε περιθωριακός, ἀλλὰ κατ' ἀνάγκην ὁ πνευματικὸς ἄνθρωπος εἶναι περιθωριακός: “ὅσους δὲν συνεχίζουν νὰ βυθίζονται στὶς ἀνθρώπινες ἀπάτες, ἡ ἴδια ἡ ἄστατη καὶ ἀνεμόδαρτη κίνηση τῶν πραγμάτων τοὺς ἀπωθεῖ ἀπὸ μόνῃ της”.²¹⁷ Ὅπως τὸ ὄριο κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὸν κόσμο, μὲ τὴ δύναμη ποὺ περιέχει τὰ πλάσματα στὴ Θεότητα, ἔτσι μὲ τὴ θεία δύναμη στὴν ἀνθρώπινη ψυχὴ τὸ ὄριο βρίσκεται μέσα στὸν κόσμο: “φαίνεται κάπως ἡ ψυχὴ μόνῃ νὰ σώζει τὴν ὄψη τῆς ἴδιας τῆς θείας μακαριότητος”,²¹⁸ “ὁ Θεὸς εἶναι πιὸ κοντὰ στὴν ψυχὴ ἀπ' ὅσο ἡ ἴδια στὸν ἑαυτὸ της [...] εἶναι στὸ βάθος τῆς ψυχῆς μὲ ὅλη Του τὴ Θεότητα”.²¹⁹ Τὸ ἴδιο σημαίνει ἡ πλατωνικὴ ἀνάμνηση²²⁰ καὶ ἡ δελφικὴ ἐπιταγὴ τῆς αὐτογνωσίας — ἀκόμη καὶ ἡ γλῶσσα, μαρτυρῶντας τὴν ἀλήθεια στὴν ἀπουσία λήθης: “ὁ Πλάτων λέει καὶ μαζὶ του ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος,^[221] πὼς ἡ ψυχὴ ἔχει μέσα της ὅλη τὴ γνώση, καὶ ὅτι ὅλα ὅσα κάνουμε ἔχουν μοναδικὸ σκοπὸ νὰ ἀφυπνισθεῖ ἡ γνώση αὐτῆ”.²²² “Κανεῖς δὲν μπορεῖ νὰ γνωρίσει

²¹⁷ Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τὸν βίον Μωϋσέως*, κεφ. 2, ἐν. 9.

²¹⁸ Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 93 καὶ 96.

²¹⁹ Ἐκκαρτ, *Ὁμιλία 10, DW I*, σ. 162.

²²⁰ Βλ. π.χ. τὸν *Φαίδωνα* 75b κ.έ., καὶ τὸν *Μένωνα* 81c κ.έ.

²²¹ Βλ. παραπομπὴ τοῦ Κουίντ, *DW II*, σ. 192, εἰς *Πολιτεία τοῦ Θεοῦ*, βιβλ. 8, κεφ. 7.

²²² Ἐκκαρτ, *Ὁμιλία 36a, DW II*, σ. 192–3.

τὸν Θεὸ ἂν δὲν ἔχει γνωρίσει πρῶτα τὸν ἑαυτό του.”²²³ Ἡ βέβαιη ἱστορικότητα τοῦ Ἰησοῦ²²⁴ καθόλου δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴν ὑψηλότερη γνώση: “ποιὸς ἀπὸ τοὺς ‘ὕγιῶς σκεπτομένους’ μπορεῖ νὰ φθάσει σὲ τέτοια ‘μωρία’, ὥστε νὰ δεχθεῖ ὡς Θεὸ ἄνθρωπο ὁ ὁποῖος πεθαίνει ἐπάνω στὸν σταυρὸ ἀνάμεσα σὲ ληστές;”²²⁵ Σήμερα ἀκόμη, “οἱ πολλοὶ διανοούμενοί μας συχνὰ λένε: ὁ Χριστὸς εἶναι ἓνας μεγάλος ἄνθρωπος, σοφὸς ἄνθρωπος, ὁ μεγαλύτερος φιλόσοφος, ἀλλ’ ὅπωςδὴποτε ὄχι ὁ Θεός”.²²⁶ Ὅμως γιατί θὰ τὸν ἔλεγεσ μεγάλο σοφὸ ἂν εἶχε τὴν πλάνη ὅτι εἶναι ὁ μονογενὴς Υἱός!; Κανεῖς, οὔτε πρὶν οὔτε μετὰ τὸν Χριστό, δὲν εἶπε ὅτι “ὁ Ἀβραάμ ὁ πατέρας σας ἀγαλλίασε γιὰ νὰ δεῖ τὴν ἡμέρα μου, καὶ εἶδε καὶ χάρηκε”.²²⁷ Κανεῖς δὲν εἶπε “προτοῦ νὰ γενηθεῖ ὁ Ἀβραάμ ἐγὼ ὑπάρχω”,²²⁸ “κανεῖς ἄνθρωπος δὲν τόλμησε ποτὲ νὰ πεῖ: ἐγὼ εἶμαι ἡ ζωὴ, γιὰτι ὅλοι εἶναι θνητοί. Ὁ Θεάνθρωπος ὅμως εἶπε, ‘Ἐγὼ εἶμαι ἡ ζωὴ’,²²⁹ μόνο αὐτὸς εἶπε ὅτι “ὅποιος ἔχει δεῖ ἐμένα, ἔχει δεῖ τὸν Πατέρα”.²³⁰ Μόνο αὐτὸς εἶπε ὅτι “ὅποιος ἀγαπάει ἐμένα, θὰ ἀγαπηθεῖ ἀπὸ τὸν Πατέρα μου, κι ἐγὼ θὰ τὸν ἀγαπήσω καὶ θὰ τοῦ φανερώσω τὸν ἑαυτό μου”.²³¹ Ὁ ἀπόστολος Πέτρος θύμιζε ὅτι “δὲν σᾶς γνωρίσαμε τὴν δύναμη καὶ παρουσία τοῦ Κυρίου μας Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀκολουθῶντας μύθους ποὺ κάποιος ἐπινόησε, ἀλλὰ ἐπειδὴ εἶδαμε καθαρὰ μὲ τὰ μάτια μας τὴ δόξα Του”.²³²

²²³ Ἐκκαρτ, Ὁμιλία 54b, DW II, σ. 566.

²²⁴ Βλ. ὅσα γράφω στοὺς Ἀρχαίους Ἑλληνες, σ. 102 κ.έ.

²²⁵ Σωφρόνιος Σαχάρωφ, Ὁψόμεθα τὸν Θεὸν καθὼς ἐστι, ὁ.π., σ. 113.

²²⁶ Ἰουστίνος Πόποβιτς, Ἄνθρωπος καὶ Θεάνθρωπος, ὁ.π., σ. 141.

²²⁷ Ἰω. 8, 56.

²²⁸ Ἰω. 8, 58.

²²⁹ Ἰουστίνος Πόποβιτς, Ἄνθρωπος καὶ Θεάνθρωπος, ὁ.π., σ. 115, μὲ ἀναφορὰ εἰς Ἰω. 14, 6.

²³⁰ Ἰω. 14, 9.

²³¹ Ἰω. 14, 21.

²³² Β' Πέτρο. 1, 16.

Ἡ ψυχὴ ἔχει δύναμη νὰ ἀκούσει τὸν Λόγο, νὰ γεννηθεῖ μέσα Του καὶ νὰ πηγάζει στὴν ὑπαρξή της τὶς ἐνέργειες τῆς ἄκτιστης φύσης, “ὥστε τὸ ἀνθρώπινο νὰ ὀνομάζεται τέλεια μὲ τὰ θεῖα ὀνόματα καὶ τὸ θεῖο μὲ τὰ ἀνθρώπινα ὀνόματα”,²³³ συμβατικὰ πάντα, ἐφόσον ἡ ἔνωση μὲ τὴν Ἀρχὴ τοῦ ὑψώνει τὸν ἄνθρωπο πάνω ἀπὸ κάθε ὄνομα.²³⁴ Ἡ ἀγιότητα τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἀγιότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ἄν εἶναι ἅγια ἡ ρίζα, εἶναι καὶ τὰ κλαδιά, λέει ὁ Παῦλος,²³⁵ “ὁ ἀγιάζων καὶ οἱ ἀγιαζόμενοι ἐξ ἑνὸς πάντες”.²³⁶ Ὅμως φαίνεται πὼς ἀκόμη καὶ τὸ τίποτα ποῦ καταγράφει ὁ συλλογισμὸς, εἶναι πολὺ καὶ σκανδαλίζει: “ἂν σᾶς εἶπα τὰ ἐπίγεια καὶ δὲν πιστεύετε, πὼς ἂν σᾶς πῶ τὰ ἐπουράνια θὰ πιστέψετε;”²³⁷ Παραμῦθια ὅλα, ἐξωπραγματικὲς δωρεὲς σὲ ἀξιοπεριφρόνητους, ποῦ δὲν ἔχουν συνεπῶς παρὰ μόνον νὰ σέρονται “ταλαντευόμενοι ἀνάμεσα στὸ κέρδος καὶ στὴ ζημιὰ”,²³⁸ “μαραζωμένοι ἀπὸ τὸ ἄγχος τοῦ βιοπορισμοῦ”.²³⁹

Γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὸν κόσμον τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὁ Ἰησοῦς ἦταν αὐτὸς ποῦ γνώριζαν καὶ ἔβλεπαν στὶς καθημερινές τους σχέσεις καὶ στὴν κοινωνικὴ τους ἐπικοινωνία [...] Τὸ ἄλλο, τὸ ‘κεκρυμμένο μυστήριον’ τοῦ ἀληθινοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ ὑπερφυσικὴ προέλευσή Του [...] προϋποθέτει πολλὰ ἐσωτερικὲς διεργασίες ποῦ ἀσχετῶνται τὸν ἄνθρωπο καὶ στὴν ἱστορικὴ γνώση του τὸ ἴδιο τὸ Πνεῦμα τοῦ Θεοῦ [...] Ἕνας ἄνθρωπος ποῦ βρίσκεται ἐκτὸς τοῦ χώρου τῆς Ἐκκλησίας, ἔστω κι ἂν δέχεται τὴν ἱστορικότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, δὲν πρόκειται ποτὲ νὰ πιστέψει καὶ ν’ ἀποδεχτεῖ τὴ θεότητα Του, δηλαδὴ νὰ δεχθεῖ ὡς ἱστορικὸ γεγονός τὸ ὅλο

²³³ Γρηγόριος Νύσσης, *Πρὸς Θεόφιλον κατὰ Ἀπολλιναριστῶν*, τ. 3.1, σ. 127 κ.έ.

²³⁴ Ὁ.π.

²³⁵ Ρωμ. 11, 16· πρβλ. τὸν Γρηγόριο Θεολόγο, *Ἠθικά ἔπη*, PG 37, 524.

²³⁶ Ἐβρ. 2, 11.

²³⁷ Ἰω. 3, 12.

²³⁸ Τ.Σ. Ἐλιοτ, “Ἡ Τετάρτη τῶν Τεφρῶν”, μτφρ. Κ. Κύρου, εἰς Λαϊνᾶ (ἐπιμ.), *Ξένη ποίηση τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, ὁ.π., σ. 137.

²³⁹ Χ. Γιανναρᾶς, *Παιδεία καὶ γλῶσσα*, Ἀθήνα 2001³, σ. 18.

μυστήριο τῆς σάρκωσης τοῦ Λόγου, ἂν δὲν τοῦ συμβεῖ κάποια συγκεκριμένη ‘ἀποκαλυπτική’ φανέρωση ἐκ μέρους τοῦ Θεοῦ.²⁴⁰

“Πάντως, φῶς γεννάει τὸ φῶς,” λέει ὁ Συμεών.²⁴¹ “Ἡ φύση τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ὁ ἴδιος ὁ μονογενῆς Θεός”,²⁴² “ὁ Χριστός [...] ἡ φύση καὶ ὑπόσταση τοῦ καλοῦ”.²⁴³

Ἐγὼ εἶπα ὅτι εἴσατε ὅλοι Θεοὶ καὶ παιδιὰ τοῦ Ὑψιστου, ἀλλὰ ἐσεῖς σὰν ἄνθρωποι πεθαίνετε, καὶ σὰν κάποιος ἄρχοντας ξεπέφτετε.²⁴⁴

Τὴν ἀγιότητα οὐσιώνει ἡ θεία φύση²⁴⁵ καὶ φανερώνει ὅποτε θέλει ὁ ἐνωμένος μὲ τὸν ἄνθρωπο Λόγος — “τὸ ἀληθινὸ δὲν γίνεται νὰ νοηθεῖ σὰν κάτι ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀλήθεια”,²⁴⁶ “εἶναι φανερὸ ὅτι ἀπὸ τὸν Θεό, μέσα Του καὶ πρὸς τὸν ἴδιο γεννιῶνται καὶ ἔχουν τὴν ὑπαρξή τους ὅλες οἱ ἀρετές”.²⁴⁷

Ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος, στὸν βαθμὸ ποὺ εἶναι ἀγαθός, εἶναι ἀδημιούργητος καὶ ἄκτιστος, γεννημένο παιδί καὶ υἱὸς τῆς ἀγαθότητος [...] Ὅταν μιλοῦμε γιὰ ἓναν ἀγαθὸ ἄνθρωπο, ἐννοοῦμε πὼς ἡ ἀγαθότητά του, τοῦ ἔχει δοθεῖ, ἔχει πηγᾶσει καὶ γεννηθεῖ μέσα του ἀπὸ τὴν ἀγέννητη ἀγαθότητα [...] Ὅ,τι ἔχω πεῖ γιὰ τὸν ἀγαθὸ καὶ τὴν ἀγαθότητα ἰσχύει ἐπίσης γιὰ τὸν ἀληθινὸ καὶ τὴν ἀλήθεια, γιὰ τὸν δίκαιο καὶ τὴ δικαιοσύνη, γιὰ τὸν σοφὸ καὶ τὴ σοφία, γιὰ τὸν Υἱὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν Θεὸ Πατέρα, γιὰ ὅλους ὅσοι γεννήθηκαν ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ δὲν ἔχουν πατέρα στὴ γῆ, στοὺς ὁποίους, ἐπίσης, τίποτα δὲν γεννιέται ποὺ νὰ εἶναι κτιστὸ καὶ νὰ μὴν εἶναι ὁ Θεός, καὶ ποὺ μέσα τους δὲν

²⁴⁰ Γ. Πατρῶνος, *Ἡ ἱστορική πορεία τοῦ Ἰησοῦ*, ὅ.π., σ. 17, 145–6.

²⁴¹ Συμεών ὁ Νέος Θεολόγος, *Ἕγμνος Η΄*, στ. 11.

²⁴² Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τὰς ἐπιγραφάς*, τ. 5, σ. 124.

²⁴³ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, *Κεφάλαια Θεολογικὰ καὶ οἰκονομικά*, κεφ. 4.99, PG 90, 1348.

²⁴⁴ *Ψαλμ.* 81, 6–7.

²⁴⁵ Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 104.

²⁴⁶ Γρηγόριος Νύσσης, *Ἀντιρρητικὸς εἰς τὴν Εὐνομίου ἐκθεσιν*, ἐν. 22.

²⁴⁷ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, *Πρὸς Θαλάσσιον*, ἐν. 55.

υπάρχει καμμιὰ εἰκόνα, παρὰ ὁ Θεὸς ἀπλός, καθαρὸς καὶ μόνος.²⁴⁸

Ἄν πράγματι γεννιέται στὴν ψυχὴ παιδίον νέον ὁ προαιώνιος Λόγος, ἡ Ὀγδοῦ δὲν εἶναι μόνον ἡ ἔσχατη ἀλλὰ ἡ πρώτη μέρα, ἡ ἀλήθεια ὄλου τοῦ χρόνου, ἡ Δευτέρα εἶναι ἡ Μία Παρουσία. “Ὀγδοῦ καὶ Πρώτη, μᾶλλον ἡ μία καὶ ἀκατάλυτη μέρα εἶναι ἡ ἀκραιφνὴς καὶ παμφαῆς Παρουσία τοῦ Θεοῦ”.²⁴⁹ “Δὲν εἶναι λοιπὸν ὅτι τώρα δὲν ὑπάρχει καὶ πρόκειται νὰ ὑπάρξει μετὰ καὶ νὰ ἀρχίσει· ἀλλὰ καὶ ἦταν πρὸ τῶν αἰώνων, καὶ εἶναι τώρα καὶ θὰ εἶναι γιὰ πάντα”,²⁵⁰ *συνεῖναι τοῖς μύσταις ἕως τῆς συντελείας*, ὅπως ὑμεῖς ἡ Ἐκκλησία, *ν ὦν τῶ κόσμῳ Διαθήκη Καινὴ διατίθεται*. Ὁ Βασίλειος ἀποροῦσε, “ἔχεις καταλάβει ἄραγε ποιὸς εἶναι αὐτὸς ποὺ πρόκειται νὰ ὑποδεχτεῖς;”²⁵¹ Ὁ Χριστὸς δὲν βρῖσκεται ἐδῶ ἢ ἐκεῖ, γιὰτὶ φανερώνεται στὴν ψυχὴ μὲ τὴν ἐκχύση Πνεύματος. “Ἡ Ἀρχὴ τῶν ὄλων, ὁ Κύριος, λάμπει στὶς ψυχὰς μέσα στὸ Ἅγιο Πνεῦμα, γιὰτὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ φανερωθεῖ διαφορετικὰ ὁ Κύριος, παρὰ μόνον μέσα στὸ Ἅγιο Πνεῦμα, ὅπως τὸ λέει ὁ Ἀπόστολος”.²⁵² Ἡ Λειτουργία ὑπάρχει ἐπειδὴ ὁ Χριστὸς ἐν τῷ μέσῳ ἡμῶν καὶ ἦν καὶ ἔστι καὶ ἔσται.

Ὁ Πατέρας γεννάει τὸν Υἱὸ Του στὴν ψυχὴ μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο ποὺ τὸν γεννάει στὴν αἰωνιότητα, ὄχι διαφορετικὰ [...] Μὲ γεννάει ὄχι μόνον Υἱὸ Του ἀλλὰ ἑαυτὸ Του καὶ τὸν ἑαυτὸ Του ἐμένα — μὲ γεννάει δικὴ Του ὑπαρξὴ καὶ φύση [...] Ὅταν ἔχει γεννηθεῖ ὁ Υἱός, δὲν παίρνει τίποτα ἀπὸ τὸν Πατέρα, γιὰτὶ τὰ ἔχει ὅλα. Ὅταν γεννιέται παίρνει ἀπὸ τὸν Πατέρα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι δὲν θᾶπρεπε νὰ ζητᾶμε ἀπὸ τὸν Θεὸ ὅπως ἀπὸ ἓνα ξένο [...] Εἶπα κάποτε ἐδῶ, καὶ εἶναι ἀλήθεια, πὼς ὅτιδὴποτε φέρνει ἢ παίρνει ὁ ἄνθρωπος ἀπὸ ἔξω, εἶναι λάθος. Δὲν θᾶπρεπε νὰ παίρνομε τὸν Θεὸ ἀπὸ ἔξω ἢ νὰ νομίζομε πὼς βρῖσκεται ἔξω. Νὰ παίρνομε τὸν Θεὸ ἀπὸ τὸν Θεὸ ὡς

²⁴⁸ Ἐκκαρτ, *Βιβλίον τῆς Θείας Παράκλησης*, DW V, σ. 9–10.

²⁴⁹ Μάξιμος ὁ Ὁμολογητής, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν*, PG 91, 1392.

²⁵⁰ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, SC 122, 182: παραθέτει καὶ μεταφράζει ὁ ἱερομ. Γρηγόριος, (*Ἡ Θεία Λειτουργία*, ὁ.π., σ. 284).

²⁵¹ Μ. Βασίλειος, *Περὶ νηστείας λόγος α'*, PG 31, 184.

²⁵² Γρηγόριος Νύσσης, *Κατὰ Εὐνομίον*, βιβλ. 1, κεφ. 1, ἐν. 531.

δικό μας και μέσα μας.²⁵³

Ἐπομένως ἡ ‘αἰώνια κόλαση’ δὲν εἶναι φρικτὴ ἢ ἐπεικῆς τιμωρία ἀλλὰ καθαρὴ εὐλογία, τὸ καλύτερο ποῦ θέλει ὁ χειρότερος. Ὅπως ἡ ἀρχαία Βαβυλώνα, εἶναι “κατοικητήριο δαιμόνων [πάντως κατοικητήριο], φρούριο ὄλων τῶν βρωμερῶν πνευμάτων καὶ ὄλων τῶν ὄρνειων τῶν βρωμερῶν καὶ μισητῶν [πάντως φρούριο]”.²⁵⁴ “Καὶ αὐτοὶ εἶναι στοὺς σωζόμενους, ὅπως λέει ὁ Προφήτης, ὅτι ‘ἀνθρώπους καὶ κτήνη θὰ σώσεις Κύριε’,²⁵⁵ κτήνη ἐννοῶντας τὸ ἀλογώτερο μέρος τῶν σωζομένων”.²⁵⁶ Ἡ ἔμφαση στὴν Δευτέρα Παρουσία ὡς καιρὸ τιμωρίας κάνει δραματικὴ τὴν πορεία ἀλλὰ συσκοτίζει τὴν ἀρχὴ καὶ τὸν προορισμό, ἀποδίδοντας ἀλλοῦ ὅ,τι εἶναι προσωπικὴ ἐκλογή. “Τὸ Μυστήριο τῆς ἔλευσης τοῦ Κυρίου σ’ αὐτοὺς ποῦ τὸν ἀγαποῦν, θὰ γίνεῖ γιὰ μᾶς Μυστήριο τῆς μελλούσης κρίσεως”.²⁵⁷ Κόλαση καὶ Παράδεισος εἶναι “χώρα γιὰ τὸν καθένα φωτός, ὅσο ἀντέχουν τὰ μάτια του”.²⁵⁸ Ὅχι δύο ‘περιοχὲς’ με ἀντικειμενικὴ διαφορὰ συνθηκῶν, ἀλλὰ σημεῖον ἀντιλεγόμενον καὶ διαφορὲς συνείδησης, ἀνάλογα με τὴν χαρὰ καὶ τὴ θλίψη, χωρὶς μετάνοια, στὸ Ἔνα Εὐλο τῆς Ἀνάστασης, τῆς Ζωῆς καὶ τῆς Παρουσίας. “Τόσο ἀνθρωπος γιὰ σένα, ὅσο ἐσὺ γιὰ Ἐκεῖνον Θεός”.²⁵⁹ “Πάντα τέτοια γίνεταί γιὰ μᾶς ἢ θεότητα, ὅποιον κάνουμε καὶ φανερώσουμε τὸν ἑαυτὸ μας στὸν Θεό”.²⁶⁰ “Ἡ μία καὶ ἴδια δύναμη, γίνεταί στὸν ἅγιο φῶς καὶ χαρὰ, καὶ γίνεταί ὀργὴ στὸ πλῆθος ποῦ δὲν πιστεῦει”.²⁶¹ Ὁψόμεθα αὐτὸν καθὼς ἐστίν, σημαίνει λοιπὸν ὀψόμεθα

²⁵³ Ἐκκαρτ, Ὁμιλία 6, DW I, σ. 109 καὶ 113.

²⁵⁴ Ἀποκ. 18, 2.

²⁵⁵ Ψαλμ. 35, 7.

²⁵⁶ Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων*, τ. 6, σ. 461.

²⁵⁷ Ἀ. Σμέμαν, *Εὐχαριστία*, ὁ.π., σ. 230.

²⁵⁸ Γρηγόριος Θεολόγος, *Εἰς ἑαυτόν*, PG 37, 1420.

²⁵⁹ Γρηγόριος Θεολόγος, *Εἰς τὸ ἅγιον βάπτισμα*, ἐν. 45, PG 36, 424.

²⁶⁰ Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων*, τ. 6, σ. 264–5.

²⁶¹ Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τὰς ἐπιγραφάς*, τ. 5, σ. 105.

αὐτὸν καθὼς ἐσμεν, “κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς πίστεως ἐφελκομένη ἡ φυχή τὴν χάριν”,²⁶² ὅπως συμβαίνει τώρα, ἀλλὰ τότε μὲ τελειότητα.²⁶³

“Ὅποιος πιστεύει σ’ Ἐκεῖνον δὲν κρίνεται, ὅποιος δὲν πιστεύει ἔχει ἤδη κριθεῖ.”²⁶⁴

Ἄσεβεῖς οὐκ ὄψονται τὴν δόξαν σου, ὁμολογεῖ ἡ Ἐκκλησία. Καὶ κάθε ἅγιος καὶ ἄγγελος χωρὶς νὰ ἀλλάξει ἡ φύση του, “φωτίζει τοὺς πιστοὺς, φλογίζει τοὺς ἄπιστους”. Ὁ φιλάργυρος πλούσιος τῆς παραβολῆς εἶναι ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔχει χωθεῖ στὴν περιουσία του, δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει ἄλλο ἀπὸ χάσμα.²⁶⁵ Ὁ διαχωρισμὸς του δὲν ἔρχεται ὡς τιμωρία, εἶναι ἀνάγκη ποὺ ὁ ἴδιος δημιούργησε γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ κλείστηκε μέσα της. “Τὸ χάσμα, ὅπως νομίζω”, ἐξηγεῖ ὁ Γρηγόριος, “δὲν εἶναι αὐτὸ ποὺ γίνεται ὅταν ἀνοίγει ἡ γῆ, ἀλλὰ αὐτὸ ποὺ κάνει ἡ κρίση μέσα στὴ ζωὴ, ὅταν διχαστεῖ στὶς ἀντίθετες προαιρέσεις”.²⁶⁶ Ἄν δὲν εἶδα στὴ ζωὴ αὐτὴ τὸν Λόγο της, γιατί θὰ τὸν δῶ στὴν ἐρχόμενη; Ἡ ἀσκητικὴ γραμματεία τῆς ἐρήμου καταγράφει ἐμπειρίες τῆς δαιμονικῆς παρουσίας στὴν διάρκεια τῆς ἄσκησης, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατο. Παράλληλα ἡ Ἐκκλησία γνωρίζει ὅτι “ἀπ’ ὅποιον φεύγει ἀπὸ τὴ ζωὴ αὐτὴ, ἔχει χαθεῖ μαζί κάθε ἐλπίδα γιὰ μετάνοια καὶ στροφή στὸ καλύτερο”,²⁶⁷ ἐφόσον ἤδη τώρα δίνονται ὅλες οἱ δυνατότητες καὶ οἱ πιὸ εὐνοϊκὲς συνθῆκες. Ἴσως μόνο οἱ ψυχὲς ποὺ τοὺς μοιάζουν θὰ δοῦν τότε τοὺς δαίμονες ἢ θὰ τοὺς δοῦν κυρίαρχους, γιατί θὰ ἀκολουθήσουν αὐτοὺς μὲ τοὺς ὁποίους ἐνώθηκαν καὶ παρέμειναν στὴ διάρκεια τοῦ βίου τους. “Ἄν ἤδη ἀπὸ ἐδῶ δὲν καθαριστοῦν καλά, [ὅταν πεθάνουν] δὲν ἀφήνονται νὰ ὑψωθοῦν στὶς μονὲς τοῦ οὐρανοῦ καὶ νὰ συναντήσουν τὸν δεσπότη τους, γιατί γκρεμίζονται ἀπὸ τὰ πονηρὰ πνεύματα”.²⁶⁸

²⁶² Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς τὸ Ἄσμα Ἀσμάτων*, τ. 6, σ. 33.

²⁶³ Πρὸβλ. τὸν Πλάτωνα, *Φαίδων* 108c.

²⁶⁴ Ἰω. 3, 18.

²⁶⁵ Λουκ. 16, 19–31.

²⁶⁶ Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως*, PG 46, 84.

²⁶⁷ Γρηγόριος Νύσσης, *Περὶ παρθενίας*, κεφ. 23, ἐν. 2.

²⁶⁸ Μακάριος, *Λόγος* ιδ’.

“Ότι τὶς ψυχὲς τῶν δικαίων τὶς ὑποδέχονται ἅγιοι ἄγγελοι καὶ τὶς ψυχὲς τῶν ἀδίκων δαίμονες, ἀπὸ πολλῆς διηγήσεως καὶ λόγους τῶν Πατέρων τὸ ἔχουμε μάθει καλά. Καὶ τὸ ἱερὸ Εὐαγγέλιο λέει γιὰ τὸν φτωχὸ Λάζαρο, ὅτι μόλις πέθανε τὸν ἔφεραν ἄγγελοι στὸν κόλπο τοῦ Ἀβραάμ. Τὸ μαρτυροῦν καὶ οἱ ψυχὲς ποὺ παρουσιάστηκαν στὸν θεῖο Ἀντώνιο, ἡ ψυχὴ τοῦ Ἀμοῦν τοῦ Νητριώτη καὶ τοῦ Παύλου τοῦ Θεβαίου, ὅπως τὸ διηγεῖται ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, καὶ πολλῶν ἄλλων ἁγίων οἱ τρισμακάριστες ψυχὲς, τὶς ὁποῖες ὄχι μόνο ὑποδέχτηκαν ἄγγελοι τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὶς δορυφοροῦσαν ψυχὲς ἁγίων, τοὺς ὁποῖους στέλνει ὁ Θεὸς γιὰ νὰ περιθάλψουν καὶ νὰ τιμῆσουν τοὺς ἁγίους, ὅπως νομίζω. Δὲν ἔχουμε μάθει ὅμως τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀγγέλων. Πολλὲς φορὲς ἀκούσαμε στοὺς λόγους τῶν Πατέρων γιὰ ἓναν μόνο, ὅπως ὁ Μέγας Εὐθύμιος εἶδε ἄγγελο ποὺ εἶχε τρίαινα, ἀλλὰ καὶ ὅτι δύο ἢ καὶ περισσότεροι παρουσιάστηκαν γιὰ νὰ πάρουν τὴν ψυχὴ. Νομίζω πὼς αὐτὸ γίνεται ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξία τῶν ψυχῶν ποὺ μεθίστανται, ὥστε τὶς ψυχὲς τῶν δικαίων τὶς περιθάλψουν καὶ τὶς τιμοῦν στὴν ἔξοδό τους πολλοὶ ἄγγελοι ἀνάλογα μὲ τὴν προκοπὴ καθενός, καὶ ἄλλες λιγότεροι, ἐνῶ τὶς ψυχὲς ὄσων ἔμειναν στὶς ἀμαρτίες, τὶς ἀρπάζουν δαίμονες.²⁶⁹

Ὁ φόβος γιὰ τοὺς δαίμονες εἶναι μάταιος, ἐπειδὴ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ζημιώσῃ τὴν ψυχὴ περισσότερο ἀπὸ τὸν ἑαυτὸ της. Ἡ αὐτοεξορία στὴν ἄνοια, τὴν ματαιότητα, τὸν φόβο, τὸν φθόνο καὶ τὴν ντροπὴ, ἡ ἀποξένωση ἀπὸ τὸν Λόγο, εἶναι ἡ κόλαση. Ἡ ὀργὴ ποὺ βρῖσκει τὸν ἄνθρωπο εἶναι ἡ ὀργὴ ποὺ γεννάει ὁ ἴδιος. Κανεὶς δὲν θὰ ἔχει οὔτε κἂν τὴ νουσηρὴ ‘παρηγοριὰ’ ὅτι ὁ Θεὸς παραμέρισε τὴν ἀγαθότητα τῆς φύσης Του γιὰ νὰ τὸν κρίνει.²⁷⁰ “Ὁ Θεὸς π ο τ ἔ δὲν ἀπορρίπτει καὶ δὲν καταδικάζει κανένα”,²⁷¹ εἶναι αὐτοκατάκριτοι, ἐξηγεῖ ὁ Συμεὼν, θὰ καταδικάσουν οἱ ἴδιοι τὸν ἑαυτὸ τους ἀπὸ τὰ ἔργα τους.²⁷² “Δὲν χρειάζονται ἐκεῖ μάρτυρες, οὔτε κατήγοροι, οὔτε ἀποδείξεις, οὔτε τεκμήρια, ἀλλὰ τὰ ἴδια τὰ πράγματα μόνα τους ἔτσι

²⁶⁹ Συμεὼν Θεσσαλονίκης, *Ἀποκρίσεις πρὸς ἀρχιερέα*, PG 155, 841–4.

²⁷⁰ Πρβλ. *Μᾶρκ.* 1, 24, *Λουκ.* 4, 34.

²⁷¹ Γ. Πατρῶνος, *Ἡ ἱστορικὴ πορεία τοῦ Ἰησοῦ*, ὁ.π., σ. 407.

²⁷² Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *ᾠμος ΛΑ*, στ. 174–5.

ὅπως τὰ κάναμε φαίνονται μπροστά στὰ μάτια μας”.²⁷³ Τὰ πράγματα, ὅχι ἡ θρησκεία.

Ἡ Ἐκκλησία παραδίδει τὸ δόγμα σὰν ἓνα φωτεινὸ χῶρο, μιὰ μεγάλη βοήθεια στὸ ἐπίπεδο τῆς λατρείας καὶ μυστηριακῆς παιδείας, τοῦ συμβολισμοῦ καὶ τοῦ συλλογισμοῦ. Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἡ μεγαλύτερη δυνατὴ συμμαχία στὴν δευτερεύουσα διάσταση, ἐκείνη τῶν πολιτισμῶν καὶ τῶν παραδόσεων, ὅμως ὅλη τὴν ἐξουσία ἔχει τὸ πρόσωπο ἀνεξάρτητα ἀπὸ θρησκευτὲς καὶ δόγματα, “παντοῦ ὑπάρχει ὁ ἴδιος Χριστός”.²⁷⁴ Κανένας σκοτεινὸς χῶρος δὲν ἐμποδίζει τὴν ψυχὴ πού θέλει νὰ σωθεῖ καὶ κανένα φῶς δὲν μπορεῖ νὰ τὴν βοηθήσει ἀντίθετα στὴ θέλησή της. Στις ἀρχὲς ἤδη τῆς Ἐκκλησίας ἀκούστηκε ἡ προειδοποίηση, “εἶδα τὰ ἔργα σου, ὅτι ἔχεις ὄνομα ζωντανοῦ καὶ ὅμως εἶσαι νεκρός”.²⁷⁵

Δὲν ὀνομάζεται παντοῦ ὁ Χριστός; Σὲ πόλεις, σὲ χωριά, σὲ κοινόβια καὶ ὄρη; Ζήτησε, ἂν νομίζεις, κι ἐρεύνησε καλά [...] μόλις πού θὰ βρεῖς, ἀνάμεσα σὲ χιλιάδες ἢ μυριάδες, ἓναν μόνο, πού νὰ εἶναι στὰ ἔργα καὶ τὰ λόγια πραγματικὸς χριστιανός. Δὲν εἶπε στὸ Εὐαγγέλιο ὁ Κύριος καὶ Θεός μας, Ὅποιος πίστεψε σὲ μένα, τὰ ἔργα πού κάνω θὰ κάνει κι ὁ ἴδιος, καὶ μεγαλύτερα ἀπὸ αὐτὰ θὰ κάνει; Ποιός ἀπὸ μᾶς λοιπὸν τολμάει νὰ πεῖ, Κάνω τὰ ἔργα τοῦ Χριστοῦ καὶ πιστεύω πραγματικά στὸν Χριστό;²⁷⁶

“Ὁ Θεὸς θέλει ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νὰ σωθοῦν καὶ νὰ ἔρθουν σὲ ἐπίγνωση τῆς ἀλήθειας”,²⁷⁷ ὅμως δὲν θέλουν ὅλοι.

Μήπως θὰ ἔχει κανεὶς τὴ δύναμη νὰ κρυφτεῖ ἀπὸ τὰ μάτια Του; Μήπως θὰ ἔχει τὴ δύναμη ἓνας ἄνθρωπος νὰ ὑποφέρει τὴν ἀποκάλυψη τῆς δόξας Του; [...] Πῶς θὰ ὑπομείνει ὁ ἄνθρωπος τὴν ἡμέρα εἰσόδου τοῦ ἀπρόσιτου Θεοῦ, πού κατοικεῖ σὲ φῶς ἀπρόσιτο; Μέσα

²⁷³ Ἰωάννης Χρυσόστομος, *Εἰς τὸν Λάζαρον*, PG 48, 987.

²⁷⁴ Παπαδιαμάντης, *Ἀλληλογραφία*, ἐπιστ. 128, Ἀθήνα 1992, σ. 113.

²⁷⁵ Ἀποκ. 3, 1.

²⁷⁶ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *Κατήχηση* 22, ΕΣΝΘ, τ. 1, σ. 297.

²⁷⁷ *Α' Τιμ.* 2, 4.

στό φῶς ἐκεῖνο καί μαζί Του θά φανερωθεῖ σέ ὅλους νά ἔρχεται στόν κόσμο. Πραγματικά, φόβος μεγάλος καί τρόμος θά κυριέψει ὅσους ἔχουν ἁμαρτίες.²⁷⁸

Θά τὸν δεῖ κάθε μάτι, ἀκόμη κι αὐτοὶ ποὺ τὸν ἐξεκέντησαν, καὶ θά θρηνήσουν γι' αὐτὸν ὅλες οἱ φυλές τῆς γῆς.²⁷⁹

Ὅταν ἀνοίξουν σὰν βιβλία οἱ συνειδήσεις τῶν ἀγίων, πρόσεχε! Θά λάμψει ὁ τώρα ἀπόκρυφος μέσα τοὺς Χριστὸς ὁ Θεός, ὅπως ἔλαμψε προαίωνια ἀπὸ τὸν Πατέρα, καὶ θά εἶναι οἱ ἅγιοι ὅμοιοι μὲ τὸν Ὑψιστο.²⁸⁰

Θά γνωρίσουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο ἀκόμη καὶ οἱ πιὸ μακρινοὶ σέ τόπο καὶ χρόνο.

Ὅπως γνωρίζει ὁ Πατέρας τὸν Υἱὸ καὶ ὁ Υἱὸς τὸν Πατέρα, ἔτσι πάντως καὶ οἱ ἅγιοι βλέπουν καὶ γνωρίζουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο, ἀλλὰ καὶ ὅσοι ποτὲ δὲν συναντήθηκαν σωματικά στόν κόσμο αὐτό, χωρὶς ἀμφιβολία θά γνωρίσουν τότε ὁ ἓνας τὸν ἄλλο [...] Θά βλέπουν ὁ καθένας τὴ Δόξα τοῦ ἄλλου, ποὺ εἶναι καὶ δική του [...] Τὴν ἴδια Δόξα ποὺ ἔδωσε ὁ Θεὸς καὶ Πατέρας προαίωνια στόν Υἱό, τὴν ἴδια χάρισε ὁ Υἱὸς στοὺς ἅγιους, κι ἔχουν στραφεῖ ὅλοι στό Ἔνα.²⁸¹

Ὁ Πέτρος Δαμασκηνὸς ἐξηγεῖ ὅτι “τὸ λεγόμενον στὰ ἰουδαϊκὰ φάσκα, μεταφράζεται στὰ ἑλληνικὰ διάβαση καὶ ἐλευθερία”,²⁸² καὶ ὁ Μάξιμος προσθέτει ὅτι δὲν εἶναι δική μας διάβαση μόνο.

Πάσχα πραγματικὸ εἶναι ἡ διάβαση τοῦ Λόγου πρὸς τὸν ἀνθρώπινο νοῦ, μὲ τὴν ὁποία χαρίζει πληρότητα σέ ὅλους τοὺς ἄξιους, ἐρχόμενος κοντά τοὺς μυστικά ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ, μέσα ἀπὸ τὴν μετοχή τους

²⁷⁸ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *Ἠθικὸς 3*, *ΕΣΝΘ*, τ. 2, σ. 169–70.

²⁷⁹ *Ἀποκ.* 1, 7.

²⁸⁰ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *Ἠθικὸς 1*, *ΕΣΝΘ*, τ. 2, σ. 105.

²⁸¹ Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος, *Ἠθικὸς 1*, *ΕΣΝΘ*, τ. 2, σ. 105–6.

²⁸² *Περί ψευδωνύμου γνώσεως δήλωσις*, στ. 30–31.

στά αγαθὰ πού τοὺς ταιριάζουν.²⁸³

Μιὰ εἰκόνα τῆς Δευτέρας Παρουσίας περιέχει ἤδη ἡ Βίβλος, ὅταν ὁ ἀναστημένος Χριστὸς ἔγινε ὁρατὸς σὲ πάνω ἀπὸ πεντακόσιους ἀδελφοὺς σὲ διαφορετικὰ σημεῖα.²⁸⁴ Ὁ Μ. Βασίλειος ἐπιστρέφει τὴ σκέψη στὸν Λόγο τῆς ἀνάστασης, πού ἀπομακρύνει τὸν φόβο τοῦ θανάτου. Ἀλλὰ “ἂν εἶναι ἀγαθὸ γιὰ μᾶς ἡ ζωὴ αὐτή, πού ἔχει ἀναμιχθεῖ μὲ τὸ κακό, πῶς νὰ μὴν ἔχουμε τὸν θάνατο γιὰ κάτι κακό;”²⁸⁵ “Ὁ Ἡρόδοτος ἀναφέρει πῶς οἱ Θράκες χαιρετοῦσαν τὸ νεογέννητο μὲ βογγητὰ καὶ δὲν λεγόταν ἡ χαρὰ τους σὲ κάθε θάνατο. Τὸ ἴδιο ἐκφράζουν καὶ οἱ ὠραῖοι στίχοι πού μᾶς ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος: τὸν φύντα θρηνεῖν, εἰς ὅσ’ ἔρχεται κακά, κ.λπ.”²⁸⁶

Πολύτιμος ὁ θάνατος τῶν ἀνθρώπων, ὅχι ἡ γέννηση. Γιατὶ λέει, *Σπείρεται σὲ ἀτιμία, ἐγείρεται σὲ δόξα, σπείρεται σὲ φθορά, ἐγείρεται σὲ ἀφθαρσία*. Σύγκρινε λοιπὸν τὴ γέννηση μὲ τὸν θάνατο καὶ σταμάτα νὰ ὀδύρεσαι γι αὐτὸν πού ἀπαλλάσσεται ἀπὸ τὴν ἀτιμία [...] Ἀκόμη καὶ χωρὶς τὰ πάθη τῆς ἀτιμίας, πού ἐξουσιάζουν τοὺς περισσότερους φιλήδονους, οἱ ἴδιες οἱ ἀνάγκες τοῦ βίου λυγίζουσι τὴ μεγαλωσύνη τῆς ψυχῆς καὶ κατὰ κάποιον τρόπο τὴν ὑποδουλώνουσι, τὴ σύρουν στὴν ὑπηρεσία τῆς σάρκας. Ἀλλὰ ὅπου ὑπάρχει δουλεία, εἶναι φανερὸ ὅτι ἐκεῖ ὑπάρχει καὶ ἀτιμία. Τὴ ζωὴ αὐτὴ λοιπὸν νὰ ἀποφεύγουμε, πού μαζὶ τῆς φυτρώνει καὶ ἡ ἀτιμία.²⁸⁷

Ὁ Χριστὸς ἀποκάλυψε ὅτι “δὲν θὰ περάσει ἡ γενεὰ αὐτὴ μέχρι νὰ γίνουν τὰ πάντα”.²⁸⁸ Ἡ γενεὰ αὐτῆ, εἶναι κάθε γενεά, γιατί εἶναι ὁ κάθε

²⁸³ Πρὸς Θαλάσσιον, ἐν. 3.

²⁸⁴ Α' Κορ. 15, 6.

²⁸⁵ Πλωτῖνος, Ἐννεάδες 1, κεφ. 7, ἐν. 3.

²⁸⁶ Ἁ. Σοπενάουερ, Ὁ κόσμος ὡς βούληση καὶ παράσταση (κεφάλαιο γιὰ τὴ Ματαιοδοξία καὶ τὰ Βάσανα τῆς Ζωῆς): παραθέτει ὁ Μ. Προύστ, *Διαβάζοντας*, ὁ.π., σ. 56.

²⁸⁷ Μ. Βασίλειος, *Εἰς τὸν Ψαλμὸν 115* (“πολύτιμος στά μάτια τοῦ Κυρίου ὁ θάνατος τῶν ὁσίων του”), PG 30, 112.

²⁸⁸ Λουκ. 21, 32.

άνθρωπος: μερικοί “δὲν θὰ γνωρίσουν θάνατο μέχρι νὰ δοῦν τὴ Βασιλεία τοῦ Θεοῦ”.²⁸⁹ “Ἡ τωρινὴ ζωὴ εἶναι κάπως σὰν σπέρμα τῆς ἐρχόμενης”.²⁹⁰ Εἶναι πάντα ἀπὸ στιγμή σὲ στιγμή ἡ Δευτέρα Παρουσία, γι’ αὐτό, ἐδῶ καὶ χιλιάδες χρόνια οἱ ἅγιοι προειδοποιοῦν ὅτι ἔχει συμπληρωθεῖ ὁ καιρὸς καὶ ἔχει πλησιάσει ἡ Βασιλεία τῶν Οὐρανῶν, γι’ αὐτὸ ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς εἶπε, *ἔρχομαι ταχύ*.²⁹¹ Ἐν ἀτόμῳ, ἐν ριπῇ ὀφθαλμοῦ, ὁ θάνατός μου θὰ πάρει ὅ,τι ἔγινα καὶ θὰ τὸ φέρει στὴν ἄχρονη διάρκεια, “ἐκεῖ ποῦ δὲν ὑπάρχει νέος καὶ γέρος, ἀλλὰ εἴμαστε ὅλοι τέλειοι μέσα στὴν πνευματικὴ ἡλικία”.²⁹² Ἡ ἀγάπη, ἡ ἐλπίδα, ἡ πίστη, ὅλες οἱ ἀρετές, δὲν εἶναι κατορθώματα ποῦ θὰ ἀνταμοίψει ἓνα οὐράνιο δικαστήριο, ἀλλὰ φανερώσεις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ παρουσία τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἀρχὴ τῆς Ὁγδοῦς μέρας.²⁹³ *Ἐπαινοῦντας τὴν ἀρετὴ, τὸν Θεὸ θὰ ἐπαινέσω*, λέει ὁ Γρηγόριος Θεολόγος.²⁹⁴ “Ἡ ἀγάπη τῆς ἀρετῆς εἶναι ἓνας ἀνθός, ἓνα στολίδι, μητέρα ὅλης τῆς ἀρετῆς, ὅλης τῆς τελειότητος, ὅλης τῆς εὐλογίας, γιὰτὶ εἶναι ὁ Θεός. Γιατὶ ὁ Θεὸς εἶναι ὁ καρπὸς τῶν ἀρετῶν. Ὁ ἴδιος γεννάει ὅλες τὶς ἀρετές καὶ ὁ ἴδιος εἶναι ὁ καρπὸς τῶν ἀρετῶν, καὶ ὁ καρπὸς αὐτός εἶναι ποῦ παραμένει στὸν ἄνθρωπο”.²⁹⁵

²⁸⁹ *Λουκ.* 9, 27.

²⁹⁰ Γρηγόριος Νύσσης, *Εἰς Πουλχερίαν...*, τ. 9.1, σ. 471.

²⁹¹ *Ἀποκ.* 22, 20.

²⁹² Γρηγόριος Θεολόγος, *Εἰς ἑαυτόν*, λόγος 26, PG 35, 1241.

²⁹³ Πρβλ. τὸν Γρηγόριο Νύσσης, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν*, τ. 5, σ. 436.

²⁹⁴ *Εἰς Ἀθανάσιον*, λόγος 21, PG 35, 1084.

²⁹⁵ Ἐκκαρτ, *Ὁμιλία* 28, DW II, σ. 60. Τὴν ἀπλὴ καὶ ἐνιαία χάρη οἰκειοποιεῖται κάθε δύναμη σύμφωνα μὲ τοὺς ἰδιαιτέρους ὅρους τῆς: “ὅταν ἡ χάρη αὐτὴ καὶ ἡ γεύση τῆς πηγάζουν στὴ θέληση, αὐτὸ ὀνομάζεται ἀγάπη· ὅταν ἡ χάρη καὶ ἡ γεύση τῆς πηγάζουν στὴ σκέψη, αὐτὸ ὀνομάζεται φῶς τῆς πίστεως· καὶ ὅταν ἡ ἴδια αὐτὴ χάρη καὶ ἡ γεύση τῆς πηγάζουν στὴν ἐπιθυμία, ποῦ διαρκῶς ὑφώνεται, αὐτὸ ὀνομάζεται ἐλπίδα. Ὀνομάζονται λοιπὸν θεῖες ἀρετές, ἐπειδὴ ἐνεργοῦν τὸ ἔργο τοῦ Θεοῦ στὴν ψυχὴ”: Ἐκκαρτ, *Ὁμιλία* 33, DW II, σ. 152–3.

Ἄν σοῦ φανεῖ χρήσιμο αὐτὸ τὸ βιβλίο,
ἀγόρασέ το στὴν ἔντυπη μορφή του.

ELPENOR

www.elpenor.org